

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XVIII
(April - June)
Research Journal 20
(2/2013)

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH) and Index Copernicus Journal Master List 2012.

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Leonard ZIEMIAŃSKI

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands)
Tamara HOVORUN (Ukraine), Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain)
Józef MANDZIUK (Poland), Aleksandr MEREZHKO (Ukraine)
Nellya NYCHKALO (Ukraine), Annely ROTHKEGEL (Germany)
Josef SABLİK (Slovakia), Henryk SKOROWSKI (Poland)
Mykoła STADNIK (Ukraine), Anatoliy TKACH (Ukraine)

Editor in Chief
Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)
Stanisław GĘDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland)
Waldemar PARUCH (Poland), Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland)

Editorial assistant
Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor
Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff
Andrzej GAZDA (Poland), Agata GIERCZAK (Poland), Paweł HYDZIK (Poland)
Marta POMYKAŁA (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Language editors
Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Anna ROMAN (Poland)

Project of the cover
Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327
e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów (e-mail: oficyna1@prz.edu.pl)
<http://oficyna.portal.prz.edu.pl>

Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.portal.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 197

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Gerhard Banse: Technikwissenschaften – Einheit von Erkennen und Gestalten	9
Małgorzata Baran, Justyna Stecko: Symulacyjny model gospodarki - przypadek przedsiębiorstwa fotosystem	27
Andriy Hachkevych: К вопросу о правосубъектности вольного города Гданьска (на примере трудов Л. Эрлиха)	41
Greta Alina Jagiella: O chłopcu, który przez całe życie próbował tłumaczyć język szkockich grobów. Edgara Allana Poeego wyparcie się Szkocji.....	53
Marek Kiczek, Maciej Pompa-Roborzyński: Ocena rozwoju gmin powiatu rzeszowskiego (z wykorzystaniem metody Hellwiga)	65
Mariusz Krzysztofiński: Polska Partia Robotnicza wobec Polskiej Partii Socjalistycznej na Rzeszowszczyźnie w latach 1944 – 1948	77
Dagmara Lewicka, Katarzyna Krot: The level of trust in innovative enterprises – measurement and analysis	97
Yevgenya Malyshko: Процесс взаимодействия субъектов негосударственного пенсионного обеспечения на рынке финансовых услуг	107
Annely Rothkegel: Risiko und Resilienz im Rahmen der Nachhaltigkeits-Kommunikation: semantische Modelle im Umgang mit Krisen.....	119
Eleonora Skiba: Формирование новой типологии гендерной идентичности в условиях постмодернизма	137

Łukasz Skowron: Istota i pomiar niematerialnych zasobów przedsiębiorstwa	149
Andrzej Soltys: Dyskusje wokół metodologicznego statusu teorii poznania w filozofii podmiotu	161
Jacek Strojny, Maciej Pompa-Roborzyński: Mechanizm koncentracji kapitału - Podkarpacie na tle innych regionów	173
Recenzja	187

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Gerhard Banse: Technical sciences - unity of knowledge and development.....	9
Małgorzata Baran, Justyna Stecko: The simulation model of material management a case of the fotosystem enterprise.....	27
Andriy Hachkevych: The free city of Gdansk: the question of legal personality in the works of L. Ehrlich.....	41
Greta Alina Jagiella: About a boy who all is life tried to explain the language of Scottish graves. Edgar Allan Poe's denial of Scotland.....	53
Marek Kiczek, Maciej Pompa-Roborzyński: Development level rating of Rzeszów district communes (with Hellwig metod)	65
Mariusz Krzysztofiński: Polish Workers' Party in the face of Polish Socialist Party in the years 1944-1948.....	77
Dagmara Lewicka, Katarzyna Krot: The level of trust in innovative enterprises – measurement and analysis	97
Yevgenya Malyshko: The process of interaction of subjects of private pension provision in the financial services.....	107
Annelly Rothkegel: Risk and resilience within communication around sustainable development: semantic models in dealing with crises.....	119
Eleonora Skiba: Shaping a new typology of gender identity in postmodern conditions.....	137

Łukasz Skowron: The essence and measurement of a company's intangible assets.....	149
Andrzej Soltys: Discussions about the methodological status of the theory of knowledge in the philosophy of the subject.....	161
Jacek Strojny, Maciej Pompa-Roborzyński: The mechanism of the concentration of capital – Podkarpackie compared to other regions.....	173
Review	187

From the Editorial Committee

We are giving you the next 20th (2/2013) issue of the Scientific Journal of the Rzeszow University of Technology "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the position of the international quarterly published by the Faculty of Management, that is why we provided foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of economic sciences and the humanities. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the papers. We do hope that the published studies will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Economics and Humanities" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Gerhard BANSE¹

TECHNIKWISSENSCHAFTEN – EINHEIT VON ERKENNEN UND GESTALTEN

Technisches Handeln basiert (kognitiv) auf technischem Wissen (Erfahrung) sowie Wissens-elementen der Natur-, Wirtschafts-, Sozial- und Geisteswissenschaften, vor allem aber der Technikwissenschaften. Die Technikwissenschaften sind dabei keine „degenerierten“ Naturwissenschaften, sondern stellen eine Gruppe von Wissenschaftsdisziplinen mit eigenen (spezifischen) Zielen, Methoden, Wissensformen und –repräsentationen, Institutionen und Beziehungen zur technischen und gesellschaftlichen Entwicklung dar. Gegenstand der Technikwissenschaften sind spezifische Kombinationen naturgesetzlicher Möglichkeiten entsprechend gesellschaftlichen Zielstellungen, Erfordernissen, Vorgaben und Bedürfnissen. Diese spezifischen Kombinationen erfolgen im Spannungsfeld von naturgesetzlich Möglichem, technisch-technologisch Realisierbarem, ökonomisch Machbarem, ökologisch Sinnvollem, gesellschaftlich Wünschenswertem und Durchsetzbarem und human Vertretbarem. Dabei geht es allen Technikwissenschaften gleichermaßen um das Erkennen *wie* um das Gestalten. Erkenntnisziele sind die Gewinnung neuen Wissens. Gestaltungsziele sind Antizipationen von Technik etwa in Form neuer oder verbesserter technischer Systeme, von Mensch-Technik-Interaktionen oder soziotechnischer Strukturen. Dabei bilden die Ziele „Erkennen“ und „Gestalten“ eine untrennbare Einheit. Die Technikwissenschaften sind so letztendlich Handlungswissenschaften. Das wird im Beitrag exemplarisch verdeutlicht.

Schlüsselbegriffe: Theorie und Methodologie der Technikwissenschaften, erkenntnistheoretische Fragen in den Konstruktionswissenschaften, Interaktionen Mensch-Maschine, Ontologie der Artefakte, Systemtheorie der Technik, Technik als Kulturprodukt, Handlungstheorie der Technik.

1. Problemstellung

Oftmals wird – nach wie vor, aber trotzdem fälschlich! – *Technik auf angewandte Naturwissenschaft reduziert* bzw. damit gleichgesetzt. Sodann finden sich auch Auffassungen, die *Technikwissenschaften als „degenerierte“ Naturwissenschaft* verstehen, da diese etwa dem angeblichen „Exaktheitsideal“ der – mathematisierten! – Naturwissenschaften nicht entsprechen würden (vgl. zum Nachfolgenden auch Banse 2007, 2013; Banse/Grunwald 2009; Banse et al. 2006).

Um derartige reduktionistische, vereinseitigende und verabsolutierende Auffassungen zurückweisen zu können, ist es wichtig, dass man sich stets folgender Sachverhalte versichert, um nicht das Einzelne bzw. den Teil als Gesamtheit auszugeben oder davon (vorschnell) Rückschlüsse auf das Gesamt zu ziehen:

¹ Prof. dr Gerhard Banse, Karlsruher Institut für Technologie (KIT), Institut für Technikfolgenabschätzung und Systemanalyse (ITAS), Postfach 3640, D-76021 Karlsruhe, tel. 49 0721 608-22501, e-mail: gerhard.banse@partner.kit.edu

- (a) *Vielfalt der Naturwissenschaften*: Neben den – häufig zunächst in den Blick genommenen – physikalischen Wissenschaften gehören auch die chemischen, die biologischen und die geologischen Wissenschaften zu den Naturwissenschaften, ebenso die Astronomie oder Teile der Human- oder Lebenswissenschaften. Darüber hinaus sind sogenannte „Grenzwissenschaften“ wie die Physikalische Chemie, die Biophysik oder die physiologische Chemie zu berücksichtigen.
- (b) *Vielfältigkeit von Technik*: Diese umfasst doch sowohl Nanopartikel, mikromechanische Objekte und einfache Maschinenelemente als auch komplizierte chemische Synthesen und sogar weltumspannende Informations- und Kommunikationsnetze, die jeweils einer enormen Spannbreite von Einsatzbedingungen (etwa hinsichtlich Temperatur, Druck, Geschwindigkeit, Strahlung, ...) entsprechen müssen.
- (c) *Vielfalt der Technikwissenschaften*: Diese reicht etwa von der Technischen Mechanik, den Werkstoffwissenschaften und der Getriebelehre über das Bauingenieurwesen, den Maschinenbau und die chemische Verfahrenstechnik bis zur Mikroelektronik und Nanotechnologie, der Technischen Informatik sowie den Biotechnologien. Das schließt einerseits die Unterscheidung zwischen Technik (in Form „hervorgebrachter“ und „verwendeter“ technischer Sachsysteme), technischer Praxis und technischem Handeln (vor allem als technikgestützte, aber auch technikbezogene menschliche Aktivitäten) sowie Technikwissenschaften (als jene Gruppe von Wissenschaften, denen es gleichermaßen um das Erkennen *wie* um das Gestalten technischer Strukturen, Funktionen, Zusammenhänge, ... geht). Wenn über die „Einheit in der Vielfalt“ der Technikwissenschaften reflektiert wird, wird man letztendlich – was hier nur genannt sei – zu einer Allgemeinen Technologie (synonym: Allgemeine Technikwissenschaft; vgl. z.B. Ropohl 1979, 1999, 2009; Wolffgramm 1978, 1994/95) als spezifischer Generalisierung technikwissenschaftlichen Fachwissens (und konkretisierten Orientierungswissens!) gelangen (vgl. Banse/Reher 2008), in der es zur Erfassung des Allgemeinen technischer Objekte und Prozesse in (verallgemeinerten bzw. allgemeinen) technischen Prinzipien, Grund- und Leitsätzen, Regularitäten, Aussagen über Wirkpaarungen und -anordnungen u. ä. kommt. (Allerdings ist Allgemeine Technologie auch heute noch trotz vielfältiger Bemühungen insgesamt mehr ein Programm denn ein aus- bzw. durchgearbeitetes Konzept.)
- (d) *Unterscheidung von „szientifischem“ und „technologischem“ Paradigma*: Diese Unterscheidung geht auf Günter Ropohl zurück: „Das *szientifische* Paradigma reduziert Technik und Technikwissenschaft auf angewandte Naturwissenschaft [...]. Diesem Technikverständnis [...] erschienen die Naturwissenschaften als die verbindende Grundlage, die gewissermaßen die Rolle der allgemeinen Disziplin spielte [...]. Das *technologische* Paradigma [hatte] Beckmann als eigenständige, fachübergreifende Wissenschaft von Arbeit und Technik in Umwelt, Wirtschaft und Gesellschaft begründet“ (Ropohl 1997, S. 112; vgl. näher Ropohl 1998a). Während im szientifischen Paradigma die Beziehung Naturwissenschaft (bzw. naturwissenschaftliches Wissen) und Technik im Vordergrund steht bzw. Beziehungen zu anderen Wissenschaften ausgeblendet werden, ist dem technologischen Paradigma eine multidisziplinäre und multiperspektivische Sicht auf Technik eigen. Beschränkt sich das eine auf die Analyse und Synthese technischer

Sachsysteme, berücksichtigt das andere überdies deren sozio-ökonomische und sozio-kulturelle Entstehungs- und Verwendungszusammenhänge.

2. Technik(verständnisse)

Die gegenwärtige („abendländische“) Kultur gründet sich weitgehend auf der (wissenschaftsbasierten) Entwicklung und umfassenden (teilweise exzessiven) Nutzung technischer Mittel (technischer Sachsysteme). Dieser Prozess wird zunehmend von Diskussionen über seinen „Sinn“ oder „Unsinn“, sein Tempo und sein Ausmaß, seine Richtung(en) und seine Beeinflussbarkeit usw. begleitet. Technikdebatten entzündeten sich in der Regel vorrangig jedoch nicht an der (inneren) Funktion technischer Mittel, sondern einerseits an deren Ziel- bzw. Zwecksetzung und/oder andererseits an deren (möglichen und wirklichen) Folgen, Wirkungen, Effekten usw. in individueller, ökonomischer, sozialer, ökologischer u.a. Hinsicht. Infolgedessen sind Technikdebatten nicht in erster Linie technische Debatten (wohl auch keine ökonomischer oder machtpolitischer Art), sondern vor allem Geltungskonflikte von Weltbildern (vgl. Huber 1989). Weltbilder sind umfassende, mehr oder weniger „stimmige“ (in sich konsistente) Sinn- und Bedeutungsmuster, die sich erstens durch bestimmte Wissens-, Wert- und Glaubensgefüge beschreiben lassen, und die zweitens eine sinnstiftende, zielgebende, orientierende und „steuernde“ Funktion aufweisen. Hinzugefügt sei, dass Weltbilder mit bestimmten Menschen-, Technik-, Natur-, Gesellschafts-, Wissenschafts- u.a. -bildern einhergehen und diese zu „Mustern“ zusammenführen, womit auch die technische Bildung angesprochen ist, denn sie hat sich die Frage zu stellen, welches Technikbild sie vermittelt. Das wird deutlich vor dem Hintergrund der Unterscheidung zwischen Verfügungs- und Orientierungswissen. Verfügungswissen bedeutet dabei das von den Wissenschaften erarbeitete fachwissenschaftliche Wissen im engeren Sinne (etwa für die Konzipierung und Herstellung informationstechnischer Lösungen, für die Projektierung von Kommunikationsnetzwerken oder für den Entwurf von Software). Die Wissenschafts- und Technikentwicklung hat nun deutlich gemacht, dass dieses meistens disziplinär generierte Wissen häufig unzureichend ist. Hinzutreten muss zusätzlich ein Orientierungswissen, das für den Umgang mit den Ergebnissen und Folgen wissenschaftlicher Forschung und technischer Entwicklung bedeutsam ist, da es umfassendere Zusammenhänge verdeutlicht, Ziel- und Zwecksetzungen fundiert sowie mehrperspektivische Sicht- bzw. Herangehensweisen ermöglicht. Philosophisch gesprochen wäre Orientierungswissen ein das unmittelbar technisch Gegebene überschreitende, „transzendierende“ Wissen als Grundlage für „Besinnung“ und „Deutung“, als Fundament für den sinnvollen und selbstbestimmten Umgang auch mit den Möglichkeiten, die die Technikentwicklung bietet (oder auch bieten sollte).

Es existieren bereits unterschiedlichste „Definitionen“ oder „Bestimmungen“, die aus differierenden Perspektiven „das Wesen“ des Technischen zu erfassen trachten. Letztendlich haben sie jedoch alle ihren „blinden Fleck“. Dem kann man nicht abhelfen, indem man weitere, „ausgeklügeltere“ hinzugefügt. Man kann jedoch – unter Beachtung des „blinden Flecks“ – „Reichweite“ und „Leistungsfähigkeit“ der jeweiligen Konzeptualisierungen – und damit auch deren „Grenzen“ – sichtbar machen.

Im Folgenden werden vier Konzeptualisierungen mit einem jeweils weiterem Erklärungsanspruch herausgehoben. Sie deuten zugleich den o.g. Paradigmenwechsel vom szientifischen zum technologischen an.

2.1 *Technik als Realtechnik (Artefakt)*

Geläufige „Definitionen“ von Technik lauten etwa so: Als „Technik bezeichnen wir künstliche Gegenstände und Verfahren, die praktischen Zwecken dienen“ (Sachsse 1992, S. 359). Derartige Formulierungen – sie seien „enges Technikverständnis“ genannt – rücken das Gegenständliche, das „Arte-Faktische“ von Technik in den Mittelpunkt (Realtechnik, Sachtechnik). Mit diesem „Technikbild“ geraten vor allem folgende Zusammenhänge in den Blickpunkt:

- Technik ist etwas vom Menschen „Gemachtes“, „Hervorgebrachtes“, „Erzeugtes“ (im Unterschied zum in der Natur „Gegebenen“); sie ist nicht – im ursprünglichen Sinne des Wortes – „naturwüchsig“ und „fällt auch nicht vom Himmel“, sondern sie muss „geschaffen“ werden, womit einsichtig wird, dass Technik nicht „natürlich“, sondern „künstlich“ ist.
- Technik ist in Zweck-Mittel-Beziehung eingebunden. (Das schließt ein, nicht nur über die Mittel, sondern auch über die Zwecke zu reflektieren. Gelegentlich hat es den Anschein, dass zunächst das Mittel vorhanden ist, für das dann ein Zweck zu „erfinden“ ist: Hier ist die Lösung, wo ist das Problem?).
- Technik ist das Produkt eines zielgerichteten (planenden) Handelns (sowohl bei der Erzeugung als auch bei der Verwendung).
- Berücksichtigung finden vor allem naturale und ökologische, aber auch die ökonomische und politische Aspekte. Der Rahmen des Technischen ist vor allem das Naturgesetzlich-Mögliche, ergänzt durch das Technisch-technologisch-Realisierbares und das Ökonomisch-Machbares.
- Den Hintergrund bildet Technikrecht z.B. hinsichtlich Sicherheit und Gewährleistung der Funktionsfähigkeit.

Damit bleiben jedoch Fragen nach der Entstehung von Technik (Bedingungen, Mechanismen, Phasen, Muster usw.) ebenso ausgeklammert wie die nach den Bedingungen, Voraussetzungen und Effekten der Verwendung.

Als Grundlage für die Nutzbarkeit eines technischen Sachsystems zur Realisierung eines vorgegebenen Zwecks ist die „innere Funktionalität“ und damit die Struktur des Systems bedeutsam. Auf den Zusammenhang von Zweck, Verhalten, Funktion und Struktur technischer Lösungen kann hier nicht weiter eingegangen werden (vgl. dazu Banse 2000).

2.2. *Technik als Mensch-Maschine-System (MMS)*

Mit dem Konzept des Mensch-Maschine-Systems wird das enge, sich auf das Gegenständliche beschränkende Technikbild erweitert, indem Verwendungs- bzw. Nutzungszusammenhängen auf der Ebene des Individuums einbezogen werden. Auf dieser Grundlage können Vorschläge zur Technikgestaltung (vor allem aus der Sicht der sog. Arbeitswissenschaften wie Ergonomie, Arbeits- und Ingenieurpsychologie) sowie zur „Qualifikation“ der Techniknutzer (vor allem aus der Sicht der Pädagogik i.w.S.) erarbeitet werden. Technik ist stets in menschliche Handlungsvollzüge eingebunden, für die generell gilt: „Eine Technologie, die nicht eingebettet ist in einen Handlungskontext von Menschen, die ihre Möglichkeiten und Risiken verstehen und besonnen mit ihr umzugehen wissen, hat nicht die geringste Chance, von der Gesellschaft, die diese Menschen insgesamt bilden, auf Dauer akzeptiert zu werden“ (Stetter 1999, S. 160). Den Hintergrund bildet Technikrecht z.B. hinsichtlich Kriterien der Arbeitsplatz- und der Produktgestaltung.

2.3. *Technik als sozio-technisches System*

Werden darüber hinaus soziale (vor allem sozio-ökonomische) Zusammenhänge sowohl der Entstehung wie der Verwendung bzw. Nutzung technischer Sachsysteme einbezogen, wird ein in wesentlichen Aspekten verbreitetes Technikbild unterstellt – Technik wird als „sozio-technisches“ System unterstellt, Technik mithin als soziales „Phänomen“ betrachtet (vgl. auch Banse/Striebing 1991; Ropohl 1993). „Ein soziotechnisches System ist [...] ein Handlungssystem, in dem personale und soziale Funktionsträger mit Sachsystemen aggregiert sind“ (Ropohl 1979, S. 180), oder anders: „[...] *personale bzw. soziale Systeme* einerseits und *Sachsysteme* andererseits [gehen] in soziotechnischen Systemen eine *integrierte Handlungseinheit* ein“ (Ropohl 1979, S. 181f.).

So gefasst bezeichnet Technik nicht nur die von Menschen gemachten Gegenstände (technische Sachsysteme, „Artefakte“) selbst, sondern schließt auch deren Entstehungs- und Verwendungszusammenhänge („Kontexte“) ein (also das „Gemacht-Sein“ und das „Verwendet-Werden“). Damit wird Technik nicht als etwas Statisches angesehen, sondern zu einem Bereich mit Genese, Dynamik und Wandel. Auf diese Weise wird es dann möglich, sowohl Richtungen und Verlaufsmuster der Technisierung zu erkunden bzw. zu beschreiben als auch Eingriffsmöglichkeiten aufzudecken. Der Rahmen des Technischen wird in diesem Technikverständnis erweitert um das Gesellschaftlich-Wünschenswertes bzw. -Durchsetzbare („Akzeptable“), das Ökologisch-Sinnvolle sowie das Human-Vertretbare. Konstituierende Elemente dieses Technikbildes sind zusätzlich soziale und ethische Aspekte. Bedeutsam sind noch folgende zwei Sachverhalte:

- Bei sozio-technischen Systemen sind unterschiedliche technische „Aggregationsstufen“ zu berücksichtigen.
- Den Hintergrund bildet Technikrecht z.B. in Form von Planungsverfahren, Umweltverträglichkeitsprüfungen u.ä.

Obwohl mit dem soziotechnischen Verständnis sowohl der Entstehungs- als auch der Verwendungszusammenhang prinzipiell umfassend einbezogen sind, zeigt sich, dass vielfach vorrangig einerseits der Entstehungszusammenhang thematisiert wird, andererseits die sozialen Bedingungen und „Kontexte“ auf sozioökonomische reduziert werden.

2.4. *Technik als Kulturprodukt*

Diese Einschränkungen lassen sich überwinden, wenn einerseits die „alltägliche Technik“ („Technik des Alltags“ – vgl. dazu z.B. Joerges 1988), d.h. nicht nur die Produktionstechnik, andererseits kulturelle Zusammenhänge sowohl hinsichtlich der Hervorbringung wie der Verwendung technischer Sachsysteme berücksichtigt werden.

Es gilt zu begreifen, dass Technik „ihren Einsatz und ihren alltäglichen Gebrauch [...] in einem sozio-kulturellen Kontext, im Kontext kollektiver Interpretationen und Deutungen“ (Hörning 1985, S. 199) findet. Ausgangspunkt ist die Einsicht, dass technische Objekte keinesfalls notwendigerweise so und nicht anders, wie sie uns allgegenwärtig sind, d.h. aus autonomen technischen Bedingungen, in den Alltag gelangen. Technische Sachsysteme sind in ihrer Entstehung wie in ihrer Verwendung Ausdruck sowohl eigener wie fremder („eingebauter“) Absichten und Zwecke. Trotz aller genau eingebauter und eingeschriebener Handlungsanweisungen, deren Befolgung gerade für den Laien die optimale Funktionsnutzung verspricht, bietet auch und gerade die Alltagstechnik oft erhebliche Spielräume der Nutzung: Aufgegriffen von dem einen, schlecht eingesetzt von dem anderen, ignoriert vom dritten – stets jedoch vor dem Hintergrund bestimmter Nutzungserwartungen, beeinflusst durch Wertung und Werbung sowie eingebettet in

bestimmte gesellschaftliche und technische „Infrastrukturen“. Die „Nützlichkeit von Technik ist immer auch etwas kulturell Interpretiertes“ (Hörning 1985, S. 200). Damit wird auch deutlich, dass Kultur über die sie „tragenden“ Menschen die Implementierung und Diffusion technischer Lösungen erheblich beeinflusst, indem diese z.B. für die Realisierung von Zwecken genutzt oder nicht genutzt (abgelehnt), Modifizierungen, Nachbesserungen und Anpassungen erzwungen sowie Verhaltens„vorschriften“ für Mensch-Technik-Interaktionen hervorgebracht werden.

Zu fragen ist deshalb erstens nach der Alltagsresistenz, den kulturellen Freiheitsgraden in der Aufnahme von und im Umgang mit Technik im Alltag; zweitens danach, wie unterschiedliche Gruppen, Schichten, Generationen, Kulturen mit (identischen!?) Technikangeboten umgehen; und drittens nach der Wechselwirkung zwischen Anpassung und Eigensinn. Schließlich sind auch Spannungen zwischen den funktionalen und den symbolischen („rituellen“) Qualitäten von Technik zu berücksichtigen (vgl. insgesamt dazu Banse/Grunwald 2010).

Im Sinne von „Kultur als konditionierenden Element“ kann davon ausgegangen werden, dass Technik (vor allem in Form technischer Sachsysteme) nun nicht einfach von diesem „kulturellen Umfeld“ nur quasi „eingeschlossen“ ist (vor allem in Form von Wirkungen und Einflüssen des Umfeldes auf Konzipierung, Gestaltung, Bewertung, Auswahl und Nutzung von technischen Lösungen), sondern die Technik zeitigt – vor allem durch den zweckbezogenen Einsatz – in unterschiedlichster Weise Wirkungen in diese „Umgebung“ hinein, „korrodiert“, beeinflusst und verändert sie direkt und indirekt, in vorhersehbarer wie nicht-vorhersehbarer Weise (man denke nur an „Wandlungen“ der Nutzergewohnheiten, Erschließung neuer Einsatzbereiche, „Anpassung“ des Rechtsrahmens oder Initiierung technischer Neuerungen). In diesem Sinne kann neue oder veränderte Technik „angestammte“ Kultur, d.h. in längeren Zeiträumen aufgebaute, bewährte, „eingeübte“, vertraute Praxen wie Verständnisse beeinflussen bzw. Anstöße zu gravierenden und qualitativen Veränderungen in den Wahrnehmungs- und Handlungsmustern geben.

3. Technikwissenschaften

Wenden wir uns nun den Technikwissenschaften zu. Auf den ersten Blick erscheinen die Technikwissenschaften als ein Sammelsurium unterschiedlichster wissenschaftlicher Disziplinen, deren einzige Gemeinsamkeit darin zu bestehen scheint, dass sie mit Technik, mit technischen Sachsystemen sowie deren Hervorbringung und Nutzung befasst sind – wobei diese Sachsysteme selbst wieder eine schier unüberschaubare Vielfalt darstellen. Auf den zweiten Blick zeigt sich in dieser Vielfalt jedoch Einheitliches und Vereinheitlichendes. Dieses Gemeinsame zu verdeutlichen, ist Anliegen des Folgenden. Dazu sei zunächst mit wichtigen Unterscheidungen begonnen.

3.1. Unterscheidungen

Die erste notwendige Unterscheidung ist eine *systemtheoretische*, indem zwischen Systemanalyse und Systemsynthese unterschieden wird.

Bei einer (System-)Analyse wird vom bekannten (System-)Verhalten bzw. von den bekannten (System-)Eigenschaften zur Erkenntnis der (System-)Struktur übergegangen:

(gegebenes) Systemverhalten \Rightarrow (vorhandene) Systemstruktur.

Das Ergebnis sei „Erkenntnis“ genannt; für diesen Übergang gibt es eine „eindeutige“ Lösung. Beispiele sind die chemische Analytik, Bewegungen entsprechend Fall„gesetz“ oder Einsichten der Elementarteilchenphysik.

Bei einer (System-) *Synthese* wird von den erforderlichen Eigenschaften bzw. der geforderten (System-)Funktion zur (System-)Struktur (als funktionserfüllender Struktur!) übergegangen:

(*geforderte*) *Systemeigenschaften* \Rightarrow (*mögliche*) *Systemstruktur*.

Das Ergebnis sei „Gestaltung“ genannt; für diesen Übergang gibt es zumeist nur eine „mehrdeutige“ Lösung, d.h. eine Lösungsschar. Beispiele sind der konstruktive Maschinenbau, die präparative Chemie oder die Agrarwissenschaften.

Daraus lässt sich folgende Konsequenz ableiten: Die *finalen* oder *Handlungswissenschaften* sind jene Gruppe von Wissenschaften, denen es nicht nur um Erkennen (Erkenntnis), sondern auch (oder vor allem?) um *Gestalten* (*Gestaltung*) geht. Dazu gehören auch die Technikwissenschaften!

Das vorstehend Ausgeführte bedeutet folgende zweite Unterscheidung bezogen auf die Technikwissenschaften:

Erstens werden (vor allem) technische Charakteristiken *existierender technischer* Sachsysteme beobachtend oder messend erfasst sowie empirisch (experimentell) und theoretisch (gedanklich, modellbasiert) analysiert. Diese Ergebnisse werden naturwissenschaftlich und technikwissenschaftlich begründet, (wenn möglich) mathematisch fundiert sowie verallgemeinert. Das ist *Forschung i.e.S., ist Erkennen*.

Zweitens werden *neue technische* Sachsysteme (bzw. Veränderungen an bestehenden) auf der Grundlage theoretischer Kenntnisse und Ableitungen sowie vorhandener praktischer Erfahrungen methodengeleitet antizipiert. Diese werden entsprechend externen Forderungen bewertet und gestaltet. Das ist der Bereich des *Entwurfs-* bzw. *Konstruktionshandelns, ist Gestalten*.

Daraus folgt als Konsequenz die untrennbare *Einheit von Erkennen und Gestalten* in den Technikwissenschaften – eine Einsicht, die in den nachfolgend jeweils nur kurz skizzierten Punkten immer wieder deutlich werden wird.

3.2. *Ziele technikwissenschaftlichen Handelns*

Neben Erkenntniszielen sind in den Technikwissenschaften bzw. in der technikwissenschaftlichen Tätigkeit auch Gestaltungsziele zu berücksichtigen. *Erkenntnisziele* sind die Gewinnung neuen Wissens etwa in Form von funktionalem und strukturelem Regelwissen, technologischem Gesetzeswissen sowie öko-sozio-technologischem Systemwissen. *Gestaltungsziele* deuten in Richtung Antizipationen von Technik, etwa in Form neuer oder verbesserter technischer Systeme, von Mensch-Technik-Interaktionen oder von sozio-technischen Strukturen.

Dabei kommt es in den Technikwissenschaften vorrangig auf das „Wie?“ an, haben sie doch solche Fragen zu beantworten wie „Was ist zu machen?“, „Wie ist es zu machen?“, „Unter welchen Bedingungen wird welches Wirkprinzip realisiert?“ u.ä. Derartige (Handlungs-)Anweisungen und Aufforderungen sind eine notwendige Voraussetzung des Übergangs vom Wissen („Erkenntnis“) zum „Machen“ („Gestaltung“) bzw. des (gestaltenden) Handelns selbst. Damit ergibt sich als weitere Schlussfolgerung: Technik basiert auf *Wissen, Können* und *Handeln*.

Gestalten und Erkennen stehen jedoch in einer methodischen Ordnung. Die Zweifelt von Gestalten und Erkennen, von Relevanz und Exzellenz, von Nützlichkeit und Wahrheit, von Machbarkeit und Reproduzierbarkeit steht unter dem Primat des Gestaltens: Die gesellschaftliche Praxis, für die die Technikwissenschaften technisches Wissen bereitstellen, ist das letztendliche Ziel technikwissenschaftlicher Forschung. Damit ist auch die Gewährleistung der technischen Machbarkeit unter den Bedingungen der

„realen“ Welt ein entscheidendes Ziel technischen Handelns. Wahrheitsanspruch und Exzellenz sind demgegenüber kein Selbstzweck technikwissenschaftlicher Forschung. Vielmehr sind sie instrumentell zu verstehen, so z.B. in der Hoffnung, dass exzellentes und universalisierbares Wissen durch eine größere Übertragbarkeit in neue Kontexte auch Aspekte größerer Nützlichkeit und Innovationskraft aufweise, oder dadurch, dass angenommen wird, dass der Exzellenzanspruch (der z.B. durch Evaluierungen und zunehmenden Konkurrenzdruck gestärkt wird) mittelbar auch die technikwissenschaftliche Innovationsfähigkeit erhöhen werde. Die Reproduzierbarkeit technischer Effekte ist gleichermaßen Kennzeichen von Erkenntnis (da sie die Objektivität des technischen Wissens verbürgt) als auch wichtiges Element der technischen Machbarkeit im Sinne des zuverlässigen Funktionierens technischer Abläufe.

3.3. Technikwissenschaftliche Besonderheiten

Der Primat des Gestaltens (basierend auf „Erkennen“) hat vielfältige Implikationen, die auch als Besonderheiten der Technikwissenschaften verstanden werden können. Im Hinblick auf eine gesellschaftliche Praxis ist den Technikwissenschaften das Moment des Konkreten unverzichtbar, denn Technikanwendung findet immer in einem ganz konkreten Kontext statt: räumlich, zeitlich und personen- bzw. gruppenbezogen. Sicher muss technisches Wissen auch Universalisierungs- und Abstraktionskriterien genügen und auf neue Kontexte übertragbar sein. Diese Übertragbarkeit stößt jedoch in der Regel an Grenzen des Praktischen und Konkreten. Zu den Technikwissenschaften gehört es daher generell hinzu, diese Grenzen der Übertragbarkeit technischen Wissens in konkrete Problemlösungen zu reflektieren. Auch theoretische Arbeit in den Technikwissenschaften muss dafür Sorge tragen, dass auch von theoretischen, d.h. abstrahierten Erkenntnissen ein Weg zurück zur konkreten Praxis gangbar bleibt – ohne diesen Blick auf Praxis, selbst aus theoretischer Ferne, wäre entsprechende Forschung keine Technikwissenschaft mehr.

Einige Stichworte sollen sich daraus ableitbare Besonderheiten lediglich andeuten:

- notwendiger Umgang mit „Realität“ und Komplexität;
- angemessene Problemzerlegung und –zusammenführung;
- hinreichende Genauigkeit *und* Begrenzung des theoretischen Aufwandes („Nicht so genau wie möglich, sondern wie nötig!“; vgl. dazu Banse 2011);
- Zusammenhang von Erfahrung, empirischermittelten Koeffizienten und theoretischem Ansatz;
- „Horizont“ der Machbarkeit;
- Wissensgewinn aus der technischen Praxis einschließlich „Versagensfällen“ und „Beinahe-Unfällen“;
- Mathematik, Naturwissenschaften, Wirtschaftswissenschaften sowie Sozial- und Geisteswissenschaften als „Hilfswissenschaften“;
- typische Wissensrepräsentation (Skizzen, Nomo-/Diagramme, Zeichnungen, Computeranimationen und –simulationen, ...);
- fachübergreifende Wissenssynthesen.

3.4. Wissenstypen

Arten und Formen des Wissens in den bzw. der Technikwissenschaften werden gegenwärtig in zunehmendem Maße thematisiert. Dabei werden unterschiedliche Klassifizierungen vorgeschlagen, wobei es stets um deskriptive und präskriptive Komponenten geht, also um (a) bestätigte („wahre“) Aussagen/Behauptungen, (b) Bewertungen (Werturteile), (c) Handlungsanweisungen (z.B. Aufforderungen) und (d) Normen (z.B. Verfahrensregeln).

Unterschieden werden kann *theoretisches* oder gesetzesartiges Wissen („Wenn A, so – notwendig, mit einer bestimmten Wahrscheinlichkeit, unter gewissen Bedingungen, möglicherweise usw. – B.“) von *operationalem*, Projekt- oder Regelwissen („Wenn A geschaffen / hergestellt / ‚präpariert‘ wird, dann tritt B ein.“) und *Erfahrungswissen* („know-how“).

Andererseits ist „*explizites*“ Wissen (etwa in mathematisierter Art) von *Erfahrungswissen*, gewonnen im Umgang mit (funktionierender wie nicht-funktionierender) Technik, so genannten „*außertechnischen*“ *Wissenselementen* (sozial-, rechts- und wirtschaftswissenschaftliches, zunehmend aber auch ethisches Wissen) und „*implizitem*“ Wissen („tacitknowledge“) in unterschiedlicher Weise zu unterscheiden. – Zu Letzterem könnte in Anlehnung an die Aussage von Michael Polanyi „Weknowmorethanwecantell“ (Polanyi 1966, p. 4) die erweiterte Aussage „Wecanmorethanwecantell“ formuliert werden.

3.5. Problemtypen

Technikwissenschaftliches Handeln ist – wie in anderen Wissenschaftsdisziplinen – mit dem Lösen von *Problemen* und *Aufgaben* verbunden. Unter einem (wissenschaftlichen) Problem wird ein System von Aussagen und Aufforderungen verstanden, das erstens ein Ziel wissenschaftlich-„theoretischer“ oder wissenschaftlich-„praktischer“ Arbeit zum Ausdruck bringt,² zweitens Bedingungen der Zielerreichung bestimmt und drittens dadurch gekennzeichnet ist, dass kein Algorithmus vorhanden ist, mit dessen Hilfe das angestrebte Ziel in endlich vielen Schritten zu erreichen ist. *Aufgaben* liegen dann vor, wenn die Methoden und Verfahren zur Erreichung des gesetzten Ziels eindeutig verfügbar sind, vor allem, wenn solch ein Algorithmus vorhanden ist (vgl. näher dazu Parthey 1978). Mit anderen Worten: Von *Problemen* (in den Technikwissenschaften) spricht man dann, wenn das (technikbezogene) Wissen nicht ausreicht, nicht „vollständig“ ist, um das gesetzte Ziel unter den gegebenen Bedingungen zu erreichen. Lässt sich abschätzen, dass die Möglichkeit besteht, diese Unvollständigkeit in einer angemessenen Zeit zu überwinden, das Wissen zu „vervollständigen“, dann spricht man von einem lösbar, im anderen Falle von einem (zur Zeit) unlösbar Problem.³

In den Technikwissenschaften lassen sich folgende Problemtypen unterscheiden:

- Entscheidungsprobleme (z.B. bezüglich Zielsetzung und Wegfestlegung);
- Bestimmungsprobleme (z.B. bezüglich Beschreibung, Erklärung und Beweis);
- Entwurfsprobleme (vor allem bezüglich funktionserfüllender Strukturen).

Beziehen sich die ersten beiden Typen vorrangig auf das Erkennen, so der dritte Typ von Problemen in erster Linie auf das Gestalten.

Eine mögliche Besonderheit von Problemen (die allerdings nicht nur für die Technikwissenschaften relevant ist) muss hier hervorgehoben werden: Entwurfs- und Planungsprobleme in Technikwissenschaften und Ingenieurhandel sind häufig nicht vollständig, sondern oft nur unvollständig formulierte, nicht „exakt“ oder „wohl-“,

²Hinter der vorgenommenen Unterscheidung von Zielen für „theoretische“ bzw. „praktische“ wissenschaftliche Arbeit verbirgt sich hier die oben eingeführte Unterscheidung von Erkenntnis und Gestaltung.

³Allerdings widerspricht es dem Charakter von Problemen, wenn man ex ante zweifelsfrei unterscheiden könnte, welches Probleme zur Zeit lösbar und welches Problem zur Zeit unlösbar bzw. wie viel Zeit (und welcher Aufwand!) für die „Vervollständigung“ des Wissens zu veranschlagen sei.

sondern „schlecht“ definierte, d.h. „böartige“, „verzwickte“ Probleme. „Verzwickt“ bzw. „böartig“ zu sein – womit die Terminologie von Horst Rittel aufgegriffen wird – ist dabei keine Eigenschaft aus ethischer Sicht: „Wir benutzen den Ausdruck ‚böartig‘ in der Bedeutung, die den Begriffen ‚boshaft‘ (im Gegensatz zu ‚gutwillig‘), ‚vertrackt‘ (wie in einem Teufelskreis), ‚mutwillig‘ (wie ein Kobold) oder ‚aggressiv‘ (wie ein Löwe, im Gegensatz zur Sanftheit eines Lammes) entspricht“ (Rittel/Webber 1994, S. 21).

Charakteristika derartiger „verzwickter/böartiger“ Probleme sind vor allem (vgl. Rittel/Webber 1994, S. 22ff.):

- Es gibt keine definitive Formulierung für ein böartiges Problem.
- Lösungen für böartige Probleme sind nicht richtig oder falsch, sondern gut oder schlecht.
- Es gibt keine unmittelbare und endgültige Überprüfungsmöglichkeit für die Lösung eines böartigen Problems.
- Jede Lösung eines böartigen Problems ist ein einmaliger Vorgang mit nur einer Chance, d.h., da es keine Gelegenheit gibt, durch Versuch und Irrtum zu lernen, zählt jeder Versuch signifikant.
- Jedes böartige Problem ist wesentlich einzigartig.
- Die Existenz einer Diskrepanz, wie sie ein böartiges Problem repräsentiert, kann auf zahlreiche Arten erklärt werden; die Wahl der Erklärung bestimmt die Art der Problemlösung.

Lösungen derartiger Probleme sind nicht richtig oder falsch (wie bei „wohldefinierten“ Problemen), sondern besser oder schlechterbezogen auf die Ziel- und Zwecksetzung. Auf damit im Zusammenhang stehende methodische Besonderheiten (z.B. die Heuristik) kann hier nur hingewiesen, nicht jedoch eingegangen werden.

In den Technikwissenschaften lassen sich typische Problemsituationen aufzeigen; exemplarisch genannt seien:

- Datenerfassung und deren theoretische Auswertung;
- Reduktion zu erfassender (zu berücksichtigender) Einflussfaktoren;
- Einbeziehung empirisch ermittelter Werte in theoretische Ansätze;
- Aufdeckung von Gültigkeitsgrenzen bisheriger Berechnungsgrundlagen und theoretischer Ansätze („Vorstoß in technisches Neuland“);
- Berücksichtigung des Streufeldes von Charakteristika und Kenngrößen;
- Auswertung von Betriebserfahrungen mit gleichartigen Bauteilen zur Informationsgewinnung.

3.6. Methodengefüge

Methoden sind zweckgerichtete Verfahren mit dem Ziel einer Intersubjektivierung (Objektivierung) der Erkenntnisse und des Wissens. Durch Methoden wird die Wissenserzeugung und -überprüfung systematisch durchführbar und sowohl lernbar als auch lehrbar. Methoden sind gleichermaßen zentrales Element wissenschaftlicher Qualitätssicherung, der Ausbildung und des wissenschaftlichen Fortschritts.

Die Technikwissenschaften haben eine Fülle von Methoden teils selbst entwickelt und teils aus anderen Disziplinen übernommen bzw. für ihre eigenen Zwecke angepasst. Diese lassen sich – allerdings mit vielfältigen Überschneidungen – nach folgender Klassifikation ordnen (vgl. Banse et al. 2006):

- *Methoden der Erkenntnis*: Die Bereitstellung und Prüfung des für technische Gestaltungsvorhaben notwendigen technischen Wissens erfordert eigene Methoden. Von besonderer Bedeutung ist die – aus den klassischen Naturwissenschaften

bekannte – Unterscheidung von theoretisch-deduktiven und empirisch-induktiven Verfahren. Die *theoretisch-deduktiven Verfahren* setzen vor allem auf die Mathematisierung funktionaler Zusammenhänge und die Nutzung mathematischer Schlussverfahren. *Empirisch-induktive Verfahren* sind hingegen labor-orientiert. Sie umfassen einerseits entsprechende technische Messverfahren, andererseits experimentelle Verfahren z.B. der Materialbearbeitung oder der Prozessregulierung. Diese Methoden sind zwar den Vorgehensweisen der „klassischen“ Naturwissenschaften weitgehend analog, aber nicht identisch, denn in den Technikwissenschaften geht es z.B. um Begrenztheiten von Idealisierung, Isolierung und Komplexitätsreduktion.

- *Methoden der Gestaltung*: Wird Technikgestaltung als Lösung von Problemen durch technisches Wissen und Können verstanden, so lassen sich, abhängig von der jeweils gewählten Phaseneinteilung der Prozesse der Technikgestaltung, verschiedene Klassen von Methoden unterscheiden. *Intuitiv-heuristische Methoden* setzen an der Pluralität der verfügbaren Wissensformen an und versuchen, durch Kreativitätstechniken zu neuen Lösungsmöglichkeiten zu kommen. Hingegen setzen *rational-systematische Methoden* bei einer Analyse des zur Problemlösung zu betrachtenden Systems an und zielen „top-down“ auf die Ableitung geeigneter Lösungsverfahren. In beiden Richtungen sind schließlich Bewertungen vorzunehmen und ist eine Auswahl zwischen den möglichen Optionen zu treffen (sowohl unter den Kriterien technischer Funktionalität als auch unter außertechnischen Kriterien wie Wirtschaftlichkeit, Kundenakzeptanz oder Umweltverträglichkeit). Aus diesem Grund gehören auch *Bewertungs- und Auswahlmethoden* zum Spektrum der gestaltungsorientierten technikwissenschaftlichen Methoden.⁴

In beiden Bereichen hat sich durch die Einführung computer-unterstützter Methoden vieles verändert. Mathematische Modellierung und Simulation ersetzt heute einen Teil des Experimentierens im Labor, wodurch häufig erhebliche Kosteneinsparungen möglich werden. Gleichzeitig entstehen jedoch neue Herausforderungen, die in der Modellwelt simulierten Erkenntnisse auch in der „Realwelt“ zu validieren.

Entsprechend dem o.g. Primat der Praxis kommt es für den Technikwissenschaftler (im Bereich von Erkenntnis und Gestaltung!) darauf an, das Zusammenspiel der Methoden in einem Prozess, in dem schöpferische Aktivitäten mit schematischen und Routineoperationen verbunden sind, bewusst zu organisieren. Das Ziel sind dabei eine funktionsfähige Neuerung, die ein vorhandenes Bedürfnis befriedigt, sowie Wege zu ihrer Realisierung. Dem sind alle methodischen Aktivitäten untergeordnet. Methodologisch erfordert das zumindest dreierlei: erstens die Berücksichtigung der Komplexität technischer Aufgaben und Lösungen, zweitens eine Ganzheitsbetrachtung des Gestaltungsvorgangs und drittens eine tätigkeitsbezogene Sicht auf (technische bzw. technikwissenschaftliche) Erkenntnis und Gestaltung.

Die Berücksichtigung der Komplexität technisch-technologischer Aufgaben erfordert die – auf verschiedenen Wegen mögliche – Analyse bis zu den konstituierenden Elementen oder Elementarvorgängen, und, davon ausgehend bzw. darauf aufbauend, die Synthese zu Modellen, Theorien und Lösungsvorschriften unter Beachtung der vielfältigen Kopplungsmöglichkeiten und wechselseitigen Abhängigkeiten. Die Forderung nach

⁴Verwiesen sei etwa auf die VDI-Richtlinie 3780 „Technikbewertung – Begriffe und Grundlagen“ vom März 1991.

Berücksichtigung der Komplexität orientiert methodologisch auf die Beachtung der Vielfalt der Einflussfaktoren, Abhängigkeiten, Zusammenhänge und Lösungsvarianten. Damit unmittelbar verbunden ist das Prinzip der Ganzheitsbetrachtung. Bei der Untersuchung wie bei der ideellen Vorwegnahme technischer Systeme und technologischer Abläufe ist der Bearbeiter gezwungen, nicht nur das ganze technische Erscheinungsbild von der fertigen Struktur her, sondern auch seinen Herstellungsprozess von der Rohteilfertigung bis zur Montage vor Augen zu haben und einheitlich, in seiner Ganzheit und systemischen Verkettung zu betrachten. Das ist notwendig und möglich, weil das ganze System einen gemeinsamen Zweck bzw. eine definierte Verwendung besitzt. Dafür gilt es, die wesentlichen und entscheidenden Parameter und Zielgrößen (z.B. Kosten, Aufwand, Material- und Energieverbrauch, Grundmitteleinsatz und Zeitregime) in der Einheit von konstruktiver und technologischer Vorbereitung einheitlich und ganzheitlich zu betrachten und zu optimieren. Die Forderung nach Ganzheitsbetrachtung orientiert methodologisch somit darauf, in der Forschungs- und Entwicklungsarbeit die gegenseitigen Verflechtungen der einzelnen Struktur- und Prozesseinheiten von der übergreifenden Zielstellung her zu analysieren und zu synthetisieren.⁵

Tätigkeitsbezogene Untersuchung des Objekts technischer Forschung und Entwicklung schließlich bedeutet die Bereitstellung solch eines Wissens, das für die auszuführenden Tätigkeiten relevant ist. Es ist der Prozess der Generierung, Konstruktion und Projektierung technischer Lösungen in seiner Wechselwirkung von Objekt und Subjekt der technischen Entwicklungsarbeit zu erfassen. Dazu gehört z.B. Wissen über die (arbeitsteilig bzw. im Dialog) auszuführenden Tätigkeiten von Mensch und Maschine, über die dabei anzuwendenden Methoden sowie über Möglichkeiten und (prinzipielle bzw. historisch bedingte) Grenzen methodologischer Vorgehensweisen ebenso wie die anwendungsgerechte „Aufarbeitung“ vorhandenen Wissens. Das schließt z.B. die Formalisierung und (mathematische, graphische, ...) Modellierung technisch-technologischer Sachverhalte und Zusammenhänge sowie die Algorithmisierung einzelner Phasen oder Abschnitte der technischen Entwicklungsarbeit ein. Tätigkeitsorientierte Vorgehensweise bedeutet aber auch die Berücksichtigung unterschiedlicher Projektierungs- und Parameterbestimmungsarten („Rückwärtsprojektierung“, „Vorwärtsprojektierung“) und die Anwendung der Stufenoptimierung, bei der das Gesamtproblem bzw. die Gesamtlösung in mehrere relativ selbständige (und zumeist hierarchisch strukturierte) Teilprobleme bzw. -Lösungen zerlegt wird, die mit verfügbaren (und zumeist einfachen) Methoden und Mitteln bearbeitet und bewertet werden können.

Diese Prinzipien werden – wenn sie bewusst berücksichtigt werden – zu Regulativen methodischer Vorgehensweisen und methodologischer Überlegungen in den Technikwissenschaften, wobei sie in den einzelnen Disziplinen eine spezifische Ausprägung erlangen.

3.7 Entwurfshandeln

„Entwurfshandeln“ bezeichnet jene komplexe (Ingenieur-)Tätigkeit, deren Ziel die Antizipation, d.h. die ideelle, gedankliche Vorwegnahme (vor allem neuer, aber auch wesentlich verbesserter) technischer Sachsysteme („Artefakte“ in Form von Maschinen,

⁵Zur Ganzheitsbetrachtung gehört auch das, was von Ropohl als „theoretische Horizontausweitung“ bezeichnet wurde: Ausweitung des System-, des Zeit-, des Qualifikations-, des Methoden- und des Werthorizonts (vgl. Ropohl 1998b, S. 46f.).

Anlagen, Bauwerken u.ä.) unter Einschluss der Möglichkeit ihrer praktischen Realisierbarkeit bzw. zukünftigen Realisierung ist.⁶

Ausgehend von einer (vorgegebenen) Aufgabenstellung (die als Funktion, Verhalten, Anforderung o. ä. möglichst präzise formuliert werden muss), besteht das Ziel des Entwurfshandelns (systemtheoretisch) in der *Synthese* einer Menge von geeigneten Elementen zu einem System mit einer Struktur, das diese Funktion, dieses Verhalten oder diese Anforderungen (bei Beachtung vielfältiger Randbedingungen) zu erfüllen bzw. zu realisieren gestattet (*funktionserfüllende Struktur*):

Funktion (Verhalten) \Rightarrow Struktur (Elemente & Relationen).

Ein *Entwurfsproblem*: liegt immer dann vor, wenn bekannten Funktionen funktionserfüllende Strukturen zuzuordnen sind. Von einem *echten* Entwurfsproblem kann man dann sprechen, wenn im technischen Abbildbereich keine funktionserfüllende Struktur bekannt ist.

Erklärungsansätze und Verständnismodelle des Entwurfshandelns sind bemüht, vor allem zweierlei zu erfassen bzw. zu beschreiben, *erstens*, wie das für diesen Prozess erforderliche Wissen aus vorhandenen Beständen „organisiert“ bzw. fehlendes Wissen generiert wird, und *zweitens*, wie der „Übergang“ von deskriptivem (vor allem Gesetzes-)Wissen zu „handlungsleitendem“ Wissen (z.B. in Form von Aufforderungen oder Handlungsanweisungen) bzw. zum Handeln selbst („Machen“) vollzogen wird. Generell wird davon ausgegangen, dass es sich dabei um die (eine) gedankliche Vorwegnahme von (technisch) Neuem, so (noch) nicht Vorhandenem handelt (Antizipation).

Dieser antizipative, zu Neuem führende gedankliche „Bearbeitungs“prozess lässt sich aus unterschiedlichen Perspektiven beschreiben bzw. analysieren. Die wichtigsten derartigen Perspektiven sind:

- (a) *technisch*: erkenntnisleitendes Interesse beansprucht der „Übergang“ vom (technisch zu erreichendem) Ziel bzw. (technisch zu realisierendem) Zweck zum (geeigneten technischen) Mittel (Zweck-Mittel-Beziehung);
- (b) *systemtheoretisch*: es interessiert der Zusammenhang von (geforderter „Transformations-“)Funktion bzw. (erforderlichem technischem) Verhalten und (funktionserfüllender) Struktur in Form des Entwurfshandelns (Funktions-Struktur-Beziehung), wobei dessen Analyse verdeutlicht, dass es unterschiedliche Funktions-Struktur-Realisierungen gibt;
- (c) *methodologisch*: aus dieser Perspektive lässt sich das Entwurfshandeln als der projektiv-pragmatischen Methode (im Unterschied zur wesentlich hypothetico-deduktiven Methode der „analysierend“ voranschreitenden Naturwissenschaften; vgl. Rapp 1973, S. 127) verpflichtetes Vorgehen kennzeichnen, das somit auch ein „Planungshandeln“ darstellt (vgl. Grunwald 2000);
- (d) *problemtheoretisch*: es wird davon ausgegangen, dass Entwurfshandeln einen Prozess des Lösen von Problemen darstellt („problemsolvingprocess“), und zwar vorrangig des Lösen von Entwurfsproblemen;
- (e) *wissenschaftstheoretisch*: diese Perspektive behandelt das Entwurfshandeln als einen praktischen Schluss (praktischer Syllogismus), greift auf praktische (im Gegensatz

⁶Letzteres ist nur eingeschränkt möglich: „Ziel des Konstruktionshandelns ist nun aber immer nur ein antizipierter, d.h. ein bloß möglicher Zweck, von dem der Konstrukteur sich vorstellen muß, daß ein potentieller Kunde in einer ebenso fiktiven Situation ihn haben *könnte*“ (Poser et al. 1997, S. 103).

zu theoretischen) Begründungen zurück (vgl. vor allem Wright 1991, S. 36f.; vgl. auch Kornwachs 2012);

- (f) *philosophisch*: es wird davon ausgegangen, daß es sich beim konstruktiven Entwicklungsprozess hauptsächlich um (reduktive) Schlussweisen von der Folge auf den Grund handelt,⁷ für die typisch ist, dass sie – im Gegensatz zu deduktiven Verfahren – nicht „zwingend“ sind.

In all diesen einander ergänzenden Betrachtungs- bzw. Analyse„modi“ des Entwurfshandelns sind als Prämissen mindestens folgende zwei Unterstellungen enthalten. *Zum einen* wird es als eine konkretisierende Vorgehensweise gefasst: vom abstrakten Prinzip (z.B. als Idee einer funktionserfüllenden Struktur) ausgehend wird (häufig über Zwischenstufen, z.B. als Wirkpaarung), gestaltend, dimensionierend, bemessend und optimierend zum funktionsfähigen technischen Sachsystem bei Berücksichtigung vielfältiger „Randbedingungen“ vorangeschritten. *Zum zweiten* wird davon ausgegangen, dass es sich beim Entwerfen um ein bewusstes, zur Zielerreichung notwendiges „Überschreiten“ des Vorhandenen (sowohl des „Arte-Faktischen“ wie des „Wissensmäßigen“) in Form eines (planmäßigen, intuitiven, methodenbasierten, heuristischen, ...) „Suchprozesses“ handelt, für den es kein logisch begründbares (Schluss) Verfahren gibt, d.h., dass aus den vorgegebenen Prämissen (vor allem hinsichtlich des zu erreichenden Ziels, des verfügbaren bzw. zu generierenden Wissens, des Bereichs möglicher Lösungen usw.) ein Ergebnis nicht eineindeutig herleitbar ist. Hinzu kommt, dass dieser Prozess in der Regel unter Informationsmangel bzw. bei unvollständiger bzw. „unscharfer“ Information erfolgt, d.h. dass zu Beginn des (als Planungsvorgang verstandenen!) Entwurfs- oder Konstruktionsprozesses z.B. nicht alle relevanten Informationen verfügbar sind, auf sich verändernde (einschließlich neuer!) Zielvorgaben oder „Rand“bedingungen vor allem wissenschaftlicher, technischer, politischer, ökonomischer oder juristischer Art reagiert werden muss usw. Hinzu kommt, dass selbst die Vielzahl der zu Beginn des Design-Prozesses verfügbaren Informationen (fast stets) reduziert werden muss, um sie „operationalisierbar“ zu machen: „Die Nennung von Bedingungen, die [...] zu berücksichtigen und zu kontrollieren sind, muß in ihrem Umfang handhabbar bleiben“ (Poser et al. 1997, S. 92). Diese „Komplexitätsreduktion“ enthält einerseits eine wissenschaftliche Komponente („Welche Reduktion ist vom gegenwärtigen wissenschaftlichen und technischen Entwicklungsstand her gerechtfertigt und legitim, d.h. führt – absehbar – zu keiner ‚Verzerrung‘ des technischen Erscheinungsbildes bzw. relevanter Zusammenhänge?“). Andererseits basiert sie auf einem individuellen „Zugriff“, vor allem auf dem Auswahl-, Bewertungs- und Entscheidungsverhalten des Bearbeiters, d.h. auf dem bewussten oder spontanen, reflektierten oder unreflektierten „Ausfüllen“ oder „Ausschreiten“ vorhandener (auch normativer) Räume innerhalb des Entwurfshandelns.

4. Fazit

Im Bereich der „Technikforscher“ (hiermit sind im Unterschied zu den spezialisierten Technikwissenschaftlern diejenigen Wissenschaftler gemeint, die eine stärker generalisierende Sicht auf Technik und vor allem Technikwissenschaft befördern) gibt es

⁷Eine Reduktion ist ein „Schluß hypothetischen Charakters, bei dem von den Nachsätzen eines Schlußschemas auf den Vordersatz geschlossen wird. Im Unterschied zur Deduktion [...] wird bei der R. stets von Bekanntem auf Hypothetisches geschlossen“, wobei diese Hypothesenbildung (vor allem über die sogenannte progressive Reduktion) heuristisch von Wert ist (Erpenbeck 1991).

zwischenzeitlich einen Konsens darüber, dass die Technikwissenschaften bei all ihrer Vielfalt eine Spezifik aufweisen, die es weiter zu beforschen gilt – nicht als Selbstzweck, sondern vor allem im Hinblick auf (die Verbesserung von) „Funktionalität“, „Rationalität“ und „Innovativität“ technischen Handelns (vgl. dazu Spur 2007, S. 83).

Die Technikwissenschaften stellen einen interessanten Untersuchungsgegenstand dar. Viele kognitive, methodologische, normative und – im engeren Sinne – wissenschaftstheoretische Fragestellungen unterscheiden sich von denen in vielen anderen Wissenschaften. Das hängt in erster Linie damit zusammen, dass die Technikwissenschaften als „Machenschaften“ (zweckbezogenes Hervorbringungshandeln) verstanden werden müssen, und dass deren (praktisches End-)Ergebnis „Realtechnik“ ist – und diesen Umstand gilt es stets zu berücksichtigen. „Real“technik bedeutet hier Unterschiedliches. Zunächst wird damit darauf aufmerksam gemacht, dass technische Sachsysteme *in einer realen Welt* über eine bestimmte Zeitspanne hinweg funktionieren müssen, nicht in einer idealen oder Laborwelt, in der Störendes gedanklich oder praktisch isoliert wird bzw. werden kann. Das gilt auch für den Herstellungs- bzw. Erzeugungszusammenhang, der zwar mit einer Idee beginnt, aber erst mit dem vergegenständlichten Produkt endet. Stets ist die reale „Umgebung“ mit ihrer Vielfalt von Einflussfaktoren, Wechselwirkungen und Änderungen im Blick zu behalten – obwohl diese oftmals in ihrer Ganzheit nicht umfassend erfassbar, in ihren Auswirkungen nicht vollständig abschätzbar und in ihren Veränderungen kaum prognostizierbar sind. Und schließlich hat es der Verwendungszusammenhang technischer Sachsysteme mit realen Menschen und realen Institutionen zu tun. Technik muss (ver)kaufbar, akzeptabel und bedienbar sein. Das alles bedingt Besonderheiten und Eigenarten, die zu neuen theoretischen oder methodischen Fragestellungen führen.

Abschließend seien folgende zusammenfassende Aussagen getroffen:

1. Das Vorstehenden verdeutlicht, dass Technik keine angewandte Naturwissenschaft, Technikwissenschaft keine degenerierte Naturwissenschaft ist!
2. Technik basiert (kognitiv) auf technischem Wissen (Erfahrung) sowie Wissenselementen vor allem der Technikwissenschaften, aber auch der Natur-, Wirtschafts-, Sozial- und Geisteswissenschaften.
3. Technikwissenschaften sind eine Gruppe von Wissenschaftsdisziplinen mit eigenen (spezifischen) Zielen, Methoden, Wissensformen und –repräsentationen, Institutionen und Beziehungen zur technischen und gesellschaftlichen Entwicklung.
4. Gegenstand der Technikwissenschaften sind spezifische Kombinationen naturgesetzlicher Möglichkeiten entsprechend gesellschaftlichen Zielstellungen, Erfordernissen, Vorgaben und Bedürfnissen. Diese spezifischen Kombinationen erfolgen im Spannungsfeld von naturgesetzlich Möglichem, technisch-technologisch Realisierbarem, ökonomisch Machbarem, ökologisch Sinnvollem, gesellschaftlich Wünschenswertem und Durchsetzbarem und human Vertretbarem.
5. Entwicklung, Produktion und Einsatz von Technik sind Gestaltungsvorgänge. Ihnen liegen bestimmte Ziele zugrunde, sie finden inmitten konkreter Rahmenbedingungen statt und benötigen Ressourcen in Form von Materialien, Energie, Wissen und Zeit.
6. Vereinsseitigende, verabsolutierende, idealisierende oder „reduktionistische“ Auffassungen (auch „wohlgemeinte“!) werden weder der Vielgestaltigkeit und Differenziertheit der Technik wie der Technikwissenschaften noch ihrem Platz in der „Lebenswelt“ gerecht.

LITERATUR

- [1] Banse, G., Konstruieren im Spannungsfeld: Kunst, Wissenschaft oder beides? Historisches und Systematisches. In: Banse, G.; Friedrich, K. (Hg.): Konstruieren zwischen Kunst und Wissenschaft. Idee – Entwurf – Gestaltung. Berlin: edition sigma 2000, S. 19-79
- [2] Banse, G., Technikwissenschaften – Wissenschaften vom Machen. In: Parthey, H.; Spur, G. (Hg.): Wissenschaft und Technik in theoretischer Reflexion. Jahrbuch Wissenschaftsforschung 2006. Frankfurt am Main u.a.: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften 2007, S. 131-150
- [3] Banse, G., „Nicht so exakt wie möglich, sondern so genau wie nötig!“ – Das Einfachheitsprinzip in den Technikwissenschaften. In: Sommerfeld, E.; Hörz, H.; Krause, W. (Hg.): Einfachheit als Wirk-, Erkenntnis- und Gestaltungsprinzip. Berlin: trafo Wissenschaftsverlag 2011, S. 93-104
- [4] Banse, G., Erkennen und Gestalten – oder: über Wissen-schaften und Machen-schaften. In: tu – Zeitschrift für Technik im Unterricht, Jg. 37, Nr. 145 (3. Quartal) 2013, S. 27-39
- [5] Banse, G.; Grunwald, A., Coherence and Diversity in the Engineering Sciences. In: Meijers, A. (ed.): Philosophy of Technology and Engineering Sciences. Amsterdam/Boston/Heidelberg/London/New York: Elsevier 2009, pp. 155-184
- [6] Banse, G.; Grunwald, A. (Hg.) (2010): Technik und Kultur. Bedingungs- und Beeinflussungsverhältnisse. Karlsruhe: KIT Scientific Publishing
- [7] Banse, G.; Grunwald, A.; König, W.; Ropohl, G. (Hg.) (2006): Erkennen und Gestalten. Eine Theorie der Technikwissenschaften. Berlin: editionsigma
- [8] Banse, G.; Reher, E.-O. (Hg.) (2008): Allgemeine Technologie – verallgemeinertes Fachwissen und konkretisiertes Orientierungswissen zur Technologie. Berlin: trafo Wissenschaftsverlag
- [9] Banse, G.; Striebing, L. (1991): Technik. In: Hörz, H.; Liebscher, H.; Löther, R.; Schmutzer, E.; Wollgast, S. (Hg.): Philosophie und Naturwissenschaften. Wörterbuch zu den philosophischen Fragen der Naturwissenschaften. Neuaufl. Bd. 2. Berlin: Dietz-Verlag, S. 871-876
- [10] Erpenbeck, J. (1991): Reduktion. In: Hörz, H.; Liebscher, H.; Löther, R.; Schmutzer, E.; Wollgast, S. (Hg.): Philosophie und Naturwissenschaften. Wörterbuch zu den philosophischen Fragen der Naturwissenschaften. Bd. 2. Berlin: Dietz-Verlag, S. 788
- [11] Grunwald, A. (2000): Handeln und Planen. München: Wilhelm Fink Verlag
- [12] Hörning, K. H. (1985): Technik und Symbol. Ein Beitrag zur Soziologie alltäglichen Technikumgangs. In: Soziale Welt, Jg. 36, S. 185-207
- [13] Huber, J. (1989): Technikbilder. Weltanschauliche Weichenstellungen der Technologie- und Umweltpolitik. Opladen: Westdeutscher Verlag
- [14] Joerges, B. (Hg.) (1988): Technik im Alltag. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- [15] Kornwachs, K. (2012): Strukturen technologischen Wissens. Analytische Studien zu einer Wissenschaftstheorie der Technik. Berlin: editionsigma
- [16] Parthey, H. (1978): Das Problem und Merkmale seiner Formulierung in der Forschung. In: Parthey, H. (Hg.): Problem und Methode in der Forschung. Berlin: Akademie-Verlag, S. 11-36
- [17] Polanyi, M. (1966): The Tacit Dimension. London: Routledge

- [18] Poser, H.; Hubig, Ch.; Jelden, E.; Debatin, B. (1997): Algorithmus und Unsicherheit. In: Mackensen, R. (Hg.): Konstruktionshandeln. Nicht-technische Determinanten des Konstruierens bei zunehmendem CAD-Einsatz. München/Wien: Carl Hanser Verlag, S. 83-152
- [19] Rapp, F. (1973): Technik und Naturwissenschaften – eine methodologische Untersuchung. In: Lenk, H.; Moser, S. (Hg.): Techne – Technik – Technologie. Philosophische Perspektiven. Pullach b. München: Verlag Dokumentation, S. 108-132
- [20] Rittel, H. W. J.; Webber, M. M. (1994): Dilemmas in einer allgemeinen Theorie der Planung [1973]. In: Reuter, W. D. (Hg.): Horst W. Rittel: Planen, Entwerfen, Design. Ausgewählte Schriften zur Theorie und Methodik. Stuttgart/Köln/Berlin: Kohlhammer Verlag, S. 13-35
- [21] Ropohl, G. (1979): Eine Systemtheorie der Technik. Zur Grundlegung der Allgemeinen Technologie. München/Wien: Carl Hanser Verlag (= 1. Auflage)
- [22] Ropohl, G. (1993): Technik. In: Brockhaus Enzyklopädie. Bd. 21. Mannheim: Brockhaus-Verlag, S. 672-674
- [23] Ropohl, G. (1997): Allgemeine Technologie als Grundlage für ein umfassendes Technikverständnis. In: Banse, G. (Hg.): Allgemeine Technologie zwischen Aufklärung und Metatheorie. Berlin: edition sigma 1997, S. 111-121
- [24] Ropohl, G. (1998a): Grundlagenkrise der Technikwissenschaften. In: Ropohl G.: Wie die Technik zur Vernunft kommt. Beiträge zum Paradigmenwechsel in den Technikwissenschaften. Amsterdam: Overseas Publishers Association, S. 31-40
- [25] Ropohl, G. (1998b): System und Methode. In: Ropohl G.: Wie die Technik zur Vernunft kommt. Beiträge zum Paradigmenwechsel in den Technikwissenschaften. Amsterdam: Overseas Publishers Association, S. 41-48
- [26] Ropohl, G. (1999): Allgemeine Technologie. Eine Systemtheorie der Technik. München/Wien: Carl Hanser Verlag (= 2. Auflage)
- [27] Ropohl, G. (2009): Allgemeine Technologie. Eine Systemtheorie der Technik. Karlsruhe: Universitätsverlag (= 3. überarbeitete Auflage)
- [28] Spur, G. (2007): Erscheinungsformen und Modelle technischer Systeme: Ein Beitrag zur theoretischen Begründung der Technikwissenschaften. In: Parthey, H.; Spur, G. (Hg.): Wissenschaft und Technik in theoretischer Reflexion. Jahrbuch Wissenschaftsforschung 2006. Frankfurt am Main u.a.: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften, S. 103-130
- [29] Sachsse, H. (1992): Technik. In: Seiffert, H.; Radnitzky, G. (Hg.): Handlexikon zur Wissenschaftstheorie. München: Verlag C. H. Beck, S. 358–361
- [30] Spur, G. (2007): Erscheinungsformen und Modelle technischer Systeme: Ein Beitrag zur theoretischen Begründung der Technikwissenschaften. In: Parthey, H.; Spur, G. (Hg.): Wissenschaft und Technik in theoretischer Reflexion. Wissenschaftsforschung Jahrbuch 2006. Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, S. 103-130
- [31] Stetter, Chr. (1999): Schreiben und Programm: Zum Gebrauchswert der Geisteswissenschaften. In: Kerner, M.; Kegler, K. (Hg.): Der vernetzte Mensch. Sprache, Arbeit und Kultur in der Informationsgesellschaft. Aachen: Verlag Mainz, S. 157-180

- [32] Wolffgramm, H. (1978): Allgemeine Technologie. Elemente, Strukturen und Gesetzmäßigkeiten technologischer Systeme. Leipzig: Fachbuchverlag (= 1. Auflage)
- [33] Wolffgramm, H. (1994/95): Allgemeine Technologie. 2 Teile. Hildesheim: Verlag Franzbecker (= 2. Auflage)
- [34] Wright, G. H. von (1991): Erklären und Verstehen. 3. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

TECHNICAL SCIENCES - UNITY OF KNOWLEDGE AND DEVELOPMENT

The technical action is based (cognitively) on technical knowledge (experience) and the elements of knowledge from the natural sciences, economics, social sciences and the humanities, but especially the technical sciences. Technical sciences are not at the same time any "degenerate" of natural sciences, but a group of their own disciplines (specific) objectives, methods, forms of knowledge and its representations, institutions, and references to the development of technological and social processes. The subject of technical sciences are specific combinations of the opportunities arising from the laws of nature and social aspirations, requirements, goals and needs. These specific combinations are the result of tensions between the poles set by what is possible in terms of the laws of nature, what is feasible in terms of technical and technological development, what is feasible in terms of economics, what makes sense from the point of view of ecology, what is socially desirable and socially feasible, and what is fair and humane. All technical sciences aim at getting to know the world, at its transformation. The cognitive aim is to obtain new knowledge. The purpose of transformation techniques are anticipating, for example in the form of new or improved technical systems, human-technology interaction or social engineering structures. The objectives related to knowledge and shaping are at the indissoluble unity. It is important to remember that technical studies are practical. The article illustrated it by using expressive examples.

Keywords: theory and methodology of technical sciences, epistemological issues in construction science, human-machine interaction, ontology artifacts, system theory techniques, technology as a product of culture, technical phraseology

NAUKI TECHNICZNE – JEDNOŚĆ POZNANIA I KSZTAŁTOWANIA

Działanie techniczne bazuje (kognitywnie) na wiedzy technicznej (doświadczeniu) oraz na elementach wiedzy pochodzących z nauk przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych i humanistycznych, przede wszystkim jednak z nauk technicznych. Nauki techniczne nie są przy tym żadnymi „zdegenerowanymi” naukami przyrodniczymi, lecz stanowią grupę dyscyplin naukowych o własnych (specyficznych) celach, metodach, formach wiedzy i jej reprezentacjach, instytucjach oraz odniesieniach do rozwoju technologicznego i procesów społecznych. Przedmiotem nauk technicznych są specyficzne kombinacje możliwości wynikających z praw przyrody oraz społecznych dążeń, wymogów, wyznaczonych celów i potrzeb. Te specyficzne kombinacje powstają w wyniku napięć między biegunami wyznaczonymi przez to, co możliwe z punktu widzenia praw przyrody, tym, co wykonalne z punktu widzenia techniczno-technologicznego, tym, co wykonalne z punktu widzenia ekonomii, tym, co sensowne z punktu widzenia ekologii, tym, co społecznie pożądane i społecznie wykonalne oraz tym, co z ludzkich względów godziwe i humanitarne. Wszystkim naukom technicznym zależy przy tym w równej mierze na poznawaniu świata, co na jego przekształcaniu. Celem poznawczym jest uzyskanie nowej wiedzy. Celem przekształcania są antycypacje techniki na przykład w formie nowych lub udoskonalonych systemów technicznych, interakcji człowiek-technika lub struktur socjotechnicznych. Cele

związane z poznaniem i kształtowaniem stanowią przy tym nierozdzielną całość. W końcu nauki techniczne to przecież nauki praktyczne. W artykule zilustrowano to wyrazistymi przykładami.

Słowa kluczowe: teoria i metodologia nauk technicznych, zagadnienia epistemologiczne w naukach konstrukcyjnych, interakcje człowiek-maszyna, ontologia artefaktów, systemowa teoria techniki, technika jako wytwór kulturowy, prakseologia techniki.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.11

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Małgorzata BARAN¹
Justyna STECKO²

SYMULACYJNY MODEL GOSPODARKI - PRZYPADEK PRZEDSIĘBIORSTWA FOTOSYSTEM

Artykuł związany jest z systemem gospodarki materiałowej w przedsiębiorstwie produkcyjnym. Początkowo wytłumaczono istotę gospodarki materiałowej, która stanowi jeden z kluczowych procesów wchodzących w skład działalności podstawowej przedsiębiorstwa produkcyjnego. Wskazano i krótko scharakteryzowano najważniejsze procesy magazynowe powiązane bezpośrednio z gospodarką materiałową. Następnie przedstawiono profil działalności przedsiębiorstwa produkcyjnego Fotosystem, w którym przeprowadzono badania mające na celu praktyczne zapoznanie się z systemem gospodarki materiałowej w przedsiębiorstwie. Dzięki temu wskazano zmienne i stałe budujące symulacyjny model systemu gospodarki materiałowej w przedsiębiorstwie. Model symulacyjny opracowano w konwencji metody dynamiki systemów, pozwalającej na przedstawianie procesów zachodzących w systemach (jakimi są również przedsiębiorstwa) zarówno w aspekcie ilościowym, jak i pod kątem analizy dynamiki ich zachowania. Wykorzystano tu oprogramowanie Vensim[®] DSS. Przedstawiono postać graficzną modelu oraz zdefiniowano zmienne i wartości stałych modelu. W kolejnym kroku przeprowadzono symulację modelu. Przyjmując dany krok symulacji przedstawiono przebiegi zmiennych akumulacyjnych modelu. Dokonując analizy przebiegów tych zmiennych wytłumaczono ich odmienne zachowanie. W podsumowaniu odniesiono się do korzyści, jakie mogą płynąć dla przedsiębiorstw, wynikających z korzystania z przedstawionego modelu oraz wskazano kierunki testów związanych z weryfikacją założonych strategii zarządzania gospodarką materiałową w przedsiębiorstwie produkcyjnym.

Artykuł nawiązuje także do najnowocześniejszej koncepcji współczesnego zarządzania – do zarządzania procesowego w organizacji. Modelowanie procesów zachodzących w przedsiębiorstwie stanowi jeden z elementów całościowej struktury zarządzania procesami. Pozwala ono, między innymi, na identyfikację poszczególnych działań składających się na dany proces, graficzne przedstawienie ich kolejności, ogólną analizę procesu, wskazanie zasobów niezbędnych do jego realizacji oraz wyeliminowanie działań nie wnoszących wartości do danego procesu.

Słowa kluczowe: symulacyjny model gospodarki materiałowej, metoda dynamiki systemów, zarządzanie procesowe

1. WPROWADZENIE

Modelowanie procesów przebiegających w organizacjach wiąże się z nowoczesnym podejściem do zarządzania – podejściem procesowym³. Jak twierdzi Bitkowska, to

¹Dr inż. Małgorzata Baran, Zakład Ekonomii i Podstaw Zarządzania, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Grunwaldzka 13, 35-068 Rzeszów, tel. 017 872 15 10, autor korespondencyjny: margaritabaran@gmail.com

²Dr Justyna Stecko, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, e-mail: jstecko@prz.edu.pl.

właśnie paradygmat myślenia procesami dokonał skokowych zmian w naukach o zarządzaniu w ostatnich latach⁴. Obecnie przechodzi się od myślenia strukturalnego do myślenia procesowego. Organizacje (w tym przedsiębiorstwa) ewoluują z poziomu statycznego na coraz wyższe poziomy dynamiczne. Całościowa koncepcja zarządzania procesami obejmuje takie etapy, jak: identyfikacja procesów, modelowanie procesów, wdrażanie procesów oraz controlling procesów.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie symulacyjnego modelu gospodarki materiałowej, opracowanego dla przedsiębiorstwa Fotosystem⁵, na którym przedsiębiorstwo może przeprowadzać szereg testów i strategii działania związanych z racjonalnym gospodarowaniem surowcami niezbędnymi do produkcji. Model zawiera najważniejsze przepływy fizyczne i informacyjne związane z gospodarką materiałową w badanym przedsiębiorstwie wraz z regułami decyzyjnymi, które nimi kierują. Model zbudowano w konwencji metody dynamiki systemów. Dane empiryczne niezbędne do modelu (czyli poszczególne zmienne i stałe oraz wartości tych stałych) zebrano w badanym przedsiębiorstwie. Badania przyjęły formę pogłębionych wywiadów z kierownictwem przedsiębiorstwa, obserwacji procesów wchodzących w skład gospodarki materiałowej oraz analizy materiałów źródłowych.

Podstawą do opracowania modelu był model przedstawiony przez Stermana⁶. Model ten został przez autorów rozbudowany o kolejną część (związaną z surowcami B) oraz dostosowany do realiów działalności badanego przedsiębiorstwa.

2. GOSPODARKA MATERIAŁOWA W PRZEDSIĘBIORSTWIE

Wśród różnych aktywności, jakie przejawia każde przedsiębiorstwo, jedną z najważniejszych stanowi jego działalność podstawowa. Działalność podstawową przedsiębiorstwa produkcyjnego można określić jako szereg czynności niezbędnych do wykonania dóbr, będących przedmiotem sprzedaży i stanowiących źródło przychodów niezbędnych do finansowania kosztów funkcjonowania i rozwoju tego przedsiębiorstwa. Podstawowym elementem ustalenia działalności podstawowej jest wybór: co produkować, ile produkować i dla kogo produkować – wiąże się to z jednoznacznym określeniem profilu asortymentowego i rozmiarów działalności. Po tych ustaleniach następuje koncepcyjne opracowanie zamierzonej działalności (nazywane inaczej przygotowaniem produkcji), zapewnienie przyszłej produkcji odpowiednich materiałów do przetworzenia (czyli przedmiotów pracy), wyposażenia produkcyjnego (środków pracy) oraz siły roboczej. Kolejnym krokiem jest zorganizowanie produkcji wraz z zapewnieniem

³ Zob. m.in. M. Romanowska, M. Trocki, *Podejście procesowe w zarządzaniu*, t. 1, SGH, Warszawa 2004;

P. Grajewski, *Procesowe zarządzanie organizacją*, PWE, Warszawa 2012; P. Grajewski, *Organizacja procesowa*, PWE, Warszawa 2007; A. Bitkowska, *Zarządzanie procesami biznesowymi w przedsiębiorstwie*, VIZJA PRESS&IT, Warszawa 2009.

⁴ A. Bitkowska, *op. cit.*, s. 11.

⁵ Na prośbę kierownictwa nazwa przedsiębiorstwa została zmieniona.

⁶ J. Sterman, *Business Dynamics: Systems Thinking and Modeling for a Complex World*, Irwin McGraw-Hill, Boston 2000, s. 727.

ekonomicznej racjonalności realizowanych procesów produkcyjnych oraz dopilnowanie prawidłowego przebiegu jej wykonania⁷.

Przygotowanie produkcji związane jest z czynnościami umożliwiającymi sprawny przebieg procesu wytwórczego. Literatura przedmiotu wskazuje na trzy podstawowe elementy przygotowania produkcji: przygotowanie konstrukcyjne, przygotowanie technologiczne oraz przygotowanie organizacyjne⁸. Liwowski dodaje do nich kolejne trzy elementy: rozpoznanie rynku, wdrożenie projektu konstrukcyjnego, technologicznego i organizacyjnego oraz przygotowanie zbytu.

Materiałowe zaopatrzenie zaplanowanej działalności wynika z koncepcyjnego przygotowania produkcji. W literaturze przedmiotu proces ten jest nieodłącznym zagadnieniem gospodarki materiałowej i magazynowej przedsiębiorstwa⁹. Aby zapewnić terminowe dostawy materiałów dla procesu produkcyjnego, niezbędne jest określenie rodzaju wytwarzanych dóbr oraz ich ilości. Kolejnym elementem jest ustalenie normy zużycia materiałowego przypadającego na jednostkę produktu¹⁰. Pozwala to na obliczenie wielkości zapotrzebowania wynikającego z przyjętych planów produkcyjnych. Planując zakupy wynikające z wielkości zapotrzebowania, należy uwzględnić także zapasy, będące zabezpieczeniem przed występowaniem nieciągłości w przepływach materiałowych kierowanych do produkcji. Zapasy mogą być bieżące oraz minimalne. Zapasy bieżące związane są ze stopniowym zużywaniem materiałów w procesie produkcji i najczęściej kończą się przed kolejną dostawą materiałów. Ich wielkość zależy więc od częstotliwości dostaw i wielkości jednorazowej dostawy. Zapasy minimalne stanowią zabezpieczenie przed opóźnieniami w dostawach i są zużywane dopiero wówczas, gdy przedsiębiorstwo wykorzystuje całkowicie zapas bieżący. Określając wielkość zapasu minimalnego, należy określić czas, w którym będzie istniała możliwość utrzymania niezakłóconego toku produkcji dzięki jej zasilaniu z zapasu minimalnego, w wypadku gdy zapas bieżący został wyczerpany.

Do najważniejszych procesów magazynowych związanych z gospodarką materiałową można zaliczyć¹¹:

⁷ B. Liwowski, *Działalność podstawowa przedsiębiorstwa i jej wyspecjalizowane zakresy*, [w:] *Podstawy ekonomiki i zarządzania przedsiębiorstwem*, red. J. Kortan, C. H. Beck, Warszawa 1997, s. 244.

⁸ Zob. m.in. E. Pająk, *Zarządzanie produkcją*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 46;

K. Pasternak, *Zarys zarządzania produkcją*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2005, s. 234–243; K. Szatkowski, *Przygotowanie produkcji*, PWN, Warszawa 2008.

⁹ Zob. C. Skowronek, *Gospodarka materiałowa w samodzielnym przedsiębiorstwie*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1989; B. Sołtysiński, *Zaopatrzenie i gospodarka materiałowa w przedsiębiorstwie przemysłowym*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1963; J. Bik, *Gospodarka materiałowa w procesach produkcyjnych*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Katowice 1974.

¹⁰ Pomocne mogą tu być techniczne lub statystyczne normy zużycia, zob. B. Liwowski, *op. cit.*, s. 256.

¹¹ A. Niemczyk, *Zarządzanie magazynem*, Wyższa Szkoła Logistyki, Poznań 2010, s. 119.

- a) przyjmowanie materiałów od zewnętrznego dostawcy zarówno w sensie fizycznym jako rozładunek materiałów, jak i w sensie ewidencyjnym w postaci odpowiednich protokołów przyjęcia;
- b) składowanie materiałów związane z rozmieszczeniem zapasów na powierzchni magazynowej;
- c) kompletowanie, obejmujące pobranie materiałów zgodnie z ustaloną specyfikacją asortymentową i ilościową w celu utworzenia zbioru materiałów niezbędnych do określonych etapów produkcji;
- d) wydawanie materiałów związane z fizycznym przekazaniem zbioru skompletowanych materiałów na linię produkcyjną potwierdzone odpowiednimi protokołami wydania.

3. PROFIL DZIAŁALNOŚCI PRZEDSIĘBIORSTWA FOTOSYSTEM

Przedsiębiorstwo Fotosystem należy do sektora małej przedsiębiorczości działającej w województwie podkarpackim. Firma działa na rynku fotograficznym od kilkunastu lat. Współpracuje między innymi z takimi korporacjami, jak KODAK. Sieć autoryzowanych dystrybutorów firmy w całej Polsce oferuje produkty fotograficzne z dwóch serii: PRO i FUN. Klientami działu PRO są profesjonalni fotografowie z Polski i Europy, natomiast klientami działu FUN są amatorzy fotografii oraz osoby, dla których fotografia stanowi pasję oraz hobby.

Produktami firmy, cieszącymi się obecnie dużym zainteresowaniem na rynku, są fotoalbumy i fotoksiążki. Zastępują one tradycyjne albumy ze zdjęciami, stanowiąc trwałe, eleganckie i kolorowe pamiątki, między innymi z uroczystości rodzinnych. Klient może sam opracować całą szatę graficzną swojej fotoksiążki lub fotoalbumu, korzystając z darmowego programu komputerowego dostępnego na stronie internetowej firmy lub zlecić jej opracowanie pracownikom firmy.

W badaniach skupiono się na produkcji, jakim jest fotoksiążka. Jej produkcja odbywa się tylko pod konkretne zamówienia. Cykl produkcyjny trwa 4 dni. Po tym czasie gotowa fotoksiążka jest wysyłana na adres klienta bądź klient odbiera ją osobiście w punkcie obsługi. Surowce niezbędne do produkcji fotoksiążki to: papier fotograficzny, tektury introligatorskie, przekładki klejowe, odczynniki chemiczne (tzw. chemia fotograficzna), okleina ozdobna oraz tektura ozdobna.

4. SYMULACYJNY MODEL GOSPODARKI MATERIAŁOWEJ W FOTOSYSTEM

Model symulacyjny opracowano w konwencji metody dynamiki systemów. Metoda opiera się na trzech filarach: na tradycyjnym zarządzaniu, na prawach cybernetyki i na symulacji komputerowej. Tradycyjne zarządzanie pomaga w identyfikacji problemu bądź zagadnienia (systemu), które będzie modelowane. Pomaga w odpowiednim doborze zmiennych wpływających na zachowanie systemu oraz wskazuje ścieżki przepływu informacji pomiędzy tymi zmiennymi. Formułuje reguły decyzyjne odpowiedzialne za sterowanie modelem. Cybernetyka odpowiada za powiązanie wybranych zmiennych budujących model w dodatnie lub ujemne pętle sprzężenia zwrotnego oraz pomaga w strukturalizacji modelu matematycznego dla budowanego systemu. Rozwiązanie takiego modelu, obejmującego często zależności nieliniowe, wymaga odpowiedniej

metody numerycznej, którą w wypadku dynamiki systemów jest właśnie symulacja komputerowa¹².

Pierwszym krokiem w badaniach była obserwacja działań, jakie wchodziły w skład gospodarki materiałowej w badanym przedsiębiorstwie. Następnie, wspólnie z kierownictwem tego przedsiębiorstwa oraz osobami wytypowanych przez kierownictwo, wyznaczono zmienne i stałe budujące model symulacyjny systemu gospodarki materiałowej w Fotosystem. Dobrane zmienne i stałe powiązane w pętle przyczynowo – skutkowe oraz przyjęto dla stałych odpowiednie dane numeryczne (korzystając z dostępnej dokumentacji oraz wiedzy pracowników). W kolejnym kroku, przy pomocy oprogramowania Vensim[®] DSS (którego producentem jest Ventana Systems, Inc.¹³) zbudowano model symulacyjny.

Model składa się z dwóch części. Pierwsza część wiąże się z zapasami surowców (materiałów) A, na które składają się: papier fotograficzny, tektury introligatorskie, przekładki klejowe oraz odczynniki chemiczne. Druga część obrazuje zapasy surowców B, do których wliczono okleinę ozdobną oraz tekturę ozdobną. Za kryterium podziału surowców na surowce A i surowce B przyjęto czas na korektę zapasów surowców (czyli czas mierzony od zamówienia surowców do ich dostarczenia do magazynu), który w wypadku surowców A wynosił 1 dzień, a przypadku surowców B – 3 tygodnie.

Interpretacja pierwszej części modelu jest następująca: *Wymagane tygodniowe zużycie surowców A* (co wynika z przyjętej jednostki w modelu) wyznaczają: *Wymagana produkcja* oraz *Surowce A zużywane na jednostkę produkcji*. *Wymagane tygodniowe zużycie surowców A* razem z *Czasem utrzymywania zapasów surowców A* (określającym zapasy przedsiębiorstwa) precyzują *Wymagany poziom zapasów surowców A*, który nie może być mniejszy od *Minimalnego poziomu zapasów surowców A*, przyjętego w przedsiębiorstwie. Znana wielkość *Wymaganego poziomu zapasów surowców A*, porównana z bieżącymi *Zapasami surowców A* wyznacza *Korektę poziomu zapasów surowców A*, którą cechuje opóźnienie czasowe, określone dzięki stałej *Czas na korektę poziomu zapasów surowców A*. Zarówno *Wymagane tygodniowe zużycie surowców A*, jak i *Korekta poziomu zapasów surowców A* określają *Wymaganą wielkość dostawy surowców A*, która bezpośrednio wyznacza wielkość zmiennej przepływowej *Przyjęcie surowców A do magazynu*. *Zapasy surowców A* (stanowiące w modelu zmienną akumulacyjną) są powiększane przez *Przyjęcie surowców A do magazynu* i pomniejszane przez *Wydawanie surowców A do produkcji* (czyli kolejną zmienną przepływową). Dzięki znanej wielkości *Zapasów surowców A* i *Czasu na przygotowanie surowców A do wydania* można wyznaczyć *Tygodniowy limit wydawania surowców A do produkcji*. *Wydawanie surowców A do produkcji* zależy od *Tygodniowego limitu wydawania surowców A do produkcji* oraz od *Wymaganego tygodniowego zużycia surowców A*. Wielkość *Wydawanych surowców A do produkcji* podzielona przez wielkość *Surowców A*

¹²Zob. także M. Baran, Rozwinięcie symulacyjnego modelu dostosowania zatrudnienia do potrzeb produkcyjnych przedsiębiorstwa Alfa w konwencji dynamiki systemów, „Zeszyty naukowe Politechniki Rzeszowskiej”, „Zarządzanie i Marketing” 17/4 (2010), s. 9; K.R. Śliwa, O organizacjach inteligentnych i rozwiązywaniu złożonych problemów zarządzania nimi, WSM SIG, Warszawa 2001.

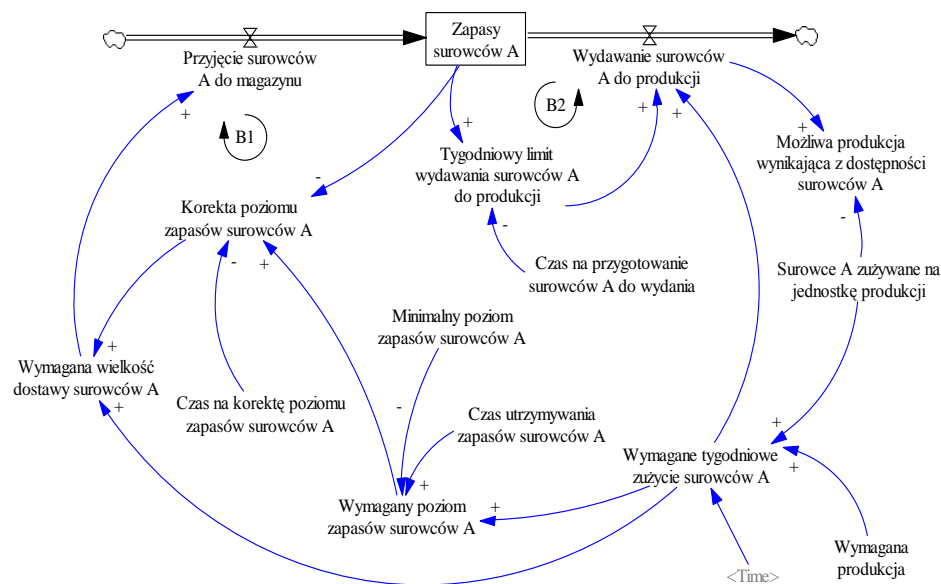
¹³ Oficjalna strona firmy to <http://www.vensim.com>.

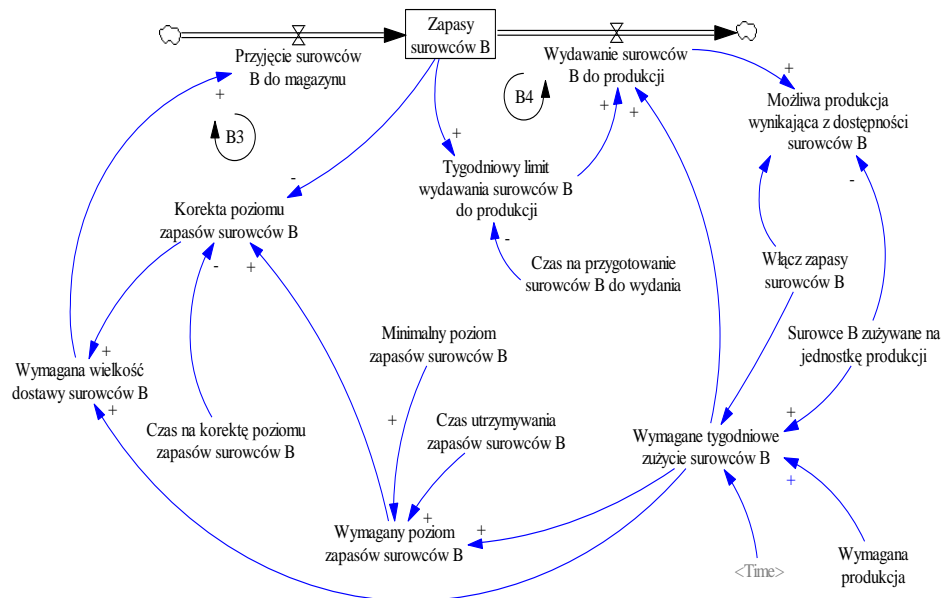
zużywanych na jednostkę produkcji określa wielkość *Możliwej produkcji wynikającej z dostępności surowców A*.

Interpretacja drugiej części modelu jest analogiczna do omówionej. W tej części występuje dodatkowo przycisk (*switch*) *Włącz zapasy surowców B*, odpowiedzialny za uaktywnienie tej części. Zdefiniowanie go jako „1” uaktywnia część, natomiast zdefiniowanie go jako „0” wyłącza część. Opcja ta jest użyteczna wówczas, gdy czas na korektę poziomu zapasów surowców dla wszystkich materiałów jest podobny.

Definicje poszczególnych zmiennych, przedstawione w postaci odpowiednich równań matematycznych oraz wartości stałych (wynikające z badań empirycznych przeprowadzonych w przedsiębiorstwie Fotosystem) zawartych w przedstawionych częściach modelu symulacyjnego, przedstawiono w tabeli 1. Dołączono tam również jednostki.

Rys. 1. Symulacyjny model gospodarki materiałowej

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 1. Definicje zmiennych i wartości stałych w modelu

Nazwa zmiennej/stałej	Definicja zmiennej/wartość stałej	Jednostka
Wymagana produkcja	[(0,0)-(56,495)],(0,130),(1,170),(2,227),(3,284),(4,187),(5,185),(6,248),(7,216),(8,166),(9,150),(10,148),(11,155),(12,139),(13,184),(14,113),(15,120),(16,127),(17,156),(18,116),(19,115),(20,129),(21,128),(22,136),(23,156),(24,162),(25,194),(26,198),(27,162),(28,223),(29,231),(30,259),(31,379),(32,272),(33,279),(34,420),(35,490),(36,356),(37,312),(38,307),(39,321),(40,336),(41,331),(42,342),(43,337),(44,352),(45,346),(46,329),(47,352),(48,458),(49,350),(50,352),(51,368),(52,321),(53,296),(54,290),(55,349),(56,284)	[szt./tydzień]
Surowce A zużywane na jednostkę produkcji	1	[kpl./szt.]
Wymagane tygodniowe zużycie surowców A	MAX (0, Surowce A zużywane na jednostkę produkcji * Wymagana produkcja(Time))	[kpl./tydzień]
Wymagany poziom zapasów surowców A	MAX (Minimalny poziom zapasów surowców A, Wymagane tygodniowe zużycie surowców A * Czas utrzymywania zapasów surowców A)	[kpl.]

Czas utrzymywania zapasów surowców A	2	[tydzień]
Minimalny poziom zapasów surowców A	400	[kpl.]
Korekta poziomu zapasów surowców A	(Wymagany poziom zapasów surowców A – Zapasy surowców A)/Czas na korektę poziomu zapasów surowców A	[kpl./tydzień]
Zapasy surowców A	INTEG (Przyjęcie surowców A do magazynu – Wydawanie surowców A do produkcji) Wartość początkowa: Wymagany poziom zapasów surowców A	[kpl.]
Czas na korektę poziomu zapasów surowców A	0,17	[tydzień]
Wymagana wielkość dostawy surowców A	MAX (0, Wymagane tygodniowe zużycie surowców A + Korekta poziomu zapasów surowców A)	[kpl./tydzień]
Przyjęcie surowców A do magazynu	Wymagana wielkość dostawy surowców A	[kpl./tydzień]
Wydawanie surowców A do produkcji	MIN (Tygodniowy limit wydawania surowców A do produkcji, Wymagane tygodniowe zużycie surowców A)	[kpl./tydzień]
Tygodniowy limit wydawania surowców A do produkcji	Zapasy surowców A / Czas na przygotowanie surowców A do wydania	[kpl./tydzień]
Czas na przygotowanie surowców A do wydania	0,04	[tydzień]
Możliwa produkcja wynikająca z dostępności surowców A	Wydawanie surowców A do produkcji / Surowce A zużywane na jednostkę produkcji	[szt./tydzień]
Włącz zapasy surowców B	0 lub 1	[-]
Wymagane tygodniowe zużycie surowców B	MAX (0, Surowce B zużywane na jednostkę produkcji * Wymagana produkcja(Time)*Włącz zapasy surowców B)	[kpl./tydzień]
Możliwa produkcja wynikająca z dostępności surowców B	IF THEN ELSE (Włącz zapasy surowców B = 1, Wydawanie surowców B do produkcji / Surowce B zużywane na jednostkę produkcji, 0)	[szt./tydzień]
Czas utrzymywania zapasów surowców B	12	[tydzień]
Czas na korektę poziomu zapasów surowców B	3	[tydzień]

Czas na przygotowanie surowców B do wydania	0,02	[tydzień]
Pozostałe zmienne związane z częścią, w której występują surowce B, zostały analogicznie zdefiniowane jak w wypadku surowców A		

Źródło: opracowanie własne.

Jednostką czasu przyjętą w modelu był tydzień roboczy. Wartości stałych przeliczono więc na przyjętą jednostkę. Firma pracowała 6 dni w tygodniu, wobec tego 1 dzień wyniósł 0,17 tygodnia.

Surowce A zużywane na jednostkę produkcji przyjęto jako 1 kpl., co należy rozumieć jako jeden komplet surowców. Do tego kompletu wliczono: papier fotograficzny, tektury introligatorskie, przekładki klejowe oraz odczynniki chemiczne przypadające na jedną fotoksiążkę. Podobnie do jednego kompletu *Surowców B* zużywanych na jednostkę produkcji wliczono okleinę ozdobną oraz tekturę ozdobną przypadającą na jeden wyrób gotowy.

W kolejnych badaniach dokonano walidacji poprawności modelu za pomocą następujących metod:

- oceny poprawności wyboru granic modelowania, poprawności struktury modelu oraz spójności przyjętych wartości parametrów (stałych modelu) w porównaniu z dostępną wiedzą na temat modelowanego systemu;
- testu poprawności i spójności jednostek zmiennych przyjętych w modelu;
- testu działania modelu przy narzuconych warunkach skrajnych.

Głównym celem budowy modelu było ogólne odwzorowanie systemu gospodarki materiałowej w przedsiębiorstwie produkcyjnym wraz z najważniejszymi regułami decyzyjnymi sterującymi tą gospodarką. W związku z powyższym dobrano takie zmienne, które ilościowo przedstawiły badany system. Przy doborze zmiennych do modelu, jak i przy tworzeniu struktury modelu uczestniczyło kierownictwo badanego przedsiębiorstwa oraz eksperci. Posłużono się także literaturą naukową. Wartości parametrów, jakie zostały przyjęte w modelu, dostarczyły osoby upoważnione przez kierownictwo. Wszystkie wartości parametrów (stałych modelu) zostały przez te osoby uśrednione. To wszystko może dowodzić poprawności wyboru granic modelowania oraz struktury badanego systemu, a także poprawności przyjętych wartości parametrów modelu.

Jednym z podstawowych mierników określających poprawność powiązań zmiennych w modelu odpowiedzialnych także za ogólną poprawność modelu jest test spójności jednostek zmiennych przyjętych w tym modelu. Testu dokonano bezpośrednio w programie, w którym model był budowany, za pomocą polecenia *Units Check* w zakładce *Model*. Test potwierdził poprawność jednostek.

Testowanie modelu za pomocą warunków skrajnych polegało na sprawdzaniu jego zachowania wówczas, gdy wartości stałych przyjmowały albo wielkość równą 0 albo bardzo duże wielkości. Podczas procesu testowania program kilkakrotnie zgłaszał przekroczenie zakresu liczbowego przez wielkości niektórych zmiennych, co przerywało symulację. Dotyczyło to głównie zmiennych, które występując w równaniach opisujących model, w mianowniku wyrażenia – przyjmowały wartość 0. Aby zapobiec tego typu błędom, zastosowano funkcję MAX przy definicji tych zmiennych.

5. SYMULACJA MODELU

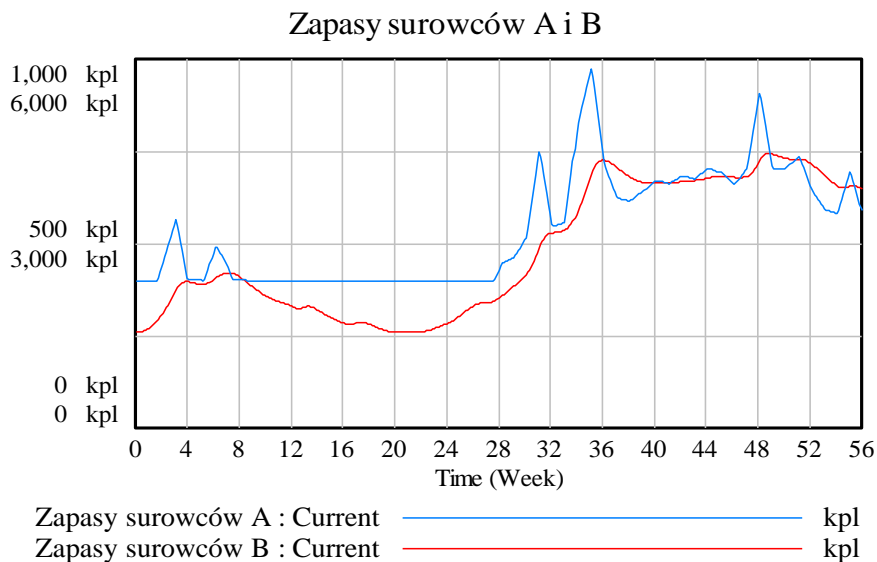
Po uzupełnieniu modelu symulacyjnego o dane zawarte w tabeli 1 przeprowadzono symulację. Krok symulacji przyjęto 0.125. Wyniki symulacji zmiennych *Zapasy surowców A* oraz *Zapasy surowców B* w badanym przedziale czasu prezentuje wykres na rysunku 2.

Wielkość zapasów surowców A przez pierwsze badane dwa tygodnie wynosiła 400 kpl. (czyli była równa minimalnemu poziomowi zapasów surowców A przyjętemu w przedsiębiorstwie), w trzecim tygodniu wzrosła do poziomu 549 kpl., w czwartym tygodniu znów osiągnęła poziom 400 kpl., aż do dwudziestego siódmego tygodnia, z jednym skokiem w szóstym tygodniu, kiedy równa była 475 kpl. Od dwudziestego ósmego tygodnia, kiedy zanotowano zwiększającą się liczbę zamówień (powiększającą tym samym wymaganą produkcję), wielkości zapasów surowców A mieściły się w przedziale 449–974 kpl. Przedsiębiorstwo nie trzymało w magazynie większych ilości tych surowców ze względu na częste dostawy.

W związku z dłuższym cyklem dostaw zapasów surowców B, ich skumulowane wielkości były znacznie wyższe niż wielkości zapasów surowców A. Od początku okresu badawczego do trzydziestego pierwszego tygodnia mieściły się one w przedziale 1560–2846 kpl., a od trzydziestego drugiego tygodnia do końca okresu badawczego osiągały poziom mieszczący się w przedziale 3165–4470 kpl.

Należy pamiętać, że otrzymane wielkości obciążone są pewnym błędem wynikającym z przyjęcia średnich wartości dla stałych występujących w modelu.

Rys. 2. Symulacyjne wielkości zapasów surowców A i B

Źródło: opracowanie własne (środowisko Vensim® DSS).

6. PODSUMOWANIE

Modelowanie gospodarki materiałowej (potraktowanej jako jeden z podstawowych procesów zachodzących w przedsiębiorstwie Fotosystem) pozwoliło na identyfikację poszczególnych działań składających się na ten proces oraz na graficzne przedstawienie ich kolejności. Wpłynęło to pozytywnie na ogólną analizę procesu, eliminację działań, które nie wносиły wartości do procesu, ustalenie wykonawców poszczególnych czynności oraz wskazanie zasobów niezbędnych do ich realizacji. Możliwe było także uporządkowanie dokumentacji związanej z procesem.

Dodatkowo model symulacyjny pozwolił na przeprowadzenie wielu testów związanych z weryfikacją założonych strategii zarządzania gospodarką materiałową w badanym przedsiębiorstwie. Zmieniano wartości takich stałych modelu, jak: „Czas utrzymywania zapasów surowców A” oraz „Czas utrzymywania zapasów surowców B”, obserwując, jaki to ma wpływ na możliwy poziom produkcji wynikający z dostępności surowców oraz generowane koszty związane z magazynowaniem nadmiaru surowców. Analiza wyników symulacji wpłynęła na podjęcie nowych decyzji związanych z zarządzaniem gospodarką materiałową. Skrócono „Czas utrzymywania zapasów surowców B”, co pozwoliło na znaczne obniżenie kosztów związanych z ich przechowywaniem.

Obecnie model może być wykorzystywany w przedsiębiorstwie Fotosystem przy następujących procesach:

- obserwacji dynamicznych zależności pomiędzy zmiennymi budującymi symulacyjny model gospodarki materiałowej;
- prognozowaniu zachowania się systemu gospodarki materiałowej w odpowiedzi na zmieniające się otoczenie (wyrażone poprzez zmianę wartości parametrów stałych modelu lub dodanie nowych stałych);
- planowaniu związanym z zarządzaniem gospodarką materiałową;
- szkoleniach personelu i młodej kadry kierowniczej.

Przedstawiony model może posłużyć także innym przedsiębiorstwom o podobnym profilu działalności, które mogą zaadaptować go do własnego otoczenia i wymagań.

LITERATURA

- [1] Baran M., *Rozwinięcie symulacyjnego modelu dostosowania zatrudnienia do potrzeb produkcyjnych przedsiębiorstwa Alfa w konwencji dynamiki systemów*, „Zeszyty naukowe Politechniki Rzeszowskiej”, „Zarządzanie i Marketing” 17/4 (2010).
- [2] Bik J., *Gospodarka materiałowa w procesach produkcyjnych*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Katowice 1974.
- [3] Bitkowska A., *Zarządzanie procesami biznesowymi w przedsiębiorstwie*, VIZJA PRESS&IT, Warszawa 2009.
- [4] Grajewski P., *Procesowe zarządzanie organizacją*, PWE, Warszawa 2012.
- [5] Grajewski P., *Organizacja procesowa*, PWE, Warszawa 2007.
- [6] <http://www.vensim.com>.
- [7] Liwowski B., *Działalność podstawowa przedsiębiorstwa i jej wyspecjalizowane zakresy*, [w:] *Podstawy ekonomiki i zarządzania przedsiębiorstwem*, red. J. Kortan, C. H. Beck, Warszawa 1997.
- [8] Niemczyk A., *Zarządzanie magazynem*, Wyższa Szkoła Logistyki, Poznań 2010.

- [9] Pająk E., *Zarządzanie produkcją*, PWN, Warszawa 2006.
- [10] Pasternak K., *Zarys zarządzania produkcją*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2005.
- [11] Romanowska M., Trocki M., *Podjęcie procesowe w zarządzaniu*, t. 1, SGH, Warszawa 2004.
- [12] Skowronek C., *Gospodarka materiałowa w samodzielnym przedsiębiorstwie*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1989.
- [13] Sołtysiński B., *Zaopatrzenie i gospodarka materiałowa w przedsiębiorstwie przemysłowym*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1963.
- [14] Sterman J., *Business Dynamics: Systems Thinking and Modeling for a Complex World*, Irwin McGraw-Hill, Boston 2000.
- [15] Szatkowski K., *Przygotowanie produkcji*, PWN, Warszawa 2008.

THE SIMULATION MODEL OF MATERIAL MANAGEMENT A CASE OF THE FOTOSYSTEM ENTERPRISE

The article is related to the material management system in a manufacturing company. Initially, the essence of the material management, which is one of the key processes included in the basic activity of the company was explained. Major processes of warehousing, directly linked to material management, were identified and briefly characterized. Next, the profile of Fotosystem company was shown. In the Fotosystem practical investigations were conducted. Thanks to them, variables and constants, which building simulation model of the material management system in the production company were indicated. The simulation model was developed in the convention of the system dynamics method, which allows to the representation of processes occurring in the system, both in terms of quantity and in terms of the analysis of the dynamics of their behaviour. The software Vensim ® DSS was used here. The graphical form of the simulation model was presented and the variables and constants of the model were defined. In the next step of the investigations, the simulation of the model was presented. The step of simulation was set and the runs of the accumulation variables were shown. The analysis their different behaviour was explained. In conclusions, the benefits that may arise to companies resulting from the use of the presented model were listed and the directions of the tests related to the verification of the assumed material management strategy in a manufacturing company were proposed.

Article also refers to the latest concept of modern management - to manage the processes in an organization. Modeling of processes in the company is one of the elements of a comprehensive process management structure. It allows, among others, to the identification of the individual activities involved in the process, a graphical representation of their order, an overall analysis of the process, identification the resources needed for its implementation and elimination activities adding no value to the process.

Keywords: simulation model of the material management, system dynamics, process management

DOI:10.7862/rz.2013.hss.12

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013
Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Andriy HACHKEVYCH¹

К ВОПРОСУ О ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ ВОЛЬНОГО ГОРОДА ГДАНЬСКА (НА ПРИМЕРЕ ТРУДОВ Л. ЭРЛИХА)

В статье рассматриваются взгляды Людвика Эрлиха, известного польского юриста-международника, на правосубъектность Вольного города Гданьска. Автором был проведен анализ взглядов именно Эрлиха не случайно, кроме того, что он исследовал проблему Гданьска на теоретическом уровне, он также принял участие как судья *ad hoc* Постоянной Палаты Международного Правосудия от Польши в деле о юрисдикции судов Гданьска. Несмотря на то, что необходимость исследования этой проблемы возникла после Первой мировой войны, до наших дней остается нерешенным вопрос предоставления специального международно-правового режима территориям, в отношении которых пересекаются интересы нескольких государств. Модель, которая была разработана в отношении Гданьска, может быть взята за основу для территорий, над которыми ООН стремится сохранить контроль. Автор анализирует основные подходы к правосубъектности Гданьска, учитывая различия между публично-правовой и международной. Отмечены причины, по которым Гданьск не является государством и полноправным субъектом международного права. Заключение, сделанное Эрлихом в отношении правосубъектности Гданьска, имеют уникальный характер, что подтверждает их концептуальное отличие от взглядов других известных ученых (например, Анцилотти, Броунли). Автором статьи были изучены как научные труды Эрлиха, посвященные исключительно статусу Гданьска, так и общетеоретические труды по международному праву, среди которых следует обратить внимание на учебник международного права.

Ключевые слова: Людвик Эрлих, Данциг, Гданьск, вольный город, международная правосубъектность.

На современном этапе город Гданьск относится к Польше, однако, в первой половине XX века его территории был предоставлен особый статус «Вольного города Данцига» (Данциг – бывшее немецкое название Гданьска). Хотя такой статус, который был закреплен положениями Версальского мирного договора, Гданьск сохранял только в течение межвоенного периода, до сегодняшнего дня уникальный характер его правосубъектности остается интересным для ученых и политиков из разных стран. Пример Гданьска представляет собой способ решения международно-правовой проблемы гарантирования специального режима территории, в отношении прав на которую пересекаются интересы различных государств. В одной из самых известных работ первой половины XX века по

¹Mgr Andriy Hachkevych, Katedra Informatyki Międzynarodowej, Politechnika Lwowska, ul. Stepana Bandery 12, 79013 Lwów, tel.38 032 2582476,e-mail: hachkevych@ukr.net.

исследуемому вопросу авторства Мейсона было отмечено, что «дилемма Данцига» существует в тех случаях, когда стремление одного государства иметь доступ к морю противоречит стремлению другого обеспечить свои национальные интересы и права².

В основу статьи были положены результаты исследования, целью которого стал анализ взглядов Людвика Эрлиха (1889-1968), выдающегося польского юриста-международника, научные труды которого в отношении правосубъектности Вольного города Данцига (хотя сам ученый использует в своих работах название «Гданьск») впервые подлежат детальному рассмотрению. Международно-правовые взгляды Эрлиха относительно Гданьска в качестве предмета исследования были выбраны не случайно. Во-первых, Эрлих с особым интересом изучал эту проблему, что можно подтвердить наличием отдельных работ, в которых были предложены собственные рассуждения автора о правосубъектности города (например, «*Gdańsk: zagadnienia prawno-publiczne*» 1926 г.). Во-вторых, Эрлих участвовал как судья *ad hoc* от Польши в составе Постоянной палаты международного правосудия при вынесении консультативного заключения по делу о юрисдикции судов Гданьска (Jurisdiction of the Courts of Danzig [Pecuniary Claims of Danzig Railway Officials who have Passed into the Polish Service, against the Polish Railways Administration] 1928 г.).

В соответствии со ст.100-108 Версальского договора было предусмотрено создание Вольного города Данцига: Германия отказывалась от любых прав на определенную в Договоре территорию в пользу «Главных Союзных и Объединившихся Государств» (ст. 100), Лига Наций была уполномочена обеспечивать его защиту (ст. 102), а Польша – представительство во внешних отношениях (ст. 104). Вполне справедливо заметил Уайлд, что свободный город в соответствии с нормами Версальского договора создан не был, а только установлен суверенитет специальной формы, обусловленной необходимостью создания Данцига Главными Союзным и Объединившимися Государствами во время соответствующего периода³. Если обратиться к хронологической последовательности событий, то можем отметить, что Договор был подписан 28 июня 1919 г., а лишь 15 ноября 1920 г. было утверждено создание Вольного города Данцига Главными Союзным и Объединившимися государствами. Следует заметить, что Эрлих обнаружил различия между аутентичными текстами на английском и французском языках, исходя из чего ученый высказал свои соображения относительно толкования положений Договора на основании объясненных им принципов толкования⁴. Кроме того, Эрлих предложил собственный перевод на польский язык положений ст.100-108, считая несовершенным перевод, опубликованный в журнале «*Dziennik Ustaw RP*»⁵. Можем прийти к убеждению, что при изучении вопроса Гданьска следует уделять внимание

² Mason J. B. *The Danzig Dilemma: A Study in Peacemaking by Compromise* / John Brown Mason. – Stanford: Stanford University Press, 1946, p. 307.

³ Wilde R. *International Territorial Administration: How Trusteeship and the Civilizing Mission Never Went Away* / Ralph Wilde. – Oxford: University Press, 2010, p. 115.

⁴ Ehrlich L. *Gdańsk: zagadnienia prawno-publiczne* / Ludwik Ehrlich. – Lwów, Nakł. i własność K.S. Jakubowskiego, 1926, ss. 5-45

⁵ Ehrlich L. *Gdańsk: zagadnienia prawno-publiczne* / Ludwik Ehrlich. – Lwów, Nakł. i własność K.S. Jakubowskiego, 1926, ss. 192-205.

надлежащему пониманию договорных положений, так как, в противном случае, сделанные выводы могут иметь необъективный характер.

По словам Эрлиха, Гданьск представлял собой «организованную с целью обеспечения свободного и безопасного доступа Польши к морю территорию»⁶. Такое рассуждение основывалось на одном из положений декларации Вудро Вильсона под названием «14 пунктов». Вместе с тем, в силу исторических обстоятельств Данциг длительное время находился под немецкой властью, абсолютное большинство населения города составляли немецкие граждане (после заключения Договора было введено гражданство Данцига). Интернационализация Данцига была предложена в ходе подготовки Договора с целью примирить две позиции: исторически обусловленное стремление части немецких граждан к автономии и стратегический интерес Польши получить свободный и безопасный выход к морю. Итак, правосубъектность Вольного города Данцига была построена на компромиссе, однако, как следствие, режим, закрепленный международным правом, оказался далеким от идеального. Так, Стан считал такой режим не «общественно ориентированным», а скорее - «двойным» (bilateral)⁷. Предположение относительно несовершенства режима можно подтвердить тем, что отношения, связанные с Данцигом, неоднократно передавались на рассмотрение Постоянной палаты международного правосудия.

Ученые, выражая совершенно разные точки зрения относительно правосубъектности Гданьска, неоднократно пытались сформулировать основные подходы к решению проблемы, сравнивая правовой статус Гданьска с известными в юриспруденции моделями. Из этих подходов Эрлих выделил следующие:

- 1) Гданьск как суверенное государство, обладающее статусом полноправного субъекта международного права;
- 2) Гданьск как государство, лишенное суверенитета («несуверенное государство»);
- 3) суверенитет над Гданьском осуществляет Польша;
- 4) суверенитет над Гданьском осуществляют Главные Союзные и Объединившиеся Державы.

Некоторые из подходов, которые были рассмотрены Уайлдом и Станом в работах, написанных в наше время, в общих чертах сходны с вышеприведенными, однако, сформулированы конкретнее. Так, по мнению Стана, в соответствии с последним из подходов, Лига Наций, Польша и Данциг владели ограниченными правами в отношении территории Вольного города Данцига. Кроме того, авторами были предложены другие подходы. Например, Уайлд предлагает подход, согласно которому Данциг находился под суверенитетом Лиги Наций, а Стан, в свою очередь, считал, что некоторые исследователи называли город совместным объединением (joint association) Лиги Наций и Польши, который находился под протекторатом Лиги Наций. Оба исследователя не выделяли признания Данцига полноправным государством как отдельного подхода, зато обращали внимание на существование категории «государство под протекторатом». Следует обратить внимание на то, что «государством под протекторатом со специальным статусом»

⁶*Ibidem*, s. 91.

⁷ C. Stahn, *The law and practice of international territorial administration: Versailles to Iraq and beyond* / Carsten Stahn. – Cambridge: University Press, 2008, p. 174.

Вольный город Данциг был охарактеризован в Словаре международного права Бочка. Подтверждение государственности автор труда находил в наличии законов о гражданстве, конституции и законодательства, а протектората – в обеспечении защиты и осуществлении наблюдения за городом со стороны Лиги Наций⁸.

Уайлд с особым вниманием раскрывал сущность подхода, согласно которому Вольный город Данциг находился под международным протекторатом, будучи территорией, не принадлежащей ни одному государству, но обладающей частичной правосубъектностью; административные полномочия по Данцигу осуществляло другое юридическое образование, к составу которого он не принадлежал. Стан был убежден в том, что в наибольшей степени соответствует действительности подход, в основе которого лежит признание Данцига международным правовым образованием, лишенным суверенитета, с ограниченной способностью определять внешние отношения и частично – внутренние. На основании изученных не только Эрлихом, но и другими учеными подходов, доминировавших в науке XX века, можем обратить внимание на основные вопросы, которые вызвали дискуссии среди ученых: какой субъект осуществлял суверенитет по отношению к Гданьску; обладал ли Гданьск государственностью? Вместе с тем, следует отметить, что научные подходы к установлению правового статуса Гданьска характеризуются многообразием и практически не имеют точек соприкосновения.

Эрлихом была предпринята попытка структурировать научные представления о правовом статусе Гданьска. В основе рассуждений Эрлиха лежит утверждение о различии правосубъектности в различных отраслях права. Принадлежность лиц или организаций к субъектам соответствующей области возникает в тех случаях, когда в соответствии с правовыми нормами таким лицам или организациям предоставляются права и обязанности. В соответствии со взглядами Анцилотти, субъектами в контексте права следует называть такие единицы, в отношении которых нормы права устанавливают права и обязанности, т.е. дестинаторов норм, которые одновременно являются членами сообщества, надстройкой над которой (*soprastruttura*) выступает правопорядок⁹. Как отметил Эрлих, категория международной правосубъектности существенно отличается от частноправовой и публично-правовой правосубъектности. Государства, по словам Эрлиха, выступают субъектами не только международного, но и частного и публичного права. В различных правовых системах существуют собственные традиции по этому поводу, скажем, в соответствии с английским правом монарх или отдельные служащие являются субъектами права государственной собственности, а само государство согласно внутреннему законодательству не обладает правосубъектностью¹⁰.

Объем правосубъектности Гданьска Эрлих изучает, учитывая не только международное, но и политическое право, особенности правосубъектности в котором, несмотря на вышеизложенное, следует рассматривать в контексте публичного права. В первую очередь, Эрлих в труде под названием «*Gdańsk*:

⁸ В. Boczek, *International Law: A Dictionary* / Bolesław Adam Boczek. – Lanham: Scarecrow Press, 2005, p. 46.

⁹ Д. Анцилотти, Курс международного права. Т. 1. Введение — общая теория / Д. Анцилотти; под ред. Д. Б. Левина. — М.: Издательство иностранной литературы, 1961, с. 123-124.

¹⁰ L. Ehrlich, *Prawonarodów* / Ludwik Ehrlich. – Lwów: K.S. Jakubowski, 1932, s. 100.

zagadnienia prawno-publiczne» пытается понять, обладает ли Гданьск правосубъектностью в сфере политического права. Следует заметить, что Эрлих не соглашается с рассуждением, в соответствии с которым любая территория, в пределах которой действует публичная власть, является государством или частью государства. Например, Босния и Герцеговина, по мнению Эрлиха, с 1908 г. не принадлежала ни к Австрии, ни к Венгрии, а дела, которые касались Боснии и Герцеговины имели характер «общих» для двух, которыми занимался общий для Австрии и Венгрии министр финансов. При этом Австро-Венгрию единым государством Эрлих не называл. В контексте Боснии и Герцеговины ученый отрицает рассуждения о наличии государственности Гданьска на основании существования гражданства Гданьска, подтверждая свои слова случаем Боснии и Герцеговины. Так, начиная от 1910 г. действовало гражданство Боснии и Герцеговины.

Теория «несуверенного государства», суть которой заключалась, по словам Елинека, в «первоначальном» характере публичной власти как характерной особенности государства, то есть в возможности приобретать признаки организации и изменять ее благодаря исключительно собственным действиям, не может, как утверждал Эрлих, применяться по отношению к Гданьску. Гданьск был создан благодаря действиям Главных Союзных и Объединенных Государств, а изменения статуса Гданьска могут быть проведены на основании решения Совета Лиги Наций. Если принять во внимание представление Дайси о суверенитете как о неограниченной возможности правотворчества, то, учитывая его сущность, становится понятным, что суверенитета в Гданьска также не было. Эрлих убежден, что если считать основополагающим тезис о том, что над каждой политической организацией осуществляет суверенитет отдельный субъект, суверенитет над Гданьском могут осуществлять Главные Союзные и Объединенные Государства, которые ратифицировали Версальский мирный договор. Однако, Эрлих, вспоминая о понимании Крабе суверенитета как «исключительного господства безличной власти», которой выступает право, утверждает, что сувереном Гданьска может считаться правопорядок, установленный Версальским договором. Итак, в сфере политического права, согласно соображениям Эрлиха, Гданьск следует считать «территориальной корпорацией» автономного характера, особенности правосубъектности которой определены Версальским договором.

Далеко не все исследователи согласны с утверждением о осуществлении суверенитета Главными Союзными и Объединившимися Государствами или Польшей над Гданьском. Так, Уайлд отметил, что Польша осуществляла суверенитет только формально, но другими государствами, а также Лигой Наций, суверенитет Польши над Свободным городом Данцигом признан не было. Характер «свободного города», по мнению Уайльда, обусловлен наличием образования, которое отделено от государств, которые его окружают. Свобода, которой обладает свободный город, выражается в двух аспектах: позитивном (Данциг представлял собой отдельную территорию), а также отрицательном (не считался частью Польши или Германии).

Обращаясь к положениям Версальского договора, Эрлих утверждает, что в тексте Договора были обнаружены намерения не признавать Гданьск ни государством (даже с ограниченным суверенитетом), ни субъектом международного права. Критерий государственности в учениях Эрлиха определяется на основании конститутивной теории признания, т.е. для

возникновения государства, по словам ученого, существует потребность в признании межгосударственным сообществом или его важнейшими членами. В положениях Договора говорится о «Вольном городе» (a Free City, en Ville libre), который с момента образования был лишен права ведения внешних дел. Учитывая нормы международного права, Эрлих считает, что Гданьск представляет на международной арене Польша, следовательно – в сфере международных отношений Гданьск приравнивается к территории Польши. По мнению Эрлиха, Польша была обязана отвечать за действия или бездействие Гданьска на международной арене, согласно обязательства нести международно-правовую ответственность от имени Гданьска. Учитывая это, Эрлих обращает внимание на прецедент, который произошел в 1921 г., когда полиция Гданьска воздержалась от участия в схватке между французскими моряками и жителями Гданьска. Франция, учитывая полномочия Лиги Наций по охране Вольного города Гданьска, обратилась с жалобой именно в Совет Лиги Наций, а не к Польше, которая в соответствии с положениями Версальского договора и Парижской конвенции осуществляла внешние сношения от имени Гданьска, которому Франция претензий предъявить не могла. На отсутствие у Гданьска международной правосубъектности не влияет факт заключения соглашения с Польшей, согласно которому Гданьск может быть представлен отдельно от Польши на конференциях по экономическим вопросам (Эрлих отмечал, что практика участия в работе таких конференций организаций, не обладающих международной правосубъектностью, является распространенной), а также возможность принятия решения представителем польского правительства, Верховным комиссаром или Лигой Наций о предоставлении Гданьску статуса субъекта международного права, ведь необходимое признание предоставляют только государства.

Броунли объясняет, что на основе анализа практики Постоянной палаты международного правосудия можно прийти к выводу, что Данциг обладал международной правосубъектностью, которая была ограничена договорными обязательствами в пользу Лиги Наций и Польши¹¹. По отношению к Данцигу, а также - к «Свободной территории Триеста», Броунли использует термин «интернационализируемая территория». При этом автор отмечает, что в литературе такое понятие подлежит применению не только по отношению к образованию, которому был предоставлен путем заключения международного договора особый статус (такой статус не во всех случаях обуславливает возникновение нового субъекта международного права), но и по отношению к таким территориям, которые находятся под «исключительным управлением» международной организации или ее органов (например, город Иерусалим в 1950 г.). Хотя Броунли отметил, что правовой статус Данцига и Триеста был определен в соответствии с международным договором, а сами территории находились под защитой международной организации, он утверждал, что и Данциг, и Триест владели «независимостью и правосубъектностью в необходимой для признания их субъектами международного права степени»¹². Эрлих поддерживает точку зрения

¹¹Я. Броунли, *Международное право (в двух книгах). Книга первая* / Я. Броунли; под ред. Г.И. Тункина. – Москва : «Прогресс», 1977, с. 109.

¹²Д. Анцилотти, *Курс международного права. Т. 1. Введение — общая теория* / Д. Анцилотти ; под ред. Д. Б. Левина. — М. : Издательство иностранной литературы, 1961, с. 110-111.

относительно родства Гданьска и Триеста и называет их государствовподобными образованиями (организациями, образованными на территориальных основаниях).

Позиция Эрлиха, в соответствии с которой субъектами международного права признаются исключительно государства, соответствует одному из доктринальных подходов к перечню субъектов – подхода, распространенного среди представителей «ортодоксальной позитивистской доктрины» (такая формулировка встречается в трудах Лаутерпахта). В середине восьмидесятых XX века Лаутерпахт отметил, что среди абсолютного большинства ученых, которые занимались специальными исследованиями вопросов субъектов международного права, традиционный подход, сущность которого была объяснена выше, было отклонено. Для подтверждения своих рассуждений Лаутерпахт обращается к взглядам Кнуббена, автора труда *«Die Subjekte des Volkerrechts»* 1928 г., который Лаутерпахт называет исчерпывающим исследованием международной правосубъектности. Кнуббен, считая международным правом «право, которое регулирует взаимные отношения между государствами и международные отношения других субъектов, в частности – с участием государств и других образований», назвал традиционный подход «устаревшим и нелогичным»¹³. В противовес традиционному, в науке международного права сформировался другой подход к международной правосубъектности, представители которого значительно расширяют круг субъектов. В круг субъектов большое количество ученых включает «государствовподобные образования», которые считают нетрадиционными субъектами международного права (Вольный город Данциг, Свободная территория Триест и др.).

Необходимо обратить внимание на то, что в юриспруденции был общепризнанным специфический статус Вольного города Данцига. Авторы *«Курса международного права»* отметили, что особым международно-правовым статусом обладали и обладают некоторые «политико-территориальные (государствовподобные) образования». В соответствии с международными договорами такие образования приобретают юридические права и обязанности, которые они могут осуществлять самостоятельно¹⁴. Перечисляя субъекты международного права, Броунли выделяет категорию «политических образований, с правовой точки зрения близких к государствам». Одним из таких образований ученый называет Вольный город Данциг. Броунли отмечает сходство государствовподобных образований с государствами и приводит признаки государствовподобных образований: наличие автономии, определенная территория, население, а также частичная международная правосубъектность. Ученый считает, что наличие автономии, а также владение рядом важных юридических прав (например, права заключать международные договоры, права осуществлять юрисдикцию на своей территории) значительно важнее, чем договорное происхождение и существующая форма защиты со стороны международной

¹³ H. Lauterpacht, *International Law : Being the Collected Papers of Hersch Lauterpacht*. 2. *The Law of Peace. Part 1. International Law in General* / Hersch Lauterpacht ; edited by Elihu Lauterpacht. – Cambridge : Cambridge University Press, 1975, p. 489.

¹⁴ *Курс международного права. В 7-ми томах. Т. 1. Понятие, предмет и система международного права* / отв. ред. М. : Наука, 1989, с. 177.

организации¹⁵. Кроме «Вольного города Данцига» к государствовподобным образованиям относят Краков (1815-1846), Свободную территорию Триест и другие.

Вопрос правосубъектности Данцига был рассмотрен и в деле Jurisdiction of the Courts of Danzig, консультативное заключение по которому было подготовлено с участием Эрлиха Постоянной палатой международного правосудия в 1928 г. Указанное дело считают противоречивым, поскольку часть исследователей убеждена, что решение подтверждает наличие правосубъектности в международном праве отдельных лиц, тогда как другая часть отмечает, что в заключении была доказана государственная концепция международной правосубъектности¹⁶. Консультативное заключение по делу о юрисдикции судов Данцига (1928), принятое Постоянной палатой международного правосудия, называют «известным примером международной практики по признанию прав, предусмотренных международными инструментами, индивида в международном праве»¹⁷. Основной вопрос, который был поставленным перед Судом, заключался в том, имеют ли право отдельные лица (работники железной дороги Данцига) обращаться в суды города с исками о защите своих социально-экономических интересов на основании положений *Beamtenabkommen* (Соглашения между Польшей и Гданьском от 22 октября 1921 г.). Постоянная палата международного правосудия признала соответствующие права, но обоснование такой позиции было связано не с предоставлением прав отдельным лицам положениями международного договора, а с намерением сторон в момент заключения соглашения предоставить им такие права. Признание судом Соглашения как международного договора, а также реализация Вольным городом Данцигом права обращаться в Лигу Наций, что стало поводом для принятия заключения, являются доказательствами признания частичной международной правосубъектности Данцига (международная правосубъектность Вольного города Данцига была также подтверждена согласно консультативному заключению Постоянной палаты международного правосудия от 26 августа 1930 г.).

Можем сделать вывод, что выдающийся польский юрист-международник Людвик Эрлих предложил свое понимание специального режима Свободного города Гданьска, в отношении прав на который пересекались интересы различных государств. Эрлих отметил различия между аутентичными текстами ст.100-108 Версальского договора, предусматривающих создание города. На основании соображений ученого можем понять, что подходы, которые предлагали другие исследователи к определению правового статуса Данцига, были сформулированы отделяя публично-правовую и международную правосубъектность. Эрлих считал, что Гданьск не обладал статусом субъекта международного права, несмотря на то, что консультативные заключения Постоянной палаты международного правосудия, одно из которых было принято с участием ученого, подтверждали наличие

¹⁵Я. Броунли, *Международное право (в двух книгах). Книга первая* / Я. Броунли; под ред. Г.И. Тункина. – Москва : «Прогресс», 1977, с. 108-109.

¹⁶R. Portmann, *Legal Personality in International Law* / Roland Portmann. – Cambridge : University Press, p. 68.

¹⁷M. Mohebi, *The international law character of the Iran-United States Claims Tribunal* / Nohsen Mohebi. – The Hague, London, Boston : Kluwer Law International, 1998, p. 221.

международной правосубъектности. Свои соображения, которые в значительной степени основываются на конститутивных теориях признания, ученый доказывает положениями Версальского договора. Через призму норм политического права Эрлих считал Гданьск «территориальной корпорацией», которая владела отдельными признаками государства, но была лишена суверенитета. В науке международного права была отмечена необходимость изучения опыта Гданьска, чтобы учесть его при решении «решительным и эффективным способом» подобных проблем в будущем¹⁸. Представления Эрлиха о правосубъектности Гданьска могут быть очень ценными с точки зрения реализации модели, разработанной для Гданьска, при других обстоятельствах.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] *Версальский мирный договор*/ под ред. Ю.В. Ключникова и А. Сабанина. – Москва: Издание Литиздата НКВД, 1925. – XXXI + 197 с.
- [2] Ehrlich L. *Gdańsk: zagadnienia prawno-publiczne* / Ludwik Ehrlich. – Lwów, Nakł. i własność K.S. Jakubowskiego, 1926. – VIII + 205 st.
- [3] Ehrlich L. *Międzynarodowe prawo* / Ludwik Ehrlich. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1958. – 749 st.
- [4] *Free City of Danzig and International Labour Organization* [Электронный ресурс] / WorldCourts. - Режим доступа:
- [5] http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1930.08.26_danzig.htm.
- [6] *Jurisdiction of the Courts of Danzig (Pecuniary Claims of Danzig Railway Officials who have Passed into the Polish Service, against the Polish Railways Administration)* [Электронный ресурс] / WorldCourts. - Режим доступа:
- [7] http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1928.03.03_danzig.htm.
- [8] Lauterpacht H. *International Law: Being the Collected Papers of Hersch Lauterpacht. 2. The Law of Peace. Part 1. International Law in General* / Hersch Lauterpacht; edited by Elihu Lauterpacht. – Cambridge: Cambridge University Press, 1975. - 590 p.
- [9] Stahn C. *The law and practice of international territorial administration: Versailles to Iraq and beyond* / Carsten Stahn. – Cambridge: University Press, 2008. – 831 p.
- [10] Wilde R. *International Territorial Administration: How Trusteeship and the Civilizing Mission Never Went Away*/ Ralph Wilde. – Oxford: University Press, 2010. – 640 p.

¹⁸ L. Ehrlich, *Prawo narodów* / Ludwik Ehrlich, Lwów: K.S. Jakubowski, 1932, s. 307.

THE FREE CITY OF GDANSK: THE QUESTION OF LEGAL PERSONALITY IN THE WORKS OF L. EHRLICH

The article describes views of outstanding Polish international lawyer Ludwik Ehrlich on the legal personality of the Free City of Gdansk. The author has chosen to analyze in detail views of Ehrlich for two reasons: because he was elected as a judge of the Permanent Court of International Justice representing Poland in the case concerning the Jurisdiction of the Courts of Danzig, and he also researched the problem of Gdansk at theoretical level. Despite the fact that the necessity to discuss such problem appeared after the First World War, even at the beginning of the XXI century the question of establishing specific international legal regime for the territories related to different states interests is actual. The method proposed to solve the problem of Gdansk might be useful for the cases of countries, the United Nations tries to preserve control over at the present time. The author examines basic approaches to the legal personality of Gdansk considering distinctions between public law and international law. The reasons which explain non-statehood status and the lack of international personality of Gdansk are expounded. The opinions of Ehrlich about the legal personality of Gdansk can be valuable for legal researchers being different from those of other scholars such as Anzilotti or Brownlie. Preparing the article the author referred to Ehrlich's works dedicated exclusively to the Free City of Gdansk as well as to his general works on international law (e.g. textbook on international law).

Keywords : Ludwik Ehrlich, Danzig, Gdansk, free city, international personality.

PODMIOTOWOŚĆ PRAWNA WOLNEGO MIASTA GDAŃSKA W PRACACH L. EHRLICHA

Głównym celem artykułu jest analiza zagadnień podmiotowości prawnej Wolnego Miasta Gdańska, zawartych w pracach wybitnego polskiego uczonego L. Ehrlicha. Sylwetka Ehrlicha została wybrana nieprzypadkowo: reprezentował Polskę w Stałym Trybunale Sprawiedliwości Międzynarodowej będąc sędzią ad hoc, przez który była wydana opinia doradcza w sprawie jurysdykcji sądów Gdańska, a także zajmował się badaniami nad problemem Gdańska na płaszczyźnie teoretycznej. Pomimo faktu, że konieczność omówienia tego problemu pojawiła się po pierwszej wojnie światowej, nawet w dzisiejszych czasach kwestia ustalenia specjalnego systemu prawnego dla obszarów które związane są z interesami różnych państw nadal jest aktualna. Stworzony dla Gdańska model koncepcyjny może być przyjęty jako wzór statusu prawnego obszarów, które ONZ pragnie kontrolować. Autor omawia główne podejścia do podmiotowości prawnej Gdańska w dziedzinie prawa publicznego i międzynarodowego. W artykule przedstawione są podstawy braku państwowości oraz międzynarodowej osobowości Gdańska. Dokonane przez Ehrlicha wywody na temat podmiotowości prawnej Gdańska mogą być interesujące dla nauki prawa międzynarodowego, ponieważ odróżniają się od wywodów innych wybitnych prawników międzynarodowych (na przykład Anzilotti czy Brownlie). Autor artykułu dokonał przeglądu nie tylko prac Ehrlicha o charakterze specjalnym, ale również o charakterze podstawowym (podręcznik z prawa międzynarodowego).

Słowa kluczowe: Ludwik Ehrlich, Danzig, Gdańsk, wolne miasto, podmiotowość międzynarodowa.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.13

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Greta Alina JAGIELŁA¹

O CHŁOPCU, KTÓRY PRZEZ CAŁE ŻYCIE PRÓBOWAŁ TŁUMACZYĆ JĘZYK SZKOCKICH GROBÓW. EDGARA ALLANA POEGO WYPARCIE SIĘ SZKOCJI

Artykuł jest rezultatem kwerend przeprowadzonych w Wielkiej Brytanii, dotyczy prób tłumaczeń języka, który usłyszał sześciolatek Poe w Szkocji. Dla ilustracji, dokumentacji oraz analizy wybrane zostały między innymi fragmenty utworów Poego dotyczące wydarzeń w roku 1815.

Hipoteza obecna w tytule implikuje zasadność odwołania do freudowskiej psychoanalizy. Jest to pierwszy polski esej o pobycie amerykańskiego twórcy w Szkocji, a zarazem dłuższy tekst poświęcony pomijanym przez biografów szczegółom z życia Poego. W tym artykule zostanie omówiony wpływ Szkocji na wyobraźnię i duchowość Edgara Allana Poego. Poeta spędził pięć lat poza Ameryką. Jednak czas jego pobytu w Szkocji wydaje się tylko krótkim epizodem w tamtym okresie. Wzmianki o pobycie Poego w Szkocji pojawiają się niekiedy, jako marginalne adnotacje, ale nie mają wpływu na formowanie opinii o nim, czy interpretacje jego twórczości.

W niniejszym artykule sumuję adekwatne ustalenia szkockiego historyka Billyego Kerra² oraz Franka Beattiego, Jima McBetha i Marka Strachana oraz dodaję własne spostrzeżenia i analizy. Poe był znany jako odważny człowiek, jednak poszukując głębiej i uważniej, można dotrzeć do informacji, że nie był mu obcy strach, tak jak wszystkim dzieciom w wieku sześciu lat. Ale gdzie Poe ukrył lęk? Kto się bał spacerując pomiędzy szkockimi grobami: Poe czy jego wymyślony przyjaciel William Wilson? Dziewiętnasty wiek był przepełniony podobnymi do tych szkockich wstrząsającymi, historycznymi, zdarzeniami. Dlatego można spekulować, że cmentarz dla sześciolatniego chłopca mógł być miejscem, gdzie nauczył się nie tylko pisać. W tym artykule będę starała się udowodnić, że mały pupilek, który chciał zachować sny o „dumie i mocy” nie miał innego wyjścia jak ukryć traumatyczne wydarzenia głęboko w podświadomości. Wiadomo jednak, że nic nie może być ukryte na zawsze, więc wykażę, jak wspomnienia, fantazmy i sny potrafią przedrzeć się przez bramę labiryntu podświadomości, dostając się do realnego życia w zakodowanych formach.

Słowa kluczowe: sierota, podświadomość, trauma, wyparcie, strach, odwaga.

Czy Edgar Allan Poe naprawdę urodził się w 1809 roku? Wielu badaczy usiłowało ustalić faktyczny czas jego przyjścia na świat. Pisarz jako datę swoich narodzin podawał styczeń 1811 roku. Był to rok śmierci jego biologicznej matki i przygarnięcia go przez rodzinę Allanów. Podkreślić jednak należy, że biologiczna matka, Elizabeth umarła w grudniu 1811 roku. Adnotacja dotycząca daty śmierci ojca Edgara, Davida Poego, nie

¹ Mgr Greta Alina Jagiełła, Zakład Literatury Romantyzmu i Pozytywizmu, Uniwersytet Rzeszowski, al. Rejtana 16 c, 35-959 Rzeszów, tel. 17 872 10 00, e-mail: gretajagiella@o2.pl

² <http://poeinscotland.com/id6.html>; wszystkie cytaty w tym artykule są tłumaczone przez autorkę

została odnaleziona. Akceptowana jest jednak wersja, że umarł niedługo po swoim zniknięciu. Dlatego sumując tezy wielu biografów, trzeba przyjąć, że – zgodnie z wynikami ich badań – Edgar Poe w wieku dwóch lat został sierotą.

Nie jest konieczne streszczanie tu biografii Edgara Allana Poeego, gdyż jest ona w podstawowej formie ogólnodostępna. Pragnę tylko podkreślić, że niemal wszystko, co o nim wiemy, jest efektem krążących od pokoleń o nim legend. Za życia Edgar wzbudzał liczne kontrowersje, ale dopiero po śmierci stał się naprawdę popularny. Rufus Wilmot Griswold, którego Poe przypuszczalnie uważał za przyjaciela „napisał nekrolog pod pseudonimem Ludwig, a później opublikował [...] pierwszą szerszą biografię [Poeego], opisując go jako zdeprawowanego, notorycznego pijaka i otumanionego lekami szaleńca. Uważa się, że wiele z przytoczonych przez [Ludwiga] faktów zostało sfabrykowanych i chociaż przyjaciele Poeego odrzucili owe twierdzenia, miały one trwały wpływ na opinię o pisarzu”³. Wskazują na to nawet liczne prace badaczy, którzy zaintrygowani twórczością Edgara usiłowali dotrzeć do prawdy, rozdzielając krążące o nim fakty i mity.

Z faktami i legendami próbowałam rozprawić się w pierwszych rozdziałach mojej rozprawy doktorskiej, mając na względzie prawdę obiektywną. Tutaj mam zamiar zaprezentować szczegółowo efekty moich badań naukowych przeprowadzonych w Szkocji. Ponadto będę się starała udowodnić trafność moich przekonań, jakie zasugerowałam w tytule tego artykułu. Posłużę się w tym celu adekwatnymi do twórczości Poeego narzędziami psychoanalizy oraz rzadziej dekonstrukcji, ponadto postaram się wykazać, że Edgar Poe stosował w specyficzny sposób metodę *katharsis*. Jego fabuły mogą być dowodem, że mógł hipnotyzować się i prowadzić rozmowę z samym sobą. Zapraszam do posłuchania opowieści o chłopcu, który przez całe życie próbował tłumaczyć język szkockich grobów.

Punktem kulminacyjnym w historii tego małego bohatera stał się moment, gdy zmarła jego matka. Został przygarnięty przez bezdzietną rodzinę Allanów i traktowany przez pewien czas jak ulubione ‘domowe zwierzątko’. Angielskie słowo *pet* ma wiele znaczeń, lecz z moich analiz wynika, że sens zastosowania tego słowa przez Edgara był jednoznaczny. Bez wątplenia należy połączyć pierwszy polski odpowiednik słowa ‘pet’ ‘zwierzę domowe’ z kolejnymi takimi jak: ‘ulubieniec’, ‘pupil’ i ‘faworyt’, aby uzyskać wyobrażenie o dzieciństwie Edgara u bezdzietnych Allanów.

Ten niezwykle czas został przerwany w ‘krainie zamków’. To w Szkocji – dotąd kochany przez zastępczą mamę i uwielbiany przez jej siostrę Annę, Edgar – w wieku sześciu lat został opuszczony. Mary Allan, która podjęła się opieki nad sześciolatkiem nie potrafiła zapewnić mu dotychczasowego poczucia miłości. Następnym traumatycznym wydarzeniem w życiu rozpieszczonego dotąd Poeego było rozpoczęcie nauki w szkole z wyjątkowo surową dyscypliną.

Ponadto kultura oraz stosunki społeczne obszaru, w którym się znalazł, niewątpliwie wydawać mu się mogły wyjątkowo obce jak twierdzi Frank Beattie: „Ayrshire w początkach dziewiętnastego wieku była daleka od tego, do czego Eddi się przyzwyczał. [...] Kiedy dotarł do Ayrshire w lecie 1815 roku, Napoleon właśnie został pokonany. Wojna w Europie dopiero się skończyła. [...] Ale lata walki przyniosły ostro podniesione podatki. [...] Wiele rodzin żyło w nędzy. Była ograniczona swoboda języka, a ci, którzy popierali demokrację, byli często wtrąceni do więzień albo odsyłani do kolonii Australii

³ http://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Amier%C4%87_Edgara_Allana_Poeego.

czy Nowej Zelandii. [...] ludzie żyli w reżimie”⁴. Biorąc to pod uwagę, można się tylko domyślać, jak bardzo to wpłynęło na młodego Poego „którego dotąd życie upływało bardziej liberalnie”⁵, i o czym mógł marzyć. Sześcioletni Edgar „zaczął planować odplyniecie łodzią do Ameryki, ale brał pod uwagę też inną alternatywę ucieczkę do Londynu”⁶.

Według Jima McBetha w Irvine Poe „spędził desperacko nieszczęśliwy czas swojego dzieciństwa”⁷. Jednak wnikliwsze badania rzucają inne światło na ten okres życia Poego w Szkocji. Otóż wolno przypuszczać, że pragnienie wiary w istnienie prawdziwych, kochających rodziców wyparło do podświadomości Edgara zarówno wspomnienia dobre, jak i te złe. Powtarzając za Frankiem Beattim, że „Edgar nie lubił zostawać sam”⁸, należy wziąć pod uwagę, iż za sprawą klanów Szkocja pełna krewnych, dawała Johnowi Allanowi możliwość pozbycia się chłopca, którego wychowaniem prawdopodobnie się męczył. Na prośbę żony pozwolił wyrażającemu poczucie porzucenia Eddiemu towarzyszyć im obojgu w Londynie, jednak ostatecznie, wbrew prośbom Edgara, wysłał go z powrotem do Irvine. Opiekun Edgara twierdził, że chciał, aby chłopiec uczęszczał do szkoły w Szkocji. Trzeba tu podkreślić za Frankiem Beattim, że John Allan był kimś więcej niż przybrany ojcem – on i David Poe byli kuzynami. Biologiczny ojciec Edgara Poego miał szkocko-irlandzkie pochodzenie, natomiast Elizabeth Arnold, biologiczna mama Poego, była Angielką. Możliwe, że Johnowi Allanowi zależało również na tym, aby mały Edgar poznał krainę swoich przodków. Mark Strachan w artykule *Edgar Allan Poe in Ayrshire* informuje, że w North Ayrshire, szczególnie w „Saltcoats i Irvine rodzin o nazwiskach Allan, Galt, Poe było dość dużo w osiemnastym i dziewiętnastym wieku, ich nagrobki można odnaleźć na wielu starych cmentarzach, a informacje o zgonach w indeksach ksiąg”⁹.

Poprzez system znaków swoich dzieł Poe próbował tłumaczyć na różne sposoby język, który po wyjeździe ze Szkocji słyszał przez całe życie, nie tylko w labiryncie grobów własnych snów.

Korzystając z narzędzi psychoanalizy, moje rozważania zamierzam skupić na zjawisku mechanizmów obronnych osobowości. Mechanizmy te –nie ulega zaprzeczeniu– są stosowane z różnym nasileniem przez wszystkich ludzi. Potwierdzają to wypowiedzi sprawców przestępstw, wykroczeń (choćby na przykład osób winnych wypadków drogowych), czy obserwacje relacji między ludźmi. W każdym razie dokumentacje badań naukowych uwierzytelniają, że do świadomości, na zasadzie swoistego antidotum, dociera więcej miłych, niż niemiłych wspomnień. Organizm w ten sposób walczy o przetrwanie, chcąc pogodzić id, ego i superego. A nieraz mechanizm obronny pozwala jednostce po prostu zachować życie. „Koncepcja psychoanalizy została sformułowana przez twórcę psychoanalizy Zygmunta Freuda, a następnie była rozwijana przez innych przedstawicieli myśli psychoanalitycznej. [...] Według Freuda za pomocą tych mechanizmów ego aktywnie broni się przed dopuszczeniem do świadomości informacji wywołujących lęk. W psychologii współczesnej pojęcie mechanizmów obronnych podlega ciągłym

⁴ F. Beattie, *Tell-Tale signs of Poe* [w:] *Proud Kilmarnock. Stories of a town*, Glasgow 2002, s. 30.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, s. 31.

⁷ J. McBeth, *Graveyard that gave birth to a literary legend*, „Daily Mail” 14 April 2012, s. 44.

⁸ F. Beattie, *op. cit.*, s. 31

⁹ M. Strachan, *Edgar Allan Poe in Ayrshire*, „Scottish book collector” 2002, nr 7, s. 6.

badaniom. Andrzej Lewicki w 1969 roku do mechanizmów obronnych zaliczył odreagowanie «polegające na rozładowaniu napięć wywołanych frustracją [...] przez [...] zwierzenie się komuś ze swoich przykrości i rozczarowań [...] picie znacznych ilości alkoholu, czy zaspokajanie sfrustrowanych dążeń w fantazji [...] i inne»¹⁰.

Poza Freudem inni badacze, choćby Ernest R. Hilgard, przyjmowali pogląd, że funkcja mechanizmów obronnych „sprowadza się z jednej strony, do zapobiegania lub zmniejszania stopnia zagrożenia jednostki [...] z drugiej strony, do podtrzymywania i podwyższania poczucia własnej wartości»¹¹.

Najczęściej stosowanym przez Edgara Allana Poeego, poza tymi, które zostały już wymienione, było wyparcie zwane represją: „polega [ono] na usuwaniu i niedopuszczaniu do świadomości myśli, które wywołują lęk czy też niepokój. Na skutek działania mechanizmu wypierania człowiek «zapomina»»¹².

Śmierć biologicznej matki i porzucenie w mrocznej Szkocji przez Allanów nie były jedynymi traumatycznymi wydarzeniami z dzieciństwa Poeego, które mogły przez niego zostać usunięte do podświadomości pod wpływem reakcji obronnej. Prawie w każdej biografii pisarza znaleźć można - oddziałujące na wyobraźnię - informacje o konaniu matki Poeego, Elizabeth na oczach dzieci. Porzucenie przez opiekunów – Allanów, Edgar Poe mógł utożsamiać z przerwany ciągłości miłości, jakim darzyli go biologiczni rodzice. Powyższe informacje pozwalają zrozumieć potrzebę sieroty wyparcia także i tego faktu.

Powracając do, pełnej kontrowersji, kwestii czasu narodzin Edgara, chciałabym zwrócić uwagę na tytuł artykułu Jima McBeth: *Graveyard that gave birth to a literary legend* (Cmentarz, który urodził literacką legendę). Pragnę też poddać rozważaniom język o którym mowa w tym artykule. Dlatego warto się zastanowić, czy groby mogą „rodzić”, mówić, „gapić się”, zachwycać, przerażać, czy mogą mieć własny język? Czy Edgar mógł słyszeć „wypowiedzi w języku” grobów? Mówimy, że język jest sposobem „porozumiewania się za pomocą znaków, będących ciągami dźwięków wytworzonych przez narządy mowne człowieka»¹³; język jest również podobno „systemem znaków konwencjonalnych, fonicznych służących do porozumiewania się o wszystkim»¹⁴, ale też jest „jak powietrze: niezauważalny [...] niezbędny do wszelkiego głębszego kontaktowania się [...] wewnętrznego życia i rozwoju człowieka»¹⁵.

Śledząc ewolucję definicji „tekstu” możemy paralelnie skojarzyć ten fenomen z definicjami „języka”. Nieraz słyszy się o języku drzew, więc czy powiewy wiatru mogą być tłumaczeniami wypowiedzi drzew z różnych części świata? Czy cmentarze, ze świszczącymi grobami mogą mieć swój język? A może tłumaczą język zmarłych? Czy niemożliwe będzie wyznaczenie funkcji każdego z tych języków lub ich struktury? A może język zmarłych, grobów, cmentarnych drzew, wiatru czy robaków to jeden język, język, którym można porozumieć się na pewnym obszarze?

Renata Grzegorzczkova w swoich znakomitych wykładach przekazywała słuchaczom, że język „jest to sposób porozumiewania się ludzi między sobą, a nie samo

¹⁰ *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1975, s. 648.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, s. 648–649.

¹³ R. Grzegorzczkova, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa 2010, s. 13.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, s. 12.

porozumiewanie się, mówienie”¹⁶. Chętnie usunęłabym słowo „ludzi” i zaakceptowała wystarczającą dla potrzeb tego artykułu definicję mowy i języka, pozostawiając upodobaniom odbiorców zamieszczenie lub nie języka grobów w gronie metafor.

Zapraszam do labiryntu Edgara Allana Poeego, który niejednokrotnie „samotny i przerażony spacerował między kamiennymi nagrobkami – mały chłopiec zniewolony ciszą cmentarza i ciemnymi, mrozącymi krew w żyłach profilami, jakie wyobrażenia [...] przekształcała w demony [...], a jego [...] ręka trzymała tylko papier i resztkę ołówka, jakim zapisywał imiona zmarłych i rodzaj śmierci, jaką odeszli. To było zadanie ustalone przez jego posepnego, bogobojnego, kalwinistycznego nauczyciela, który wypełnił jego myśli prezbiteriańskimi opowieściami o piekle i potępieniu. Po drugiej stronie [...] chłopiec mógł dostrzec zaledwie cień pastora drgający w świetle świec widocznych w oknie Old Grammar School w Irvine, Ayrshire”¹⁷.

Ponadto warto dodać, że akurat w tamtym czasie „w Irvine działał niegodny sławy gang wykopujący z grobów zmarłych [nazywany również *resurrectionists* – wskrzesiciele. Robili to po to, aby sprzedać znajdujące się w grobach ciała lub ich części oraz pozyskać pozostawione w mogiłach kosztowności]. Ostatecznie problem stał się na tyle dojmujący, że uzbrojeni strażnicy zostawali wysyłani, by strzec świeżych zwłok”¹⁸. Poe miał sześć lat, a widok uzbrojonych mężczyzn stojących nad grobami mógł różnie wpływać na jego umysł – rozbudzać fantasmagoryczną wyobraźnię, wpływać na wspomnienia i sny.

Niewątpliwie „myślenie kierujące się w stronę powstających zwłok z grobów – jak się zdarzało, mogło mieć ogromne oddziaływanie na umysł dziecka [...], ten wpływ może być oczywiście dostrzeżony zwłaszcza w [opowiadaniu] Poeego *The Premature Burial* [Przedwczesny pogrzeb]. Warto dodać, że tradycją wśród bogaczy tamtego czasu było umieszczanie ich bliskich w mogiłach ze sznurkiem przywiązany do palca. Gdyby obudzili się ze «śmierci» mogliby wywołać alarm przez pociąganie sznurka, który był przymocowany do dzwonka”¹⁹.

Istotne jest, że Edgar dla rówieśników był chłopcem z Ameryki. Dlatego faktycznie warto rozważyć, czy pozorując odwagę, mijając niezupełnie milczące dzwonki, starał się zdobyć akceptację szkolnych kolegów. Kuzyn Poeego, James Galt, pilnował deklarującego chęć ucieczki ze Szkocji Edgara, a po latach mówił o nim, że nie okazywał strachu, ucząc się literek z cmentarnych nagrobków, w odróżnieniu od innych uczniów tej szkoły, toteż nauczyciel powierzał mu na cmentarzu różne zadania. Kirkegart School znajdowała się przy Paris Church. Placem zabaw był dziedziniec kościelny, wzdłuż którego i wokół którego znajdował się cmentarz. Frank Beattie umiejętnie kieruje uwagę na treść przepisywanych przez sześciolatniego Poeego inskrypcji, na przykład zadając pytanie: „Co młody Edgar mógł wytworzyć z inskrypcji takiej jak: «tu leży nikomu nieznanemu żeglarz wypłukany na ląd»...”²⁰. Czy groteskowe w pewnym sensie, informacje nagrobne mogły wpłynąć na styl specyficznej twórczości Poeego, której kierunek interpretacji wyznaczył tytułem *Tales of grotesque and arabesque* (Opowieści groteskowo-arabeskowe) będącym kluczem, z którego prawie nikt nie korzysta?

¹⁶ *Ibidem*, s. 13.

¹⁷ J. McBeth, *op. cit.*, s. 44.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ F. Beattie, *op. cit.*, s. 31.

Dla sześciolatniego Poego język szkockich grobów w procesie tłumaczenia zmienił się prawie zupełnie w język o cały wiek późniejszego, rzeczywistego Wesołego cmentarza z Rumunii; w pewnym sensie go zapowiadał. Szkocki cmentarz, z dzwoneczkami, strażnikami, odkopanymi grobami, znajdujący się w słynącej z latających krukowatych stworzeń, pełnej mgieł i deszczu krainie, mógł przekształcić się w radosny rumuński cmentarz pełen kolorów przepelnionych błękitem, nagrobnych historyjek z życia zmarłych tylko w wyobraźni chłopca, który odważnie tam wchodził, widział inne miejsce niż jego koledzy. Czy z języka wron siedzących na nagrobnych posągach rozumiał wtedy tylko jedno słowo „nevermore” (nigdy więcej) jak bohater jego wiersza o tytule *The raven* (*Kruk*)?

Na specyfikę Szkocji zwraca uwagę Jim McBeth pisząc: „co [Poe] myślał o długich specyficznych dla Ayrshire nocach, zimnych, mokrych, wiatrach i deszczu, co wyobrażał sobie w atmosferze Arran?”²¹. A ja muszę wtrącić tutaj pytanie: kto wchodził na cmentarz – Poe czy William Wilson?

Należy dodać – za Frankiem Beattim – że ciocia Edgara była znana jako *local traditional storyteller* (lokalna gawędziarka). Według niego „wpływ na umysł chłopca na tym etapie życia miały kominkowe opowieści. [...] Młodego Edgara musiano oczarowywać krwawymi opowiadaniem o bitwie pod Waterloo czy opowieściami o przygodach podróżujących statkami”²².

Poe w drodze do Londynu zwiedził z przybranymi rodzicami Glasgow, Edynburg, Newcastle i Sheffield oraz Greenock. Podziwiał też szkockie zamki, których szczegóły pojawiają się w jego twórczości: na przykład obraz studni z Dean Castle i znajdujących się ponad nią balustrad można sobie wyobrazić podczas lektury opowiadania Poego *The pit and the pendulum* (*Studnia i wahadło*).

Czas spędzony przez Poego w Szkocji niewątpliwie obfitował w niezwykle wspomnienia. Jestem przekonana, że jego mechanizm obronny ratujący świadomość sieroty o przynależności do rodziny wyparł tak niezwykle wydarzenia do tego stopnia, iż w notatkach, które pozostawił R. W. Griswoldowi Poe zawarł zaledwie opuszczenie Ameryki, a następnie informację o rozpoczęciu nauki w Stoke Newington w Londynie z datą 1816 roku, jakby rok 1815 nigdy nie istniał.

Podążając drogą, którą wielu badaczy wyznacza, gdy przypisują „życiu sennemu zdolność wzmożonej działalności”²³ ośrodka pamięci, skupię się na efektach tłumaczeń snów, w przypadku Poego w formie jego twórczości. Penetrując zakątki swojej podświadomości Poe niewątpliwie w pewnym sensie stosował metodę *katharsis* albo podobną do niej „metodę odwoływania się do wspomnień i odreagowania. [...] Metodę odradzania przeżytych emocji”²⁴. Jednak czy ten rodzaj terapii okazał się skuteczny? Poznając dokładniej biografię i twórczość oraz czasy, w których Poe dorastał i żył, wyraźnie widać, że w jego życiu były chwile szczęścia, spokoju i stabilizacji emocjonalnej.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, s. 30–31.

²³ Z. Freud, *O marzeniu sennym*, tłum. B. Rank, red. P. Kitrasiewicz, Warszawa 2012, s. 24.

²⁴ L. Chertok, R. de Saussure, *Revolucja psychoterapeutyczna. Od Mesmera do Freuda*, tłum. A. Kowaliszyn, Warszawa 1988, s. 139.

Poe usłyszał język szkockich grobów, lecz w wieku sześciu lat nie był w stanie zrozumieć w pełni komunikatu zmarłych. Możemy jednak starać się odzyskać ten język z jego „przekładów”.

Pierwszym wierszem, który można wybrać do opisu cmentarza z Irvin może być *The City in the sea (Miasto w morzu)*. Miasto-cmentarz - po którym przechadza się podmiot liryczny albo zwiedza go jego dusza podczas snu - jest miejscem opuszczonym, zapomnianym. Czyż nie jest to podświadomość Eddiego, która próbuje w specyficzny sposób przekazać dorosłemu Edgarowi komunikat: Pamiętaj!

Poe opisuje mrok głębin morskich, w których pojawia się ożywiony promień, pochodzący jednak ze „śmiertelnie bladego morza”. Lśnienie morza wędruje, jak pewnie niejedyn promień słońca wędrował w szczelinach cmentarnego ogrodzenia z Irvin. Lśnienie światła „cieknie”, „schodzi”, „lśni”, „jest wolne”, „miesza wieże i odbicia, które zwisają w powietrzu” i „budzi śmierć, która wygląda”. Dla Poego twórczość była w pewnym sensie graficznym zapisem zaklętej w niej muzyki. Toteż lśnienie budzi morze, bluszcze oraz uśpione snem wiecznym przy kamieniach kwiaty, które nucą, szepczą: „muzyka, fiolet i wino”. Cały dramatyzm tej sennej podróży po zatopionych kościołach, domach, wśród śniących trupów uwieczonych w oknach swoich potopionych domów przerywa obraz: „gapiących się grobów, ziewających równo”.

Kolejny wiersz, potwierdzający upojenie Poego językiem muzyki i jego zainteresowanie dźwiękami, specyficznymi dla cmentarza, prezentuje *Lenore*:

Ah, złamana jest ta złota waza! Ta dusza odfrunęła na zawsze
 Pozwólmy by dzwon dzwonił! – święta dusza w styksowej rzece;
 A, Guyu de Vere, nie masz łez? – płacz teraz lub nigdy więcej!
 Zobacz! pozwól tej pogrzebowej ceremonii brzmieć – tej żałobnej pieśni być
 śpiewaną! –
 Ta pieśń jest dla najbardziej królewskich zmarłych, które umierają tak młodo –
 Lament dla niej podwójnie martwej przez to, że umarła tak młodo...

„Lament dla niej” – czy jest to groteskowa aluzja do znanego wizerunku oplacanych płaczek? Ta podróż Poego nie odbywa się po opuszczonym cmentarzu, ale jest wspomnieniem podobnej ceremonii, przemienionej jednak mechanizmem represji w historię miłości Guya de Vere.

Wierszem zasługującym na szczególną uwagę jest *The Valley of Unrest (Dolina niepokoju)*:

W miliardach typów ludzkich oczu-
 Powyżej tamtych lilii, które się kiwają
 I płaczą ponad bezimiennym grobem!
 One machają: spoza pachnących wierzchołków
 Odwieczna rosa opada na dno w kropelkach
 One płaczą: a z ich delikatnych łodyg opadają
 Wieczne lzy zaklęte w perłach.

Dostrzegam w treści próbę identyfikowania się dręczonego osamotnieniem w Szkocji Poego z bezimiennym leżącym w grobie. Wiersz może być też refleksją nad losem poległych w bitwach, o których Poe wiele słyszał od Mary Allan. W ten grób wpatrują się

lilie, które różnymi odcieniami fioletu błyszczą, zastępując miliard wpatrzonych, pełnych wdzięczności, kochających oczu.

Niezwykłym wierszem jest *The Sleeper (Śpiąca)*. Wers „Ta dama śpi! Och, pozwólmy jej spać” może być spreparowanym wspomnieniem odpowiedzi strażnika na pytanie chłopca dotyczące straży nad jej grobem. Kolejne wersy „pozwólmy jej spać [...] robale bądźcie delikatne wewnątrz jej zwłok” mogą dotyczyć wyobraźni chłopca kreującej obraz tego, co może się dzieć ze zwłokami po złożeniu ich do ziemi.

Następny wiersz *Fairy land (Kraina Wrózek)* przedstawia zupełnie inny rodzaj grobu, a także odmienny rodzaj śmierci: „I zostają pogrzebane / W labiryncie światła”. Labirynt *Fairy land* w półśnie jakby zatrzymywał chłopca w pokoju. Bohater wiersza wpatruje się w lecące do ognia ćmy, myląc je z motylami. Dostrzega, że giną w blasku świec i zostają pochowane pod gorącym roztopionym woskiem, opadającym z przepelnionej świeczki. W wierszu tym wyraźny jest entuzjazm bohatera wynikający z przekonania, że motyle po śmierci zmieniają się w elfy. Ponadto pod koniec półsnu pojawia się refleksja, że mimo strachu, który objawiają drżeniem skrzydełek, te małe motylki nie boją się latać wysoko, wielokrotnie próbując wnieść się do nieba. Ich chęć poznania jest silniejsza od lęku przed nieznanym.

Wiersz *The Lake-to- (Jezioro-dla-)* niektórzy badacze uważają za efekt wrażeń, jakie wywarło na chłopca szkockie jezioro Loch Doon. Słowo miłość Poe zestawia ze słowem śmierć - jakby wyraz miłość posiadał znaczenie słowa „życie”. Wersy: „śmierć była trującą falą” oraz „i w jej otchłani pasujący grób” mogą też sugerować, że sześćoletniemu Edgarowi spędzającemu dużo czasu w okolicy cmentarza nie był obcy widok dopasowania zwłok do długości trumny.

Poe przez całe życie zmieniał - przede wszystkim - swoje wiersze, nadawał im inne tytuły, urozmaicał i modyfikował treść. Te liczne redakcje Poego w zestawieniu z częstym powracaniem przez niego do tematyki funeralnej mogą posłużyć do poparcia hipotezy artykułu. Rozważenie ciągłego krążenia Poego wokół głównych sensów jego własnych utworów, z uwzględnieniem specyfiki wyparcia doprowadzić może do konstatacji, że wspomnienia powracające - nie zawsze w pierwotnej formie - mogły być pewnego rodzaju rozmową jaką prowadził Poe sam z sobą. Możliwe też, że starał się poprawnie przetłumaczyć informacje z podświadomości, przesyłającej mu wiadomości w języku, który prawie zapomniał. Przypuszczalnie po powrocie ze spaceru w którymś ze snów o Kirkgatehead napisał: „cudowna była ta samotność / u tego dzikiego jeziora z ciemnym rozkołysanym odbiciem”.

Ten wiersz *The Lake-to- (Jezioro-dla-)* jest dowodem, że Poe potrafił zlokalizować miejsce ze swojej przeszłości pojawiające się w snach. Ponadto doszedł nawet do wniosków po spenetrowaniu zakamarków swojej podświadomości, że samotność - była cudowna. Istotne jest, że zestawiał to uczucie, które w nim wywoływało to wspomnienie z ‘rozkołysanym’ odbiciem jeziora.

Interesującym wierszem jest *The Paeon (Hold)* - uzupełnienie *Lenore*. W wierszu tym odnaleźć można rozważanie na temat ceremonii pogrzebowej:

Jak powinna brzmieć pogrzebowa melodia,
 Jak ta uroczysta pieśń powinna być śpiewana,
 To *requiem* dla najukochańszej zmarłej,
 Która zmarła tak młodo.

Edgar jako sześciolatek mógł obserwować różnorodne sposoby pożegnania i rozważać wpływ elementów rytuału pogrzebowego na zmysły żałobników. Bez wątpienia śmierć niewinnej i pięknej dziewczyny w jego przekonaniu wzbudzać miała nawet we wszystkich cudach natury potrzebę oddania hołdu jej „czystemu pięknu”, przeświadczenie to potwierdzają słowa:

Dlatego też z przodu trumny głośno i długo
Strajkuję – te szmery wysłane
Na wskroś tych szarych pokoi do mojej pieśni
Będą akompaniamentem.

Warto spróbować zastanowić się, czy mały Edgar śpiewał, przesyłając z pomocą wiatru słowa w szczeliny nagrobnych pomników, które odpowiadały mu specyficzną muzyką, wywołując w nim emocje takie jak w bohaterze jego wiersza?

Następnym przykładem wskazującym na próbę posługiwania się przez poetę językiem grobów jest *Spirits of The Dead (Dusze zmarłych)*. Niewątpliwie istotny dla tych rozważań jest poprzedni tytuł tego wiersza: *Visit Of the Dead (Wizyta zmarłych)*, gdyż tytuł przekazuje konkretny komunikat ograniczając możliwość wyboru dróg prowadzących do sensu wiersza. Poeta zwrócił uwagę, że żywi są odwiedzani przez zmarłych, a nawet osaczani ich cieniem, potwierdzają to słowa z wiersza: „dusze zmarłych, które stoją [...] będą zacieniać ciebie”. Warto się zastanowić, czy ta podróż po labiryncie z grobami i cieniami zmarłych jest efektem wygrzebywanej z podświadomości tajemnicy z niepasującym do wiersza ukrytym w nim cytatem pochodzącym jakby z języka duchów, dochodzącym ze szczelin: „teraz są myśli ich nie zatracisz, teraz są wizje nigdy nie znikną”?

Powtórka w Szkocji bolesnych przeżyć mogła być na tyle wstrząsająca dla Poego, że usunął w nieświadomość to co sprawiało mu ból. Nie można twierdzić jednak, że Poe świadomie „zapomniał” traumatyczne wydarzenia ze swojej przeszłości, gdyż mechanizm represji tak nie działa. Gdyby zrobił to świadomie również świadomie mógłby je przywrócić, oszczędzając sobie dziwnych snów i niepokojących przekazów z podświadomości. Dlatego bez wątpienia sześciolatek Poe nie zdawał sobie sprawy, że w ten sposób odepchnięte wspomnienia będą natrętnie powracać burząc jego stabilizację w przyszłości i upodabniając jego życie do rozkołysanego odbicia jeziora. Potwierdzeniem tego stanu stagnacji i jakby ‘nieświadomej niewoli’ może być obsesyjne powracanie Poego w twórczości do tematyki funeralnej, stosowanie przez niego metaforyki odwołującej się do obrazów grobów i pogrzebów. Należy przede wszystkim uwzględnić istotny wpływ wydarzeń w Szkocji na to kim stał się Poe. Dlatego przy ocenianiu jego osoby, wierszy czy opowiadań, a także *Review of Edinburgh (Recenzja o Edynburgu)*, której również jest autorem nie wolno pominąć faktu kiedy, gdzie i jak - tak naprawdę narodził się Edgar Allan Poe, pisarz.

Nie tylko poezja Poego jest przesiąknięta przekładami języka szkockich grobów, również w opowiadaniach można towarzyszyć Poemu w wędrówce po cmentarzach, nie tylko tych, o których wspomniałam w tym artykule. Należy jednak pamiętać, że twórczość Poego jest tłumaczeniem języka grobów z żartobliwym przymrużeniem oka, a także o tym, że jest wiele rodzajów tłumaczeń.

Niewątpliwie jest to opowieść o Eddim ukrytym w labiryncie podświadomości Edgara, dlatego należy również dostrzegać humor w mrocznej twórczości Poe, patrząc z perspektywy zaznajomionego z bajkami na temat zjawiska śmierci dziecka.

LITERATURA

- [1] Beattie F., *Tell-Tale signs of Poe*, [w:] *Proud Kilmarnock. Stories of a town*, Glasgow 2002.
- [2] Bloomfield S.C., *The Everything. Guide to Edgar Allan Poe*, Avon, Massachusetts 2007.
- [3] Chertok L., de Saussure R., *Rewolucja psychoterapeutyczna. Od Mesmera do Freuda*, tłum. A. Kowaliszyn, Warszawa 1988.
- [4] Freud Z., *O marzeniu sennym*, tłum. B. Rank, red. P. Kitrasiewicz, Warszawa 2012.
- [5] Gracie J., *The hidden places of Scotland*, Aldermaston 2004.
- [6] Grzegorzczkova R., *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa 2010.
- [7] McBeth J., *Graveyard that gave birth to a literary legend*, „Daily Mail”, 14 April 2012, s. 44–45.
- [8] Poe E.A., *The Complete Tales and Poems of Edgar Allan Poe*, London 1982.
- [9] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1975.
- [10] Strachan M., *Edgar Allan Poe in Ayrshire*, „Scottish book collector” 2002, nr 7, s. 6.
- [11] http://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Amier%C4%87_Edgara_Allana_Poego
- [12] <http://en.wikipedia.org/wiki/Torranyard>
- [13] <http://poeinscotland.com/id3.html>

ABOUT A BOY WHO ALL IS LIFE TRIED TO EXPLAIN THE LANGUAGE OF SCOTTISH GRAVES. EDGAR ALLAN POE'S DENIAL OF SCOTLAND

The article discusses the influence of Scotland on Edgar Allan Poe. The Poet spent five years outside America. The time he spent in Scotland was just a short episode in this period and is often not included in biographies. It can be found, though, as a short annotation, but never taken seriously in interpretations of Poe's interests, work and life. In this article I summarise an investigation conducted by a Scottish historian and other researchers as such Frank Beattie, Mark Strachan and Jim McBeth. I also include my analysis. Poe was known as a brave and independent man. Searching deeper in his biographies, it can be found that for Poe fear was familiar like for other children. Where Poe hid his fear? Who was afraid of walking among Scottish graves: Poe or maybe his imaginary friend, William Wilson? I've decided to do this research and show that people should not exclude unusual circumstances that were experienced by Poe in Scotland when they form their opinions about him. The Nineteenth century was filled with events similar to those Scottish incidents. Poes classroom was a graveyard, where he was sent to copy from the gravestones within, but at the tender age of just 6 years old, it was not just writing that he learned there. This information cannot be left behind. In this article I will try to prove that there was no other option - for the 'little pet' who wanted to save his dreams about "pride and power" - how to hide only the things he saw as unacceptable circumstances deep inside preconsciousness. As we know, nothing can be hidden forever; so this article shows how his memories, phantasms and dreams were

breaking through the gate of the labyrinth of subconsciousness, and in to real life through being encoded in his work.

Keywords: orphan, preconsciousness, injury, repression, fear, bravery.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.14

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Marek KICZEK¹,
Maciej POMPA-ROBORZYŃSKI²

OCENA ROZWOJU GMIN POWIATU RZESZOWSKIEGO (Z WYKORZYSTANIEM METODY HELLWIGA)

W opracowaniu podjęto problematykę rozwoju lokalnego i czynników rozwój ten warunkujących. Głównym celem opracowania jest określenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin powiatu rzeszowskiego ziemskiego. Metodą zastosowaną w pracy jest syntetyczny miernik rozwoju Hellwiga. Miernik ten uwzględnia szereg wskaźników o charakterze ekonomicznym, społecznym, technicznym i technologicznym oraz ekologicznym. Wśród nich wskazać należy na: wskaźnik przyrostu naturalnego, odsetek pracujących w liczbie ludności ogółem, saldo migracji w osobach na 1000 mieszkańców, udział bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym, drogi gminne o twardej nawierzchni w km w przeliczeniu na 100 km², sieć wodociągowa w km w przeliczeniu na 100 km², sieć kanalizacyjna w km w przeliczeniu na 100 km², udział procentowy ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków w ludności ogółem, dochody własne gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca, wydatki majątkowe inwestycyjne gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca, podmioty gospodarcze prywatne zarejestrowane w REGON w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, odsetek radnych z wyższym wykształceniem. Badania mają charakter statyczny a zgromadzone dane empiryczne przedstawiają stan na dzień 31 grudnia 2011 r. W przeprowadzonych badaniach wykazano znaczne zróżnicowanie w poziomie rozwoju analizowanych gmin. Za główne czynniki rozwoju uznano bliskość ośrodka centralnego, jakim jest Rzeszów, oraz skomunikowanie gmin. Nie bez znaczenia jest również zróżnicowanie w potencjale rozwojowym gmin wynikające chociażby z ukształtowania terenu. W świetle przeprowadzonych badań stwierdzono, że najlepiej rozwiniętymi gminami powiatu rzeszowskiego ziemskiego są gminy Boguchwała i Tyczyn, zaś najsłabiej rozwinięta jest gmina wiejska Dynów.

Słowa kluczowe: rozwój lokalny, metoda Hellwiga, powiat rzeszowski ziemski

1. WPROWADZENIE

Rozwój lokalny jest pojęciem wielowymiarowym i postrzegany jest jako zmiany ilościowe i jakościowe zachodzące w społecznym i gospodarczym funkcjonowaniu jednostek samorządu terytorialnego³. Czynniki determinujące ten proces mają złożony charakter i siłę oddziaływania. Rozwój lokalny oznacza długotrwały proces kierunkowych zmian, w którym można wyróżnić prawidłowo po sobie następujące etapy przemian

¹ Dr inż. Marek Kiczek, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomii, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów, tel. 17 865 1403, autor korespondencyjny: mkiczek@prz.edu.pl

² Prof. dr hab. inż. Maciej Pompa-Roborzyński, Wydział Zarządzania, Katedra Prawa i Administracji, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów, Politechnika Rzeszowska.

³ T. Markowski, *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:], *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, Warszawa 2008, s. 9.

danego obiektu. Można także powiedzieć, że jest procesem kierunkowych przemian, w którego toku dochodzi do przejścia od form lub stanów prostszych i mniej doskonałych do stanów bardziej złożonych i doskonalszych pod określonymi względami⁴. Analizując zjawisko rozwoju lokalnego, nie sposób uniknąć przestrzennego kontekstu omawianego procesu. Czynniki przestrzeni geograficznej niejednokrotnie ma kluczowe znaczenie w kształtowaniu charakteru, skali i dynamiki rozwoju⁵. Zasadniczo czynniki rozwoju lokalnego można podzielić, za Wojciechem Kosiedowskim⁶, na cztery podstawowe grupy:

1. ekonomiczne,
2. społeczne,
3. techniczne i technologiczne,
4. ekologiczne.

W grupie czynników ekonomicznych istotną rolę odgrywają: wielkość i sposób funkcjonowania lokalnego rynku dóbr i usług, zmiany na lokalnym rynku pracy, zmiany dochodów ludności, przedsiębiorstw i organów samorządu, napływ inwestycji krajowych i zagranicznych. Wskazać również należy na rolę wzrostu przedsiębiorczości i innowacyjności, jakość marketingu lokalnego czy poziom zarządzania. Na sytuację ekonomiczną w wymiarze lokalnym wpływają również czynniki zewnętrzne, takie jak sytuacja makroekonomiczna kraju czy koniunktura na rynku europejskim i światowym.

Wśród czynników społecznych do najważniejszych trzeba zaliczyć zmiany w liczbie ludności i strukturze demograficznej, tempo i charakter procesów urbanizacji, aglomeracji i metropolizacji. Ponadto istotną rolę odgrywają również: rozwój i doskonalenie infrastruktury społecznej, zmiany w poziomie i stylu życia, poprawa wykształcenia, aktywność i zaangażowanie zarówno władz, jak i społeczności lokalnej, poprawa dostępu do kultury oraz wzrost jej jakości, sprawność funkcjonowania władzy lokalnej, partycypacja społeczeństwa w podejmowaniu lokalnych decyzji.

Grupę czynników technicznych i technologicznych stanowią: ilość i jakość kapitału trwałego i zmiany w jego strukturze, wzrost udziału produktów wysoko przetworzonych wykonanych w oparciu na wysokich technologiach, rozwój działalności badawczo-rozwojowej, zacieśnianie współpracy sektora nauki z przemysłem, dywersyfikacja produkcji, poprawa konkurencyjności technicznej produkcji, rozwój i doskonalenie infrastruktury technicznej, przygotowanie terenów pod inwestycje.

Ekologicznych aspektów rozwoju lokalnego należy upatrywać w dostępie do zasobów naturalnych, racjonalizacji gospodarowania zasobami środowiska przyrodniczego, wdrażaniu „czystych” technologii, stymulowaniu produkcji zdrowej żywności, poprawie świadomości i kultury ekologicznej społeczeństwa, postępie w edukacji ekologicznej, wdrażaniu nowoczesnych instrumentów ochrony środowiska.

Wymienione czynniki zwykle oddziałują na procesy rozwojowe w sposób łączny, stanowiąc wiązkę determinant rozwoju. Często dochodzi do sprzężenia pomiędzy poszczególnymi czynnikami. Zagadnienie rozwoju lokalnego należy zatem rozpatrywać kompleksowo, mając świadomość, że wiele procesów ma charakter przyczynowo-skutkowy. Przyczyny i skutki są ze sobą nawzajem powiązane i łączą się ze wszystkimi

⁴ *Nowa encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 1997, s. 616.

⁵ M. Ziółkowski, M. Goleń, *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym*, [w:] *Zarządzanie gospodarką i finansami gmin*, red. H. Suchocka-Krysiak, Warszawa 2003, s. 43.

⁶ W. Kosiedowski, *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, PWN, Warszawa 2008, s. 232.

wymienionymi aspektami rozwoju. Mogą one stanowić czynniki rozwoju lokalnego, choć mogą też ten rozwój hamować⁷.

2. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTU BADAŃ

Powiat rzeszowski to 14 gmin położonych wokół miasta wojewódzkiego Rzeszowa (jedna miejska, pięć miejsko-wiejskich oraz osiem wiejskich). Zajmuje powierzchnię 1157 km², a zamieszkuje go przeszło 160 tys. osób. Położony jest w centrum Podkarpacia. Powiat rzeszowski ma stosunkowo dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczną i dogodną sieć dróg. W położonej nieopodal Rzeszowa Jasionce, usytuowane jest lotnisko przystosowane do regularnej obsługi międzynarodowego ruchu pasażerskiego i towarowego. Port ten dysponuje najnowszą i jedną z najdłuższych w Polsce drogą startową umożliwiającą przyjmowanie każdego typu samolotu.

Charakterystyczną cechą powiatu rzeszowskiego, jak również Polski południowo-wschodniej, jest mocne zakorzenienie przemysłu lotniczego. W Jasionce funkcjonuje także Ośrodek Kształcenia Lotniczego Politechniki Rzeszowskiej.

Powiat rzeszowski jest miejscem, które oferuje coraz lepsze warunki do podejmowania działalności gospodarczej, zamieszkania, pracy, a także do uprawiania różnych form turystyki. Liczba mieszkańców w powiecie rzeszowskim w ostatnich latach stale rośnie. W 2009 r. saldo migracji na 1000 osób wynosiło +5,4 przy wskaźniku -0,9 dla województwa podkarpackiego. Miejscowości powiatu rzeszowskiego charakteryzuje także rozwój budownictwa oraz różnorodność podejmowanych inicjatyw i przedsięwzięć gospodarczych.

Pozytywnym zjawiskiem jest dynamiczny wzrost liczby podmiotów gospodarczych. Pod tym względem powiat rzeszowski przewyższa jedynie stolicę województwa podkarpackiego, czyli miasto Rzeszów. Na koniec 2012 r. w powiecie rzeszowskim funkcjonowało ponad 10 300 podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON. Od wielu lat prężnie rozwija się produkcja bazująca na lokalnych tradycjach oraz zasobach naturalnych, na przykład wikliniarstwo, produkcja zdrowej żywności i wody mineralnej. Rolnictwo powiatu, podobnie jak całego województwa podkarpackiego, dostarcza żywność znacznie czystsza ekologicznie niż inne regiony Polski.

O atrakcyjności inwestycyjnej powiatu rzeszowskiego decydują także inwestycje realizowane w otoczeniu lotniska. Znajdujący się tu Podkarpacki Park Naukowo-Technologiczny AEROPOLIS jest jednym z najatrakcyjniejszych miejsc lokowania inwestycji w południowo-wschodniej Polsce. Przyciąga on nowoczesne firmy i technologie. Wykorzystywany jest tu również potencjał miejscowych uczelni wyższych i ośrodków naukowo-badawczych. Na uwagę zasługują podstrefy Specjalnej Strefy Ekonomicznej EURO-PARK MIELEC, a także grunty wyróżnione w konkursie „Grunt na medal”. Rozwojowi gospodarczemu tego terenu ma służyć projekt dotyczący wyposażenia w odpowiednią infrastrukturę techniczną terenów inwestycyjnych w miejscowościach: Przybyszówka, Miłocin i Pogwizdów Nowy.

Władze powiatu, jak też samorządy tworzących go gmin konsekwentnie, za pomocą między innymi środków unijnych, realizują inwestycje mające na celu poprawę

⁷ *Ibidem.*

warunków życia tutejszych mieszkańców. Pomagają im w tym liczne organizacje pozarządowe oraz lokalni liderzy.

Czyste, nieskażone powietrze, niepowtarzalne krajobrazy, ciekawa kultura ludowa, dobre warunki do uprawiania turystyki aktywnej, liczne zabytki oraz podania i legendy z nimi związane sprawiają, że powiat rzeszowski jest także doskonałym miejscem do weekendowego i urlopowego wypoczynku. Powiat rzeszowski oferuje ciekawe wędrówki, a także podróż kolejką wąskotorową Przeworsk–Dynów z najdłuższym w Europie, bo liczącym 602 m tunelem kolei wąskotorowej w Szklarach. W Sołonce, bazując na studni solankowej z 1596 roku, utworzono kaskadę solną o charakterze zdrojowym. Dzięki wspomnianym inwestycjom umożliwiono oddychanie powietrzem nasyconym jodem. Urządzenia wydobywcze i pozostałości dawnej studni, jako jedyne obiekty tego typu na Podkarpaciu, są eksponowane w Muzeum Regionalnym w Sołonce.

Z ziemiemi, które obecnie należą do powiatu, związani byli wybitni Polacy. Należą do nich między innymi Jerzy z Tyczyna – poeta, humanista doby Oświecenia, sekretarz królów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, Władysław Sikorski – Naczelnny Wódz Wojska Polskiego, premier na emigracji, Franciszek Kotula – znany rzeszowski etnograf, Jan Bolesław Ożóg – poeta, prozaik i publicysta.

Od kilku lat zachodzi proces poszerzania terytorium Rzeszowa o sołectwa będące w granicach gmin powiatu rzeszowskiego. W 2006 r. powiat zmniejszył się o 14,36 km². Do Rzeszowa została przyłączona Słocina i Załęże. W 2007 r. odłączono od powiatu część Przybyszówki o powierzchni 9,25 km², w 2008 r. zaś – pozostałą część tego sołectwa, czyli 7,01 km², oraz Zwiężycę (7,23 km²). Rok 2009 to pomniejszenie powierzchni powiatu o Białą (6,06 km²), a 2010 – o Budziwój i część Miłocina (łącznie 18,77 km²). Mimo tego uszczuplenia terytorium powiatu rzeszowskiego pod względem powierzchni wśród innych polskich powiatów plasuje się na 95. miejscu. Pod względem ludności znalazł się zaś na cztertnastej pozycji⁸.

3. METODA BADAŃ

Badaniem objęto gminy powiatu rzeszowskiego ziemskiego. Dane do konstrukcji wskaźnika rozwoju społeczno-gospodarczego pobrano głównie z Banku Danych Regionalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDR GUS), które dotyczyły roku 2011.

Wstępny etap prac nad doбором zmiennych dla wskaźnika rozwoju gmin polegał na studiach literatury dotyczącej problematyki pomiaru poziomu rozwoju jednostek samorządu terytorialnego⁹. Jako że wybrane zmienne dotyczą konkretnego momentu (31 grudnia 2011 r.), dlatego należy zaznaczyć, że przeprowadzone badania mają charakter statyczny. Niemniej jednak dokonane analizy umożliwiają szeregowanie (tworzenie rankingu) badanych jednostek terytorialnych w danym okresie w zakresie poziomu ich rozwoju.

Do budowy wskaźnika rozwoju gmin przyjęto zmienne diagnostyczne o charakterze mierzalnym, dostępne i kompletne. Należy zwrócić uwagę, że w trakcie gromadzenia materiału empirycznego nastąpiła konieczność odrzucenia potencjalnie istotnych

⁸ <http://www.powiat.rzeszow.pl/> (dostęp: kwiecień 2013).

⁹ *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, red. A. Zeliaś, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2000.

merytorycznie zmiennych z powodu braku ich gromadzenia w BDL w układzie gminnym (na poziomie NTS 5).

Początkowym etapem analizy była eliminacja zmiennych *quasi*-stałych. Eliminacji tej dokonano, wykorzystując współczynnik zmienności cech. Dla każdej j-tej zmiennej obliczono współczynnik zmienności, który jest względną miarą rozproszenia, której wartość wyznaczana jest jako stosunek odchylenia standardowego do wartości średniej arytmetycznej zgodnie ze wzorem¹⁰:

$$V_j = \frac{S_j}{\bar{x}_j} \quad (1)$$

gdzie:

V_j – współczynnik zmienności dla j-tej zmiennej,

$S(x_j)$ – odchylenie standardowe dla j-tej zmiennej, wyznaczone według wzoru:

$$S_j = \sqrt{n^{-1} \sum_{i=1}^n (x_{ij} - \bar{x}_j)^2} \quad (2)$$

\bar{x} – średnia arytmetyczna j-tej zmiennej, wyznaczana według wzoru:

$$\bar{x}_j = n^{-1} \sum_{i=1}^n x_{ij} \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (3)$$

Ze zbioru zmiennych eliminuje się cechy spełniające nierówność $|V_j| < V^*$, gdzie V^* oznacza wartość krytyczną współczynnika zmienności. Jako wartość krytyczną przyjęto $V^* = 0,10$. Ze względu na niską zmienność wyeliminowano cechę odsetek ludności w wieku produkcyjnym.

Następnie zbadano siłę związku między pozostałymi zmiennymi. W tym celu wykorzystano współczynnik korelacji liniowej Pearsona. Współczynnik ten służy do badania siły związku między zmiennymi wyrażonymi w wartościach nominalnych i przyjmuje następujący wzór¹¹:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} \quad (4)$$

gdzie: r_{xy} – współczynnik korelacji liniowej Pearsona; X, Y – mierzalne cechy statystyczne; $X = (1, 2, \dots, n)$, $Y = (1, 2, \dots, n)$; \bar{x}, \bar{y} – średnia arytmetyczna odpowiednio cechy X i Y . Współczynnik korelacji liniowej Pearsona przyjmuje wartości $< -1; 1 >$, przy czym: $r_{xy} = 0$ oznacza brak liniowej zależności pomiędzy cechami, $r_{xy} = 1$ oznacza dokładną dodatnią liniową zależność między cechami, a $r_{xy} = -1$ oznacza dokładną ujemną liniową zależność między cechami. Cechy, które wykazują silną współzależność, nie są uwzględniane w dalszych badaniach. Dla wszystkich zmiennych skonstruowano macierz korelacji. Jako wartość krytyczną współczynnika korelacji przyjęto $r^* = |0,75|$. Ze względu na wysoki stopień korelacji z pozostałymi zmiennymi wyeliminowano zmienne: udział dochodów własnych w dochodach ogółem oraz udział wydatków majątkowych inwestycyjnych w wydatkach ogółem. W rezultacie analiz otrzymano zbiór 17 zmiennych (tab. 1).

¹⁰ B. Borkowski, H. Dudek, W. Szczęśny, *Ekonometria, wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

¹¹ W. Starzyńska, *Statystyka praktyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

Tabela 1. Zmienne diagnostyczne przyjęte w badaniach

Symbol	Zmienna diagnostyczna
X ₁	Wskaźnik przyrostu naturalnego
X ₂	Odsetek pracujących w liczbie ludności ogółem
X ₃	Saldo migracji w osobach na 1000 mieszkańców
X ₄	Udział bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym
X ₅	Drogi gminne o twardej nawierzchni w km w przeliczeniu na 100 km ² w 2004 r.
X ₆	Sieć wodociągowa w km w przeliczeniu na 100 km ²
X ₇	Sieć kanalizacyjna w km w przeliczeniu na 100 km ²
X ₈	Udział procentowy ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków w ludności ogółem
X ₉	Liczba ludności w przeliczeniu na 1 placówkę biblioteczną
X ₁₀	Liczba korzystających z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania
X ₁₁	Dochody własne gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca
X ₁₂	Wydatki majątkowe inwestycyjne gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca
X ₁₃	Udział procentowy obszarów chronionych w powierzchni gminy
X ₁₄	Podmioty gospodarcze prywatne zarejestrowane w REGON w przeliczeniu na 1000 mieszkańców
X ₁₅	Frekwencja wyborcza w wyborach do Sejmu RP w 2011 r.
X ₁₆	Odsetek radnych z wyższym wykształceniem
X ₁₇	Odsetek radnych o wysokich kwalifikacjach

Źródło: opracowanie własne.

Otrzymane zmienne umożliwiły podział gmin na trzy klasy różniące się pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, przy zastosowaniu taksonomicznego miernika rozwoju Hellwiga¹². Jest to jedna z powszechnie stosowanych metod taksonomicznych, w której miarę agregatową oblicza się jako syntetyczny wskaźnik taksonomicznej odległości danego obiektu od teoretycznego wzorca rozwoju. Metoda wzorca rozwoju Hellwiga pozwala uporządkować zbiór obiektów (gmin) P_i (gdzie: i = 1, 2, ..., n), z których każdy jest opisany zbiorem m cech diagnostycznych, mających charakter stymulant lub destymulant.

Opis liczbowy zbioru obiektów można przedstawić w formie macierzy obserwacji X o postaci:

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{n1} & x_{n2} & \dots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (5)$$

gdzie x_{ij} – oznacza wartości j-tej cechy dla i-tego obiektu (i = 1, 2, ..., n; j = 1, 2, ..., m).

W celu ujednoczenia zmiennych dokonuje się normalizacji cech przez ich standaryzację zgodnie ze wzorem:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j} \quad (j = 1, 2 \dots m) \quad (6)$$

W efekcie przekształcenia otrzymano macierz standaryzowanych wartości cech Z:

¹² E. Nowak, *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*, PAN, Warszawa 1990, s. 143.

$$Z = \begin{bmatrix} z_{11} & z_{12} & \dots & z_{1m} \\ z_{21} & z_{22} & \dots & z_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ z_{n1} & z_{n2} & \dots & z_{nm} \end{bmatrix} \quad (7)$$

gdzie: z_{ij} jest zestandaryzowaną wartością x_{ij} .

Ta macierz stanowiła podstawę do wyznaczenia wzorca rozwoju, czyli abstrakcyjnego obiektu (gminy) P_0 o współrzędnych standaryzowanych $z_{01}, z_{02}, \dots, z_{0j}$, gdzie: $z_{0j} = \max\{z_{ij}\}$, gdy Z_j jest stymulantą, oraz $z_{0j} = \min\{z_{ij}\}$, gdy Z_j jest destymulantą.

Wynika z tego, że wzorzec stanowi hipotetyczna gmina o najlepszych zaobserwowanych wartościach zmiennych. Następnie dla każdego obiektu P_i (gminy) wyznaczono odległość od wzorca zgodnie z formułą:

$$d_i = 1 - \frac{D_{i0}}{D_0}, \quad (i = 1, 2 \dots n) \quad (8)$$

gdzie:

$$D_{i0} = \sqrt{\sum_{j=1}^m (z_{ij} - z_{0j})^2} \quad (9)$$

(odległość i -tego obiektu od obiektu P_0)

$$D_0 = \bar{D}_0 + 2S_0 \quad (10)$$

$$\bar{D}_0 = n^{-1} \sum_{i=1}^n D_{i0} \quad (11)$$

$$S_0 = \sqrt{n^{-1} \sum_{i=1}^n (D_{i0} - \bar{D}_0)^2} \quad (12)$$

W ten sposób wyznaczono wskaźniki syntetyczne dla każdej gminy. Miernik taksonomiczny d_i przyjmuje wartości z przedziału $[0, 1]$. Im bardziej wartości cech danej gminy są zbliżone do wzorca, tym poziom jej rozwoju jest wyższy, a im bardziej oddalone, tym niższy.

Do klasyfikacji gmin według poziomu rozwoju wykorzystano dwa parametry miernika taksonomicznego, czyli średnią arytmetyczną i odchylenie standardowe. Wyodrębniono następujące przedziały klasowe (grupy):

- klasa A (wyższy poziom rozwoju) – wartość miernika syntetycznego d_i jest większa od średniej arytmetycznej cechy powiększonej o odchylenie standardowe (do tej klasy należą gminy, dla których odległość od wzorca przekracza wartość $\bar{d}_i + s_{d_i}$),
- klasa B (średni poziom rozwoju) $\bar{d}_i - s_{d_i} < d_i \leq \bar{d}_i + s_{d_i}$ (do tej klasy zaliczono gminy, dla których odległość od wzorca zawiera się w przedziale $(\bar{d}_i - s_{d_i}, \bar{d}_i + s_{d_i})$)

- klasa C (niższy poziom rozwoju) $d_i \leq \bar{d}_i - s_{d_i}$ (do tej klasy należą gminy, dla których odległość od wzorca nie przekracza wartości $\bar{d}_i - s_{d_i}$),
gdzie:
 d_i – wartość miernika syntetycznego obliczonego metodą wzorca rozwoju Hellwiga,
 \bar{d}_i – średnia arytmetyczna cechy (wskaźnika syntetycznego) d_i ,
 s_{d_i} – odchylenie standardowe cechy d_i .
Obliczeń i analiz dokonano w programach Microsoft Office Excel 2003.

4. ANALIZA POZIOMU ROZWOJU GMIN POWIATU RZESZOWSKIEGO

W wyniku przeprowadzonych badań gminy powiatu rzeszowskiego ziemskiego zakwalifikowano pod względem ich poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego do jednej z trzech klas A, B lub C. Dane zamieszczono w tabeli 2.

Tabela 2. Gminy powiatu rzeszowskiego ziemskiego w podziale na klasy rozwoju

Gminy		Klasy poziomu rozwoju			Razem
		A (poziom wyższy)	B (poziom średni)	C (poziom niższy)	
Powiat rzeszowski ziemski razem	Miejskie	0	1	0	1
	Miejsko- wiejskie	2	3	0	5
	Wiejskie	0	7	1	8
	Razem	2	11	1	15

Źródło: opracowanie własne.

W klasie rozwoju A znalazły się gmina Boguchwała i gmina Tyczyn. Obie gminy mają status gmin miejsko-wiejskich. Wspólną cechą tych gmin jest bezpośrednie sąsiedztwo ze stolicą województwa podkarpackiego – Rzeszowem. Siedzibami obu wspomnianych gmin są miasta liczące niewiele ponad 5 tys. mieszkańców, mające znaczące w skali lokalnej tradycje przemysłowe. Infrastruktura gmin z klasy A ma charakter miejski, co przyczynia się zwiększenia szeroko rozumianej atrakcyjności inwestycyjnej. Warto zwrócić uwagę na to, że przez teren obu najwyższej sklasyfikowanych gmin przebiegają ważne szlaki komunikacyjne. W gminie Boguchwała jest to droga krajowa nr 9 Radom–Barwinek, natomiast przez gminę Tyczyn przebiega ważna droga wojewódzka nr 878 relacji Rzeszów–Dylągówka.

Do klasy rozwoju B zakwalifikowano aż 11 z 14 gmin powiatu rzeszowskiego ziemskiego. Wśród nich znalazła się jedyna gmina miejska – Dynów, 3 gminy miejsko-wiejskie (Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Błazowa) oraz 7 gmin wiejskich (Krasne, Trzebownisko, Świlcza, Chmielnik, Kamień, Hyżne i Lubenia). W klasie C znalazła się gmina wiejska Dynów. Szczegółowy ranking gmin powiatu rzeszowskiego ziemskiego wraz z wartością miernika rozwoju zawarto w tabeli 3. Na rysunku 1 przedstawiono administracyjny podział powiatu rzeszowskiego ziemskiego.

Tabela 3. Ranking gmin powiatu rzeszowskiego ziemskiego według syntetycznego miernika rozwoju Hellwiga

Miejsce w rankingu	Gmina	Wartość miernika rozwoju d_i	Klasa
1	Boguchwała	0,579	A
2	Tyczyn	0,563	A
3	Krasne	0,493	B
4	Głogów Małopolski	0,470	B
5	Trzebownisko	0,441	B
6	Świlcza	0,380	B
7	Sokołów Małopolski	0,340	B
8	Chmielnik	0,275	B
9	Błażowa	0,258	B
10	Kamień	0,246	B
11	Dynów (gmina miejska)	0,230	B
12	Hyżne	0,212	B
13	Lubenia	0,208	B
14	Dynów (gmina wiejska)	0,123	C

Źródło: opracowanie własne.

Analizując dane zawarte w tabeli 3 oraz na rysunku 1, należy zauważyć, że gminy przylegające do miasta Rzeszów charakteryzują się wyższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego w porównaniu z innymi gminami powiatu rzeszowskiego ziemskiego. Następuje tu zjawisko „rozlewania” się rozwoju z ośrodka centralnego w województwie podkarpackim, jakim jest jego stolica – Rzeszów. Gminy okalające swoistym pierścieniem Rzeszów charakteryzują się stosunkowo dobrym wyposażeniem w infrastrukturę techniczną i społeczną. Obszary te są również dość dobrze skomunikowane z Rzeszowem systemem transportu publicznego, co powoduje, że mieszkańcy podrzeszowskich gmin mogą korzystać z usług oferowanych przez stolicę regionu. Wspomniane czynniki powodują, że gminy takie jak Boguchwała, Tyczyn, Krasne, Głogów Młp., Trzebownisko czy Świlcza są atrakcyjne zarówno dla mieszkańców, potencjalnych mieszkańców, jak również dla inwestorów. Liczba mieszkańców (zwłaszcza tych pracujących), liczba podmiotów gospodarczych, rodzaj gruntów i nieruchomości to czynniki, które znacząco wpływają na wzrost dochodów budżetowych jednostek samorządu terytorialnego, co w konsekwencji pozwala na realizację inwestycji czy dostarczanie usług komunalnych podnoszących jakość życia społeczności lokalnych. Warto zwrócić uwagę na kanały rozprzestrzeniania się rozwoju od miejsca centralnego, jakim jest Rzeszów, na peryferie. Miejsca zajmowane w rankingu przez poszczególne gminy wskazują, że poziom rozwoju nie jest odwrotnie skorelowany z odległością gminy od Rzeszowa. Okazuje się bowiem, że najbardziej oddalona od Rzeszowa gmina Kamień charakteryzuje się wyższym syntetycznym wskaźnikiem rozwoju od gminy Lubenia. Wynika to z tego, że gmina Kamień położona jest wzdłuż drogi krajowej nr 19 łączącej Rzeszów z Lublinem i dalej Białymstokiem.

Rys. 1. Administracyjny podział powiatu rzeszowskiego ziemskiego

Źródło: <http://administracja.mac.gov.pl/>

Gmina Lubenia pozbawiona jest niewątpliwego atutu posiadania na swoim terenie znaczącego ciągu komunikacyjnego. Dowodzi to jednoznacznie, że proces „rozlewania się” rozwoju odbywa się poprzez układ komunikacyjny, tak więc sieć dróg stanowi ważny element rozprzestrzeniania się rozwoju z miejsc centralnych na peryferia.

5. PODSUMOWANIE

Dane zawarte w tabeli 3 wskazują na znaczne zróżnicowanie w poziomie rozwoju gmin powiatu rzeszowskiego ziemskiego. Najlepiej rozwinięte okazały się gminy miejsko-wiejskie usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie Rzeszowa. Zidentyfikowano ogólną zależność, zgodnie z którą poziom rozwoju gmin powiatu rzeszowskiego ziemskiego maleje wraz ze wzrostem odległości od Rzeszowa. Istotną rolę dla rozwoju społeczno-gospodarczego odgrywa również skomunikowanie gmin. Gminy, przez których teren przebiegają szlaki komunikacyjne o charakterze ponadlokalnym czy ponadregionalnym, osiągnęły wyższy poziom rozwoju. Ważne znaczenie ma również trafna identyfikacja potencjału rozwojowego poszczególnych gmin powiatu rzeszowskiego. W powiecie rzeszowskim można zauważyć istotne różnice pod względem tego potencjału. Na obszarze badanego powiatu istnieje znaczne zróżnicowanie pod względem ukształtowania terenu, zagospodarowania przestrzennego, wyposażenia

infrastrukturalnego, tradycji, kultury czy lokalnych zwyczajów. W tak różnych warunkach poszczególne gminy powinny realizować odmienne strategie rozwoju. Dość powszechne jest jednak w samorządach przedkładanie zarządzania bieżącego nad konsekwentne wdrażanie właściwie opracowanej strategii rozwoju. Wydaje się, że jest to jeden z ważnych czynników powodujących znaczne zróżnicowanie poziomu rozwoju na niewielkim obszarze powiatu rzeszowskiego ziemskiego. Problem ten jednak wybiega poza ramy niniejszego opracowania i stanowić może przyczynek do dalszych badań.

LITERATURA

- [1] Borkowski B., Dudek H., Szczęsny W., *Ekonometria, wybrane zagadnienia*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- [2] Kosiedowski W., *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, PWN, Warszawa 2008.
- [3] Markowski T., *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki Warszawa 2008.
- [4] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1997.
- [5] Nowak E., *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*, PAN, Warszawa 1990.
- [6] Starzyńska W., *Statystyka praktyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- [7] *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, red. A. Zeliaś, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2000.
- [8] Ziółkowski M., Goleń M., *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym*, [w:] *Zarządzanie gospodarką i finansami gmin*, red. H. Suchocka-Krysiak, Warszawa 2003.

DEVELOPMENT LEVEL RATING OF RZESZÓW DISTRICT COMMUNES (WITH HELLWIG METHOD)

The study addresses the issue of local development and factors determining this development. The main purpose of the paper is to determine the socio-economic development level of Rzeszów district communes. The method used (in this paper) is Hellwig synthetic development measure. This method takes into account a number of indicators of an economic, social, technical, technological and ecological character. Among them, should be noted: the birthrate indicator, the percentage of employed people in the total population, migration balance in persons per 1000 inhabitants, the share of the unemployed in the working-age population, communal roads with hard surfaces in km per 100 km², water supplies in km per 100 km², the percentage of the population using the sewage farm in the population in total, the own communes income per capita, communes financial and investment expenditures per capita, registered in REGON private economic subjects per 1000 inhabitants, the percentage of high educated councilors. Studies have static character and the collected empirical data represent the state at the date of 31 December 2011. Conducted research has shown significant development diversity of surveyed communes. As the major indicators of development were considered: distance to central place, which in this case is Rzeszów and communication system availability. An important problem is also diversification at communes development potential. In the view of conducted research found that

the most developed communes of Rzeszów District are Boguchwała and Tyczyn, and the least developed is the rural commune – Dynów.

Keywords: local development, Hellwig metod, Rzeszów rural district

DOI:10.7862/rz.2013.hss.15

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Mariusz KRZYSZTOFIŃSKI¹

POLSKA PARTIA ROBOTNICZA WOBEC POLSKIEJ PARTII SOCJALISTYCZNEJ NA RZESZOWSZCZYŹNIE W LATACH 1944–1948

Niniejszy tekst przedstawia stosunki pomiędzy Polską Partią Robotniczą a Polską Partią Socjalistyczną w południowo-wschodniej Polsce, określanej jako Rzeszowszczyzna w latach 1944–1948. Autor oparł swoją pracę na dokumentach partii komunistycznej (PPR) oraz policji politycznej (Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego). Analiza zachowanej dokumentacji obrazuje proces likwidacji PPS przez PPR. Partia komunistyczna zmierzała bowiem ku pełnej dominacji PPS. Wykorzystywała do tego w tym czasie swoją propagandę. Proces zakończył się w 1948 roku, kiedy PPS została wchłonięta przez PPR. W rezultacie tego powstała PZPR (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza – PZPR). W artykule opisano dylematy działaczy PPS, którzy zostali zmuszeni do wyboru pomiędzy obroną własnej niezależności a pełnym podporządkowaniem komunizmowi. Istotną w tym procesie była rola Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. Opracowanie przyczynia się do kompleksowej prezentacji monopolizacji władzy przez komunistów w powojennej Polsce. Artykuł, mimo że ma charakter regionalny, wpisuje się do głównego nurtu historiografii, traktującej o komunizmie, który był totalitarną formą ustrojową

Słowa kluczowe: komunizm, monopolizacja władzy, Polska Partia Socjalistyczna, Polska Partia Robotnicza

Wkroczenie Armii Czerwonej na terytorium Polski, otwierające przed Polską Partią Robotniczą (PPR) szanse na przejęcie władzy, zdeterminowało kierownictwo tej marginalnej dotąd formacji politycznej do podjęcia starań o pozyskanie przychylności części społeczeństwa. Służyć temu miały między innymi ogólnikowe hasła zawarte w Manifestie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), które korespondowały z przekonaniem dzielnym przez ludowców i socjalistów, że w Polsce konieczne są fundamentalne zmiany ustrojowe, uniemożliwiające powrót do stosunków społecznych i politycznych panujących w okresie przedwojennym².

Jednym ze środowisk, które komuniści zamierzali „przyciągnąć do siebie”, byli socjaliści. Na Rzeszowszczyźnie mieli oni znaczny wpływ między innymi wśród pracowników naftowych w okolicach Gorlic, Jasła i Krosna. Istotną rolę w tym procesie odegrał niezakończony proces scalenia Gwardii Ludowej Polskiej Partii Socjalistycznej

¹ Dr Mariusz Krzysztofinski, Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie, 35-060 Rzeszów, ul. Słowackiego 18, tel. 17 860 60 18, e-mail: mariusz.krzysztofinski@ipn.gov.pl

² K. Przybysz, *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2006, s. 182–183. Jak pisał Michał Śliwa, według socjalistów powojenna Polska miała być demokratycznym państwem robotniczo-chłopskim, stanowiącym alternatywę wobec komunizmu oraz kapitalizmu. W kraju planowano przeprowadzenie reformy rolnej oraz uspołecznienie przemysłu (M. Śliwa, *Demokracja polska. Idee – ludzie – dzieje*, Warszawa 2010, s. 203–204).

(PPS) „Podkarpacie” z Armią Krajową³. W lipcu 1944 r. utworzono Okręgowy Komitet Rewolucyjny PPS „Podkarpacie”, który uniezależnił się od władz zwierzchnich partii⁴. Środowisko to pretendowało do odegrania istotnej roli na miejscowej scenie politycznej. Wspomniany komitet opowiadał się za przeprowadzeniem radykalnych reform społecznych na drodze „rewolucyjnej”⁵. Natomiast 11 września 1944 r. dowództwo oddziału Gwardii Ludowej PPS „Podkarpacie” wydało rozkaz, by podległe mu oddziały wstępowały do armii Berlinga⁶. Pozbawieni kadr komunistki sięgnęli także po radykalnych socjalistów, zasilając nimi lokalny aparat bezpieczeństwa⁷. Sporo socjalistów znalazło się też w szeregach miejscowej Milicji Obywatelskiej. Część ludowców czy radykalnych socjalistów, podejmując z komunistami współpracę o charakterze politycznym i legitymizując tym samym rządy PKWN, liczyła, że w zamian będzie mogła realizować własne koncepcje polityczne. Część – jak pisał Wiesław Syrek – „przystępowała do budowy nowego aparatu państwowego także ze względów taktycznych, aby nie pozwolić komunistom na zdobycie pełni władzy”⁸. Szybko jednak wraz z krzepnięciem struktur nowego reżimu i rozwojem organizacyjnym PPR zrezygnowano z „usług” tych przedstawicieli PPS, którzy nie chcieli współpracować z komunistami na ich warunkach bądź swoim postępowaniem nie gwarantowali pełnej lojalności. Tak było na przykład w wypadku Józefa Kucharskiego, który funkcję zastępcy kierownika Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (PUBP) w Krośnie pełnił od października 1944 r. W styczniu 1945 r. został kierownikiem Grupy Operacyjnej Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego na powiat jasielski, a potem szefem PUBP w Jaśle, ale już 24 września 1945 r. został zwolniony z UB jako „podejrzany o działalność antypaństwową”, „antysemityzm” oraz „nadużycia władzy”⁹.

³ M. Wieliczko, *Jasielskie w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1974, s. 265.

⁴ W. Syrek, *Początki władzy komunistycznej w powiecie krośnieńskim (od „wyzwolenia” do powstania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej)*, [w:] *Krosno i powiat krośnieński w latach 1944–1956*, red. K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, C. Nowak, Rzeszów–Krosno 2009, s. 37.

⁵ *Ibidem*, s. 36–37.

⁶ APRz, KW PZPR, 14.934, Gwardia Ludowa Podkarpacia, Rozkazy, proklamacje, wspomnienia, Rozkaz nr 3, 11 IX 1944 r., k. 1–2; M. Wieliczko, *op. cit.*, s. 316.

⁷ Do służby w UB trafił Józef Kucharski oraz żołnierze z jego oddziału: Tadeusz Pis, Władysław Grochowski, Stanisław Michalski, Stanisław Kotulak, Ludwik Forystek (W. Syrek, *op. cit.*, s. 43–44).

⁸ *Ibidem*, s. 56. Michał Śliwa dowodził, że w lubelskiej PPS istniał także nurt dążący do „uznania równorzędności partii socjalistycznej w stosunku do PPR, a nawet przyznaniem socjalistom dominującej pozycji w polskim systemie politycznym”. Wyraziciele tych poglądów opowiadali się za wielopartyjnym systemem politycznym (M. Śliwa, *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 225–226). Wojciech Szczepański, komendant Obwodu AK Jarosław, pisał we wspomnieniach, że począwszy od lata 1944 r., rosła liczba członków PPS w powiecie jarosławskim, gdyż wstępowali do niego „ludzie, którzy chcieli, względnie musieli pracować, a jako bezpartyjni nie mogli otrzymać żadnego stanowiska; żeby uniknąć przynależności do PPR, wpisywali się do PPS” (W. Szczepański, *Wspomnienia. Lipiec 1944 – grudzień 1957*, oprac. i red. T. Bereza, M. Gliwa, Rzeszów 2008, s. 98).

⁹ Z. Nawrocki, *Kierownictwo krośnieńskiej bezpieki w latach 1944–1956. Próba charakterystyki*, [w:] *Krosno i powiat krośnieński w latach 1944–1956...*, s. 125, 127–128; *Twarze bezpieki w Polsce południowo-wschodniej 1944–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa*, red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2007, s. 243.

Kilka miesięcy wcześniej, 7 września 1944 r., w Rzeszowie zawiązał się Tymczasowy Okręgowy Komitet PPS (początkowo objął zasięgiem tylko Rzeszów)¹⁰. W spotkaniu organizacyjnym brali udział: Jan Mirek, Stanisław Adamiec, Stanisław Chuchła, Alfred Draczyński, Kornel Fajarewicz, Ludwik Jasiewicz, Mieczysław Maliszewski, Henryk Metala, Zygmunt Opaliński, Jan Rak i Henryk Warzocha. Pomocy organizacyjnej w budowie struktur „falszywej PPS” udzieliła Wojewódzka Rada Narodowa w Rzeszowie oraz wojsko, które użyczyło działaczom PPS samochody¹¹.

Konferencja „odnowionej” PPS – „kradnącej nazwę” konspiracyjnym strukturom socjalistów skupionych w PPS „Wolność–Równość – Niepodległość”- , i opowiadającej się za realizacją programu PKWN i sojuszem z komunistami, odbyła się 10 i 11 września 1944 r. w Lublinie. Faktycznie kongres miał na celu wesprzeć legitymizację władzy przejmowanej przez komunistów, reprezentując koalicję kilku partii politycznych formalnie od nich niezależnych. Jak wynika ze sprawozdania przedstawiciela KC PPR w Moskwie, Leona Finkelszteina, wysłanego do instruktora Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) [WKP(b)] Nikołaja Puchłowa, podczas kongresu lubelskiego PPS uznała konieczność zawarcia jednolitego frontu z PPR oraz poparła PKWN. Przy okazji zaatakowano rząd RP na uchodźstwie, opanowany jakoby przez sanację. Jak zauważył Finkelsztejn, kadry nowej PPS tworzyli „drugorzędni działacze aparatu partyjnego i związkowego starej PPS, szczebla powiatowego i wojewódzkiego, z których wielu w okresie okupacji nie przejawiało aktywności politycznej”¹². W tym kontekście trudno nie zgodzić się z opinią Bogusława Barnaszewskiego, który uznał, że powstała w Lublinie PPS nie była zdolna do praktycznego udziału w sprawowaniu władzy¹³.

Na uzurpatorski charakter „falszywej” PPS zwracali uwagę od momentu jej powstania działacze PPS przebywający na emigracji, a także działacze skupieni w kraju w konspiracyjnych strukturach „Wolność-Równość-Niepodległość”¹⁴. W końcu 1944 r. „lubelska” PPS na Rzeszowszczyźnie liczyła 2756 członków, działała na terenie 12 powiatów województwa rzeszowskiego¹⁵. Struktury tej partii powstały w Rzeszowie, Sanoku, Krośnie, Brzozowie, Dębicy, Mielcu oraz Nisku. W październiku 1944 r. według

¹⁰ A. Daszkiewicz, *Międzypartyjne stosunki polityczne w Polsce południowo-wschodniej (lata 1944–1947)*, Rzeszów 1987, s. 16.

¹¹ S. Dobosz, *Przemiany w Małopolsce Środkowej w dobie rewolucji ludowodemokratycznej*, Rzeszów 1984, s. 72.

¹² *1944 październik 10 – Informacja przedstawiciela KC PPR w Moskwie Leona Finkelszteina o przebiegu konferencji (XXV Kongresu) PPS w Lublinie 10–11 września 1944 r., przekazana instruktorowi WKP(b) Nikołajowi Puchłowowi*, [w:] *Polska–ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. G.A. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G.F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995, s. 95–99. Zob. też. R. Spalek, *Między pragmatyzmem a władzą. Zawłaszczanie PPS w kraju (1944–1948)*, [w:] *Polska Partia Socjalistyczna. Szkice. Polemiki. Wspomnienia*, red. R. Spalek, Warszawa 2010, s. 147–148.

¹³ B. Barnaszewski, *Polityka PPR wobec zalegalizowanych partii i stronnictw*, Warszawa 1996, s. 35–36.

¹⁴ A. Siwik, *Polska Partia Socjalistyczna na emigracji w latach 1945–1956*, Kraków 1998, s. 18–20.

¹⁵ A. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 17 Stan PPR w województwie rzeszowskim kilka miesięcy później w marcu 1945 r. wynosił 4829 członków. M. Krzysztofiński, *Komuniści na Rzeszowszczyźnie 1918 – 1944/1945*, Rzeszów 2010, s. 305.

Włodzimierza Zawadzkiego kierownictwo PPS w Rzeszowskim opanowane było przez działaczy wywodzących się z Wolność, Równość, Niepodległość (WRN)¹⁶.

Od początku istnienia odnowiona PPS miała spełniać podrzędną funkcję w stosunku do PPR. Świadczyły o tym słowa Władysława Gomułki, który w lutym 1945 r. powiedział, że czwórporozumienie [PPR, PPS, Stronnictwo Ludowe (SL) i Stronnictwo Demokratyczne (SD)] jest kompromisem, który „nie oznacza wyrzeczenia się przez PPR przewodnich myśli i celów”¹⁷. Już jesienią 1944 r. podczas posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego (KW) PPR w Rzeszowie uznano, że „zadanie wyizolowania agentów londyńskich z szeregów PPS to nie wtrącanie się w wewnętrzne sprawy bratniej partii, a po prostu obowiązek”¹⁸. W marcu 1945 r. na zjeździe wojewódzkim KW PPR jeden z członków PPR, Włodarczyk z Jarosławia, przestrzegał, że „wstęp do PPS nie jest krępowany żadnymi ograniczeniami, ułatwia więc przenikanie elementów wrogich i paraliżuje współpracę. Chodzi tu zwłaszcza o brak sprawdzianów dotyczących przeszłości członków wstępujących do PPS”¹⁹. Rozczarowywał komunistów także ówczesny przewodniczący PPS Jan Mirek²⁰, który według PPR „na wszystko się zgadza i na wszystko kiwa potakująco głową, ale nic nie robi i nic nie załatwia”²¹. W lutym 1945 r. na stanowisku przewodniczącego WK PPS doszło do zmiany – funkcję tę objął Stanisław Pelc²².

Z raportu sporządzonego przez Główny Zarząd Polityczny Armii Czerwonej w maju 1945 r., omawiającego stosunki pomiędzy PPR, SL, PPS i SD, wynika, że oficjalne odcięcie się PPS od WRN miało charakter jedynie formalny. Stwierdzenie to dotyczyło sytuacji w Krakowskim, ale można je – choć na mniejszą skalę – odnieść także do Rzeszowszczyzny²³. Znajdująca się na ideowym rozdrożu lubelska PPS od początku

¹⁶ AAN, KC PPR, 295/IX-290, Wydział Organizacyjny KW PPR, Sprawozdania opisowe z lat 1944–1948, Sprawozdanie za okres od 20 IX do 1 X 1944 r., k. 8.

¹⁷ Cyt. za: B. Barnaszewski, *op. cit.*, s. 36.

¹⁸ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie za okres od 20 IX do 1 X 1944 r., k. 2.

¹⁹ APRz, KW PPR, 1, Sekretariat, Wojewódzkie konferencje sprawozdawczo-wyborcze z lat 1944–1947, Protokół Wojewódzkiego Zjazdu PPR, 11 III 1945 r., k. 18.

²⁰ Jan Mirek (1900–1971), ur. w Grębocinie, pow. Będzin, członek PPS od 15 IX 1918 r., w latach 1927–1939 sekretarz PK PPS w Rzeszowie, w okresie okupacji niemieckiej przewodniczący Komisji Sądzącej Kierownictwa Walki Podziemnej w Rzeszowie, od września 1944 r. przewodniczący WK PPS w Rzeszowie. Sprawował także funkcję wiceprzewodniczącego Prezydium Rady Naczelnej PPS (październik 1944 – luty 1945), członek CKW PPS (kwiecień–sierpień 1946). Od sierpnia 1944 r. kierownik Wydziału Pracy i Opieki Społecznej WRN w Rzeszowie, od listopada 1944 r. wicewojewoda rzeszowski, a od sierpnia 1945 r. wojewoda rzeszowski. Później m.in. dyrektor Izby Rzemieślniczej w Rzeszowie, poseł do KRN, na Sejm Ustawodawczy i Sejm PRL II–IV kadencji. Od grudnia 1948 r. członek egzekutywy KW PZPR w Rzeszowie (R. Witalec, *Mirek Jan*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, Rzeszów 2004, s. 324; W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 368).

²¹ AAN, KC PPR, 295/IX-290, Wydział Organizacyjny KW PPR, Sprawozdania opisowe z lat 1944–1948, Sprawozdanie z marca 1945 r., Rzeszów, k. 31.

²² A. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 17. Jan Mirek powrócił na stanowisko przewodniczącego WK PPS na początku grudnia 1945 r. (ibidem, s. 18.)

²³ 1945 maj 23 – Pismo szefa Zarządu VII Głównego Zarządu Politycznego Armii Czerwonej generała-majora Michaiła Burcewa do kierownika Wydziału Informacji Międzynarodowej KC WKP(b) Georgi Dymitrowa wraz z wyciągiem z raportu 1. Frontu Ukraińskiego Armii Czerwonej o

istnienia pozostawała w orbicie zainteresowania aparatu bezpieczeństwa. Jego funkcjonariusze, mając za zadanie zapewnienie monopolistycznej pozycji PPR na powojennej scenie politycznej, gromadzili informacje dotyczące socjalistów, a gdy zachodziła potrzeba, dokonywali ich aresztowań oraz werbowali jako agentów i informatorów UB w celu zapewnienia komunistom kontroli nad PPS²⁴.

Polska Partia Socjalistyczna cieszyła się o wiele większym poparciem wśród pracowników zakładów przemysłowych województwa rzeszowskiego niż PPR. Na przykład w lutym 1945 r. w sanockiej fabryce wagonów PPS liczyła 266 członków, PPR zaś – zaledwie 30²⁵. Tendencje te bardzo niepokoiły partię komunistyczną. Jesienią 1945 r. PPR informowała, że w „nafcie” nie ma żadnego wpływu. Podobnie było w Jedliczu, gdzie do rad zakładowych wybrani zostali tylko członkowie PPS. Generalnie uznawano, że w poszczególnych powiatach brak jakiegokolwiek współpracy z PPS. Zmienić to miało wyznaczenie osoby, która zajmowałaby się wyłącznie zdobywaniem wpływów wśród pracowników „nafty”. Postanowiono także zastosować bardzo efektywną metodę „wtyczek”. Wyrazicielem takich tendencji był Jan Huczko, który apelował: „Niektórzy nasi towarzysze boją się występować jako PPR-owcy, takich tow[arzyszy] należy przydzielać do «nafty», by w zupełności nasze wpływy nie zniknęły”²⁶. I sekretarz KW PPR Stanisław Hanyż optował nawet za stworzeniem w „nafcie” komitetów partyjnych PPS i oddelegowaniem do nich kogoś z KW²⁷.

Szczególnie silne wpływy miał PPS-WRN wśród pracowników PKP. Generalnie partia dostrzegała, że rady zakładowe w poszczególnych zakładach, jak również związki zawodowe opanowane są przez tzw. prawicę PPS²⁸. Wypieranie PPR przez PPS w wyborach do rad zakładowych dotyczyło całego kraju. Według PPR „to ustawiczne wymykanie się dołów i ogniów dołowych PPS spod kontroli i dyspozycji PPR rodzi w Politbiurze plany zapobieżenia złu”²⁹. Taka ocena PPS zbiegła się w czasie ze stanowiskiem kierownictwa tej partii, które bez euforii przyjmowało proponowany przez

wzajemnych stosunkach partii polskich, wchodzących do bloku demokratycznego, [w:] *Polska – ZSRR. Struktury podległości...*, s. 128. Jak wynika z dalszej części tego dokumentu, zastępcom komendantów wojennych do spraw politycznych na terytorium Polski nakazano wspierać wszelkimi sposobami partię bloku demokratycznego, a w szczególności PPR (*ibidem*, s. 135).

²⁴ R. Spalek, *op. cit.*, s. 156–157. W powiecie łańcuckim w 1946 r. jeden z szefów PUBP „prowadził rozmowy” z członkami PK PPS mające na celu zawarcie umowy o współpracy z PPR. Funkcjonariusze UB w sprawozdaniach odnotowywali również wszelkie krytyczne postawy socjalistów wobec komunistów (P. Chmielowiec, *Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944–1956*, Rzeszów 2006, s. 105). O represjach UB wobec działaczy PPS zob. też J. Marszałec, *Procesy i prześladowania przywódców PPS-WRN w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku*, [w:] *Polska Partia Socjalistyczna. Szkice...*, s. 243–273.

²⁵ A. Brygidyn, *Sanok między wojną a stanem wojennym*, Krosno [b.r.w.], s. 15.

²⁶ APRz, KW PPR w Rzeszowie, 5, Protokoły egzekutywy KW PPR z lat 1945–1948, Protokół posiedzenia egzekutywy KW PPR w Rzeszowie, 24 IX 1945 r., k. 30–31.

²⁷ *Ibidem*, k. 31.

²⁸ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie z działalności KW PPR za lipiec 1945 r., k. 28–29.

²⁹ *Dział „A” – Polityczny. Sprawozdanie informacyjne za lipiec 1946 r.*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 2: *Lipiec 1946–styczeń 1947*, Wrocław 1997, s. 117. Według *Wolności i Niezawisłości* PPR postanowiła takiemu obrotowi rzeczy zaradzić poprzez rozbudowę systemu „wtyczek”.

PPR wiosenny termin wyborów w 1946 r. Mimo to 28 września 1945 r. na wspólnym posiedzeniu KC PPR i CKW PPS podjęto decyzję o wystawieniu jednej listy wyborczej.

W środowisku socjalistów nadal toczyły się spory ideowe, w których ścierały się dwie odmienne strategie wyborcze. Jedną z nich zakładała samodzielne wystartowanie w wyborach, druga zaś preferowała utworzenie szerokiego bloku wyborczego³⁰. Rolę forum, na którym omawiano między innymi zasady współpracy pomiędzy PPS a PPR, odgrywała powołana specjalnie w tym celu Wojewódzka Komisja Porozumiewawcza Stronnictw Politycznych. Faktycznie jednak jej charakter sprowadzał się do legitymizowania poczynań PPR i nadawania im charakteru „demokratycznego”.

POMIĘDZY REFERENDUM A WYBORAMI

Jak pisał Bogusław Barnaszewski, stanowisko PPS wobec komunistów zmieniło się po sfałszowanym referendum z czerwca 1946 r. W kampanii propagandowej poprzedzającej referendum akcentowano, że komuniści i PPS zajmują jednakową postawę, agitując wspólnie za głosowaniem w referendum „3 razy tak”. Sfałszowanie wyników referendum wzmocniło pozycję PPR, która przystąpiła do rozprawy z PSL i jego liderem Stanisławem Mikołajczykiem, żądając od kierownictwa PPS poparcia dla usunięcia go z rządu³¹. Podobne tezy zawierał artykuł zamieszczony w „Robotniku” z 29 lipca 1946 r., w którym Edward Osóbka-Morawski nawoływał do zaprowadzenia jedności narodowej. Urzeczywistnić ją miały rządy PPS. Oczywiście wypowiedź ta miała raczej za zadanie „podbić” wartość PPS, niż stanowić faktyczny wskaźnik aspiracji politycznych socjalistów. Takie stanowisko PPS spotkało się z kontrakcją PPR (z jej polecenia grupa działaczy PPS skrytykowała dotychczasowe kierownictwo PPS)³².

Wyrazem tych tendencji w województwie rzeszowskim było usunięcie w lipcu 1946 r. na Wojewódzkiej Konferencji PPS w Krośnie Jana Mirka ze stanowiska przewodniczącego WK PPS i zastąpienie go przez przybyłego z Warszawy Władysława Rajkowskiego³³. Odwołany przewodniczący po latach tak wyjaśniał powody tej decyzji: „Cała moja wina polegała na tym, że według tych towarzyszy za mało mówiłem na zebraniach o samej PPS, a za dużo o Manifeście Lipcowym i potrzebie zjednoczenia obu partii”³⁴.

W sierpniu 1946 r. PPR oskarżała PPS o „kokietowanie” PSL i prowadzenie w jej szeregach propagandy wymierzonej w PPR³⁵. Co gorsza, według komunistów „kierownictwa powiatowe PPS *de nomine* stoją na stanowisku współpracy, *de facto* sabotują, ile się da, naszą partię”³⁶. W okręgach naftowych członkowie PPS rugowali ze

³⁰ C. Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 r. w Polsce*, Warszawa 2000, s. 12–14.

³¹ R. Spalek, *op. cit.*, s. 183–184.

³² B. Barnaszewski, *op. cit.*, s. 86–87.

³³ S. Dobosz, *op. cit.*, s. 316.

³⁴ J. Mirek, *Ostatnie dni okupacji i pierwsze lata po wyzwoleniu*, [w:] *Ze wspomnień działaczy*, Rzeszów 1966, s. 125–126.

³⁵ Opisując taktykę polityczną PPS, Janusz Wrona stwierdził, iż „w kierownictwie PPS przeważało przekonanie, że nie należy dopuścić do eliminacji PSL, do czego zmierza PPR”. Sukces komunistów w tej kwestii osłabiał pozycję PPS (*Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, wybór, wstęp i oprac. J. Wrona, Warszawa 1999, s. 14–15).

³⁶ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR za sierpień 1946 r., k. 34.

stanowisk członków PPR³⁷, a bezpośrednio po referendum w PPS odezwały się głosy negujące pozycję komunistów.

Niedługo potem na szczęblu centralnym PPS zmuszono do przystąpienia do bloku wyborczego. Alians przedwyborczy PPS z komunistami umacniało podpisanie 28 listopada 1946 r. umowy o współpracy pomiędzy obu partiami³⁸. Na podstawie jednego z punktów tej umowy mówiącego o wykluczeniu z szeregów PPS tych socjalistów, którzy działają na szkodę jednolitego frontu klasy robotniczej 30 listopada 1946 r. WK PPS w Rzeszowie usunęła z funkcji dotychczasowego przewodniczącego i mianowała na to stanowisko ponownie Jana Mirka³⁹.

Jeden z punktów umowy zawierał *passus* wymierzony w PSL. Obie partie podjęły się doprowadzić do rozłamu wśród ludowców. Dzięki tej umowie PPR zobowiązała się obsadzać pewną liczbę stanowisk państwowych członkami PPS. W zamian PPS pogodziło się z hegemonią PPR⁴⁰. W pochodzących najprawdopodobniej z tego okresu wytycznych dla partii nakazywano komunistom wobec PPS: „Pilnie śledzić ich linię podziału i chwycić lewicowe elementy – rzucić siły na realizację umowy w terenie, by ona nie była na papierze, urządzać wspólne zebrania, kursy, wysuwać lewicowych PPS-owców na stanowiska po PPS-owcach, lecz nie kosztem naszej partii, zachować parytet – podkreślać perspektywę jedności organizacyjnej tych dwóch partii, pomagać ZWM [Związkowi Walki Młodych- dop. M.K.] w zbliżeniu z OMTUR [Organizacją Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego – dop. M.K.]”⁴¹. Na podstawie porozumienia z 28 listopada 1946 r. zawiązано w Rzeszowie Międzypartyjny Komitet Propagandy Wyborczej (później zmienił nazwę na Wojewódzki Komitet Wyborczy), który odpowiadał za propagandę przedwyborczą „bloku demokratycznego”.

OD SFALSZOWANYCH WYBORÓW DO „ZJEDNOCZENIA” Z PPR

W lutym 1947 r. PPR podjęła czystkę w aparacie samorządowym województwa rzeszowskiego⁴². Jej ofiarami padali także członkowie PPS. Proces opanowywania PPS przez PPR opisywał w sprawozdaniach Zarząd Główny Wolności i Niezawisłości (WiN). Miał się on odbywać dwoma sposobami:

„a) od góry obsadzanie najwyższych stanowisk przez swoich zaufanych;

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ A. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 177–178.

³⁹ S. Dobosz, *op. cit.*, s. 317.

⁴⁰ R. Turkowski, *Polityczny ruch oporu chłopów (1945–1947)*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1998/12, s. 38; J. Wrona, *Rok 1948. Kontynuacja czy czas przełomu w polskim życiu politycznym?* [w:] *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia polskich socjalistów*, red. M.E. Ożóg, Rzeszów 2000, s. 76–77.

⁴¹ APRz, KW PPR, 12, Sekretariat, Okólniki sekretariatu KC PPR z lat 1944–1948, Zadania naszej partii, k. 24.

⁴² Rozpoczęcie usuwania ze stanowisk osób „szkodzących” komunistom zaczęto realizować na dużą skalę po sfalszowaniu wyborów parlamentarnych z 19 stycznia 1947 r. Ofiarami czystek stawali się także działacze PPS. Wraz z „przejmowaniem” przez członków PPR kolejnych urzędów i instytucji komuniści zaprzestali odwoływania się do hasła o charakterze narodowym. Pojęcie „naród” zaczęto zastępować określeniami „społeczeństwo” i „lud” (J. Wrona, *Wizje państwa i społeczeństwa PPR/PZPR oraz ich realizacja (1944–1989)*, [w:] *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002, s. 57).

b) od dołów przez wychwytywanie swoich zaufanych, zastawionych jednolitifrontowo.

W ten sposób, mając w szeregach PPS swoich nadzorców i agentów, którzy legitymują się socjalizmem, stara się PPR zachować formę PPS, a wyznaczyć jej polską narodową treść. Wielu PPS-owców, zwłaszcza wyżej postawionych w hierarchii partyjnej, stoi na gruncie współpracy z PPR, ponieważ liczy na poparcie tej ostatniej. Tym należy tłumaczyć fakt, że gdy doły czujące po polsku od tej współpracy stronią, to wyżej postawieni towarzysze o tę współpracę zabiegają⁴³.

W marcu 1947 r. WiN pisał o jednym z sposobów zdobywania informacji o PPS. Mianowicie partia nakazała, by „wyznaczyć na dwu PPS-owców jednego PPR-owca do ścisłej obserwacji i należy z nimi iść na kieliszek wódki, aby się wygadali, i zacieśnić stosunki z PPS, przez co możemy wyłaniać sabotażystów i reakcjonistów z zakładów pracy”⁴⁴. W tym samym czasie działacze PPS tak opisywali skalę współpracy pomiędzy członkami PPR a funkcjonariuszami UB: „Członkowie PPR wszyscy są współpracownikami UB, ściślejszymi lub przygodnymi”⁴⁵.

Wyrazem rozbieżności pomiędzy PPS a PPR w tym okresie jest następująca wypowiedź Władysława Gomułki na plenum KC PPR w kwietniu 1947 r.: „PPS nie jest partią wychowaną w duchu marksistowskim i nie rozumie istoty walki klasowej [...]. Nie rozumiejąc, chciałoby tej walki uniknąć w imię bzdurnych teorii humanizmu socjalistycznego. Ten humanizm pepesowski to nic innego, jak wyciąganie ręki do zgody z reakcją”⁴⁶.

Przyjęta wówczas przez PPR strategia zakładała budowę tak zwanego jednolitego frontu z PPS. Jak jednak wynika z materiałów zebranych przez WUBP w Rzeszowie z kwietnia 1947 r., nieufność i chęć odcięcia się od PPR charakteryzowała znacząco część członków PPS, gdyż „pod wpływem nacisku ze strony WK PPR odbyło się kilka zebrań międzypartyjnych. Mimo nacisku na wspólną odprawę sekretarzy PPR i przewodniczących PPS, na odprawę stawilo się jedynie 6 przew[odniczących] PK PPS, natomiast 11 nie przybyło na odprawę. Na zapytanie WK PPR, dlaczego nie wstawili się, dano wymijającą odpowiedź.

W pow. Jaśło PPS-owcy, tj. elementy prawicowe, nie godzą się na wspólne maszerowanie z PPR-owcami w pochodzie 1-majowym, jak również nie zgodzili się na urządzenie wspólnej zabawy w dniu 1 Maja. Elementy prawicowe z PK PPS w Jaśle zaprosiły PSL-owców do pochodu 1-majowego ze sztandarami”⁴⁷.

Nie lepsze nastroje panowały na wspólnej konferencji PPR i PPS 6 maja 1947 r. Oficjalnie poruszano na niej kwestie współpracy pomiędzy obiema partiami. Jednak w trakcie przemówienia I sekretarza KW PPR Józefa Kalinowskiego członkowie PPS (oczywiście ci „prawicowi”) tupali nogami, kaszleli i wszelkimi sposobami przeszkadzali

⁴³ *Dział Polityczny – Sytuacja wewnętrzna w kraju w lutym 1947 r.*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 3: *Luty–listopad 1947*, Wrocław 1997, s. 13–14.

⁴⁴ *Układ sił politycznych w kraju (załącznik do sprawozdania ZG WiN)*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 3, s. 92.

⁴⁵ APRz, WK PPS w Rzeszowie, 24, Sprawozdanie WK PPS w Rzeszowie za okres od 1 II do 26 III 1947 r. do CKW PPS (Wydział Polityczno-Propagandowy), 27 III 1947 r., k. 5.

⁴⁶ Cyt. za: J. Itrich-Drabarek, *Dylematy polskich socjalistów wobec zmian ustrojowych w Polsce (1944–1948)*, [w:] *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia...*, s. 25.

⁴⁷ AIPN Rz, 055/62, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, t. 1, k. 25.

w wygłoszeniu przesłania. Na dodatek krytykowano także PPR i UB⁴⁸. Mimo tych nastrojów w maju 1947 r. Władysław Rajkowski z PPS na wojewódzkiej konferencji PPR opowiadał się za współdziałaniem obu partii, które miało doprowadzić do ich zjednoczenia⁴⁹.

Różniło także PPR i PPS podtrzymywanie przez socjalistów konieczności istnienia trzech sektorów gospodarki (państwowego, prywatnego i spółdzielczego) oraz krytyczne stanowisko wobec rozpoczętej przez PPR tak zwanej bitwy o handel. W czerwcu 1947 r. PPR dostrzegała, że „poza kilkoma wypadkami w terenie nie uwidacznia się ściślejsza współpraca z naszą partią, a jeżeli dojdzie do porozumienia, to w praktyce nie zostaje to wykorzystane przez PPS”⁵⁰.

Przypadki antagonizmów pomiędzy terenowymi działaczami PPR a PPS były bardzo częste. Przewodniczący koła PPS w Pilźnie Jan Rydzak mówił, że przy pracach poszukiwawczych ropy naftowej w okolicach Pilzna nie może być zatrudniony żaden członek PPR. Działacz ten uważał, że prace te muszą zakończyć się niepowodzeniem, gdyż w innych przypadku Sowieci zabraliby całą naftę⁵¹. W Przemysłu zawieszono miano w prawach członka PPS tamtejszego przewodniczącego powiatowego komitetu za rzekomą współpracę z PPR. Niepokój partii komunistycznej wzbudzał bojkot przez PPS-owców rocznicy wybuchu rewolucji październikowej czy przyjmowanie w szeregi tej partii byłych członków PSL⁵².

Nacisk wywierany przez PPR na PPS był tak duży, że 30 czerwca 1947 r. Rada Naczelna PPS podjęła decyzję, że „wróg jest tylko na prawo, partner do współpracy

⁴⁸ *Ibidem*. Krótką informację o przebiegu wspomnianej wspólnej konferencji PPS i PPR w Rzeszowie zamieszczono w sprawozdaniu ZG WiN z maja 1947 r. Znaleźć tam można zapis: „Właściwe nastawienie PPS do PPR odzwierciedliło się w dyskusji, w której członkowie PPS powiedzieli zupełnie wyraźnie, że o przyjaźni i współpracy można będzie mówić dopiero wówczas, gdy PPR przestanie myśleć o supremacji nad PPS, nie będzie swych członków forytować więcej niż innych obywateli i gdy przestanie straszyć społeczeństwo pistoletem i UB. Również ostro skrytykowali referat I sekretarza PPR na temat gospodarczy, mówiąc, że to wszystko, co podkreśla się, łącznie z osiągnięciami w trzyletnim planie pracy, stabilizację i postępowanie ku lepszemu – jest tylko teorią i osiągnięciem na papierze, gdyż w rzeczywistości z każdym dniem idziemy ku gorszemu” (*Dział „B” Sprawozdania ZG WiN – sytuacja wewnętrzna*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 3, s. 202). Wbrew forsowanym przez komunistów rozwiązaniom PPS była przeciwna likwidacji prywatnego handlu i produkcji (R. Spalek, *op. cit.*, s. 211–212).

⁴⁹ J. Kamińska-Kwak, *PPR i PPS w powiecie rzeszowskim w latach 1947–1948 na drodze do zjednoczenia*, [w:] *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia...*, s. 97.

⁵⁰ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR za czerwiec 1947 r., k. 46.

⁵¹ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za październik 1947 r., k. 64.

⁵² AIPN Rz, 055/62, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, t. 1, k. 26–27. Przechodzenie członków PSL do PPS w powiecie brzozowskim odnotowywali funkcjonariusze PUBP. W czerwcu 1947 r. na polecenie WUBP w Rzeszowie aresztowano ówczesnego przewodniczącego KP PPS Józefa Teodorowskiego. Rok później, wykorzystując informacje zdobywane przez funkcjonariuszy PUBP w Brzozowie, komuniści dokonali czystki w lokalnych strukturach PPS, usuwając z jej szeregów wszystkie osoby im nieprzychylnie, uznane przez nich „za wrogię”, niepewne czy „chwijne” politycznie (P. Chmielowiec, *Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944–1956*, Rzeszów 2008, s. 185, 187–194).

znajduje się po lewej stronie barykady”⁵³. Ta wymuszona deklaracja faktycznie oznaczała kapitulację PPS. Jej konsekwencją była ingerencja PPR i podległego jej aparatu bezpieczeństwa w sprawy personalne socjalistów. W wyniku tych działań nasiliła się też akcja „reorganizacji” rad narodowych wszystkich szczebli. W marcu 1947 r. w wyniku ewidentnej presji funkcjonariuszy PUBP w Lubaczowie uznano za nieważne wydawane dotychczas miejscowym socjalistom tymczasowe legitymacje partyjne (pod zarzutem zagnieżdżenia się w PK PPS elementów reakcyjnych). Przy okazji postanowiono przeprowadzić swoistą selekcję wszystkich członków PPS⁵⁴.

W końcu 1947 r. PPS podjęła kroki w celu przygotowania się do Kongresu Zjednoczeniowego z PPR. Ta jednak dostrzegła, że PPS zaczyna organizować swoje koła na terenach wiejskich. Kierownictwo KW PPR w Rzeszowie pisało: „PPS wchłania całe masy wybitnie PSL-owskie, które były zakonspirowane w kreciej robocie w stosunku do obecnej rzeczywistości, zakładając swe koła w takich miejscowościach, gdzie do niedawna były bazą wypadową najrozmaitszych band, przy organizowaniu tych kół posługują się aktywnym wybitnie reakcyjnym, jak np. księdzem na terenie powiatu Brzozów, który zakłada koła PPS, i nic dziwnego, że przy nowej kampanii werbunkowej natrafiłszy na szereg trudności w terenie ze strony PPS, jak np. starosta PPS-owiec w powiecie jarosławskim zabraniał wójtom i sołtysom PPR-owcom brania udziału w akcji werbunkowej, w powiecie niskim [nizańskim – M.K.] II sekretarz Kom[itetu] Pow[iatowego] PPS wraz z swoimi członkami próbował rozbić zebranie zorganizowane przez naszych członków – i cały szereg jest takich faktów”⁵⁵.

Kością niezgody pomiędzy PPR a PPS okazały się też wybory do zarządów Związku „Samopomocy Chłopskiej”. Polska Partia Socjalistyczna żądała od PPR takiej samej liczby mandatów. Polska Partia Robotnicza niepokoiła również chęć przechodzenia niektórych kół PPS w całości do PPR. Według części działaczy PPS przyczyną były obiecane przechodzącym posady⁵⁶. W tym samym okresie w okręgu naftowym PPS nie podjęła „współpracy” z PPR. Postawa PPS nawiązywać miała do programu WRN z okresu okupacji niemieckiej i przez komunistów *a priori* uznana została za antysowiecką i antykomunistyczną. Wyrażało się to między innymi w tym, że „robotnicy niejednokrotnie obawiali się sympatyzować z członkami naszej partii, gdyż kierownicy i majstrowie przerzucali ich na gorszą robotę”⁵⁷. W styczniu 1948 r. KW PPR odnotowywał, że „współpraca obu partii robotniczych na szczeblu wojewódzkim ogranicza się wyłącznie do formalistyki. Na przeszkodzie w realizacji jednolitego frontu klasy robotniczej stoi prawica PPS, która na tutejszym wojew[owódzwie] wieździe prym. Obaj sekretarze wojew[ódzcy] PPS są zdecydowanie prawicowi”⁵⁸. W rozumieniu PPR w Zarządzie Wojewódzkim PPS nie było ani jednego jednolitofrontowca. Podobne stanowisko wobec

⁵³ Cyt. za: B. Barnaszewski, *op. cit.*, s. 174.

⁵⁴ W. Woszczak, *PPS w powiecie lubaczowskim w latach 1947–48*, „Rocznik Lubaczowski” 2000/9–10, s. 183.

⁵⁵ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za grudzień 1947 r., k. 80.

⁵⁶ *Ibidem*, k. 80–81.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 85.

⁵⁸ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za styczeń 1948 r., k. 95.

PPR zajmowały zarządy powiatowe PPS (szczególnie z południowych terenów województwa).

W marcu 1948 r. sekretarz WK PPS w Rzeszowie Władysław Rajkowski skierował pismo do I sekretarza KW PPR w Rzeszowie Józefa Kalinowskiego, w którym skarżył się na łamanie przez poszczególne organizacje terenowe PPR uzgodnień wynikających z umowy o współpracy zawartej w listopadzie 1946 r. Jako zagrożenie dla swojej pozycji socjaliści uznawali ściśle związki PPR z SL, polegające na wspólnym obsadzaniu przez obydwie partie stanowisk w zarządach Związku Samopomocy Chłopskiej, jak również w innych instytucjach, z pominięciem PPS.

Spotkania przedstawicieli KP PPR i KP PPS, mające służyć przygotowaniu się do „zjednoczenia”, nie należały do przyjaznych. Na przykład w powiecie lubaczowskim Zygmunt Anyszewski z PPR podczas sporu ze starostą i wicestarostą groził im bronią oraz możliwością zaarrestowania. Te same „argumenty” stosował wobec I sekretarza PPS⁵⁹.

Innymi przejawami rugowania PPS miało być niedotrzymywanie w terenie umów zawieranych z PPR, faworyzowanie SL, eliminowanie PPS ze spółdzielczości i z terenów wiejskich. Działaniom tym towarzyszyło szkalowanie PPS, przedstawianej przez propagandę komunistyczną jako partia prawicowa⁶⁰. Zmierzająca do monopolizacji sceny politycznej PPR coraz mniej liczyła się ze swoim partnerem. Zresztą PPR dostrzegała, że w szeregach PPS przeważają działacze związani z linią programową WRN. Nie bez zakłopotania kierownictwo PPR stwierdzało: „W obecnej chwili nie możemy zaliczyć żadnych poważnych sukcesów z PPS”⁶¹.

Zmianie nastawienia PPS do komunistów służyć miała akcja pokongresowa (kongres odbył się w grudniu 1947 r.) prowadzona pod hasłem „PPS potrzebna narodowi polskiemu”. Za jej sprawą chciano wypromować tych członków PPS, którzy opowiadali się za „współpracą” z PPR. W terenie jednak postępowanie niektórych PPS-owców charakteryzowała wrogość wobec komunistów. Na przykład sekretarz KP PPS w Sanoku Władysław Haduch opowiadał się za sojuszem PPS z PSL, wskazując na podobne cele obydwu stronnictw. Dyrektor fabryki wagonów w Sanoku, związany z PPS, zabraniał zaś swoim pracownikom lektury PPR-owskiej „Trybuny Robotniczej”. Utrudniał także jej kolportaż. Jeden z działaczy KP PPS w Dębicy oświadczył natomiast, że „teraz dopiero rozpoczniemy walkę z PPR”⁶². Za zagrażające monopolizacji życia politycznego regionu PPR uznała też wypadki wstępowania czy aktywizacji w strukturach PPS działaczy WiN⁶³.

⁵⁹ W. Woszczak, *op. cit.*, s. 194.

⁶⁰ APRz, KW PPR, 19, Sekretariat, Współpraca partii politycznych – protokoły, sprawozdania i korespondencje z lat 1945–1948, Do Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Partii Robotniczej na ręce tow. Kalinowskiego Józefa w miejscu, 6 III 1948 r., k. 114–121.

⁶¹ APRz, KW PPR, 3, Plenarne posiedzenia KW PPR – protokoły z lat 1944–1948, Protokół plenum KW PPR przy udziale wszystkich I sekretarzy, 5 III 1948 r., k. 32.

⁶² APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za styczeń 1948 r., k. 95–97.

⁶³ APRz, KW PPR, 3, Plenarne posiedzenia KW PPR – protokoły z lat 1944–1948, Protokół plenum KW PPR przy udziale wszystkich I sekretarzy, 5 III 1948 r., k. 34; APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za styczeń 1948 r., k. 95–97. Jak wynika z badań Grzegorza Ostasza i Andrzeja Zagórskiego, następujący członkowie PPS byli zarazem członkami WiN: Jan Kocur, Józef Malarz, Jan Motyka i Józef Biłas (Rada WiN

W czerwcu 1948 r. w ramach czystki w szeregach PPS komuniści doprowadzili do zmiany w WK PPS – usunięto dwóch członków z Wojewódzkiego Sądu Partyjnego, zastępując ich jednolitifrontowcami⁶⁴. Akcją „wyrzucania” osób kontestujących podległość wobec PPR z szeregów PPS przygotowywał aparat bezpieczeństwa. Jak obliczył Zbigniew Nawrocki, specjalne „trójki” złożone z członków PPR usunęły do 25 września 1948 r. 630 „wrogich” PPS-owców⁶⁵. W poszczególnych powiatach listy przewidzianych do usunięcia członków PPS sporządzały referaty V powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego. Przekazywano je potem po uzgodnieniu z KP PPR powiatowym władzom PPS. Czystce towarzyszył proces werbowania agentury pośród socjalistów przez Wydział V WUBP w Rzeszowie i podległe mu referaty V PUBP⁶⁶. Na przykład w powiecie niżańskim Referat V PUBP w Nisku miał informatora o pseudonimie „Szczapa”. Przydzielono mu zadanie „rozpracowania czł[onków] PPS, którzy szkodliwą działalnością przyczyniają się do opóźnienia procesu organicznej jedności, inf[ormator] ten ma wszelkie możliwości w rozpracowaniu, gdyż jest w bezpośrednim kontakcie z reakcyjnymi czł[onkami] PPS”⁶⁷. W powiecie rzeszowskim Referat V PUBP w Rzeszowie miał dwóch informatorów pośród członków PPS. Znaczna grupa usuniętych w tym powiecie osób z PPS miała założone sprawy ewidencyjne

Tarnobrzeg), Antoni Grycko (członek KP PPS w Jarosławiu), Tadeusz Wojdanowicz (I sekretarz KP PPS w Jarosławiu), Jan Jurkiewicz, Władysław Lasek, Ferdynand Pelc, Antoni Ubieszynski (wszyscy czterej z Rady WiN Przeworsk), Leon Cag, Mieczysław Jurasinski, Leonard Chudzikiewicz, Jan Kędziora, Tadeusz Pelc, Kazimierz Rudnicki (cała szóstka należała do Rady WiN Brzozów), Paweł Rudnicki (Rada WiN Krosno), Maria Rady (Rada WiN Sanok), Antoni Nicpoń, Jan Mroszczyk (Rada WiN w Przeworsku). Wykaz ten z pewnością jest niepełny, ale ukazuje skalę zaangażowania działaczy PPS w struktury WiN. Zob. A. Zagórski, *Schemat organizacyjny WiN-u (1945–1947). Okręg WiN Rzeszów (próba rekonstrukcji)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1995/6; G. Ostasz, *Schemat organizacyjny Okręgu WiN Rzeszów (1945–1947). Uzupełnienia*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1996/8. Jak pisze Grzegorz Ostasz, kierownictwo Okręgu WiN Rzeszów utrzymywało kontakty z przedstawicielami legalnie działających wówczas partii (w tym z PPS). Jak nadmieniam: „skuteczne kontakty winowców z socjalistami” odbywały się w rejonach Krosna i Przeworska. Monitorując ówczesną sytuację społeczno-polityczną, WiN zbierał informacje o działalności PPS, wykorzystując w tym przypadku działaczy WiN będących zarazem członkami PPS. W kwietniu 1946 r. rozkolportowano apel Łukasza Cieplińskiego skierowany do działaczy PPS, przestrzegający ich przed działaniami komunistów zmierzających do pełnego podporządkowania sobie środowisk socjalistycznych (G. Ostasz, *Okręg Rzeszowski Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”. Model konspiracji, struktura, dzieje*, Rzeszów 2006, s. 140–141, 147–148). Do PPS wstąpił także przebywający w Zabrze prezes Okręgu WiN Kraków, a od 1947 r. prezes IV Zarządu Głównego WiN ppłk. Łukasz Ciepliński (E. Jakimek-Zapart, *Nie mogłem inaczej żyć... Grypsy Łukasza Cieplińskiego z celi śmierci*, Kraków 2007, s. 21). Jak podaje autorka, apel ten spotkał się z gwałtowną reakcją aparatu bezpieczeństwa, który zintensyfikował działania mające na celu likwidację IV Zarządu Głównego WiN (*ibidem*, s. 31).

⁶⁴ APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za czerwiec 1948 r., k. 173.

⁶⁵ Z. Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*, Rzeszów 1998, s. 232.

⁶⁶ P. Chmielowiec, *Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944–1956...*, s. 106–108. W powiecie mieleckim tuż przed powstaniem PZPR z KP PPS w Mielcu wyrzucono 176 członków (M. Krzysztofiński, *PPR w powiecie mieleckim w latach 1944–1948*, [w:] *Mielec i powiat mielecki w latach 1944–1956*, red. Z. Nawrocki, J. Skrzypczak, Mielec 2005, s. 155).

⁶⁷ AIPN Rz, 055/62, t. 2, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, Sprawozdanie z pracy Referatu V PUBP w Nisku za lipiec 1948 r., 24 VII 1948 r., k. 92.

(łącznie 83). Inwigilacji poddani byli: ówczesny I sekretarz WK PPS w Rzeszowie i poseł na sejm z tego stronnictwa Władysław Rajkowski⁶⁸ oraz Jan Mirek. Ten ostatni według charakterystyki sporządzonej 6 grudnia 1949 r. przez por. Kazimierza Sieradzkiego: „jest dość trudny do rozgryzienia i jest ogromnie ostrożny. Podczas rozmowy z nim nie wie się, co poza nim się kryje. Chce mieć argumenty na każdy wypadek i w związku z tym postępuje jak typowy oportunist –nikomu się nie narażać i nie naruszać swego spokoju». [...]

W pierwszych początkach na współpracę z PPR jest bardzo ostrożny i był pod wpływem prawicowców. Po widocznym już zaistnieniu połączenia PPR i PPS popiera tę akcję i występuje za połączeniem, lecz stara się w bardzo delikatny sposób bronić prawicowców, jak: Chabaja Kazimierza, Bębna Bron[isława], Pilcha itd. Po wykluczeniu ww. prawicowców z PPS Mirek nie bardzo ich chce całkowicie odsunąć, ale zgadza się i głosi za wykluczeniem.

Po połączeniu PPR i PPS wchodzi w skład KW PZPR i jest członkiem egzekutywy, lecz znów poglądów głośno nie wypowiada. Piastuje on stanowisko wojewody i woli z nikim nie zadzierać, a być w porządku⁶⁹.

W powiecie leskim w październiku 1948 r. weryfikacji członków PPS dokonali szef tamtejszego PUBP wraz z I sekretarzem KP PPR, którzy dodatkowo typowali także kandydatów na członków PK PPS w Lesku⁷⁰. Udział w niszczeniu samodzielności PPS wzięli także członkowie PPR. W lipcu 1948 r. ówczesny kierownik Wydziału Organizacyjnego KW PPR w Rzeszowie nakazywał członkom partii notować indywidualne wrogi wypowiedzi członków PPS, jak i SL⁷¹.

Pod wpływem nacisków PPR i UB 5 października 1948 r. odbyła się konferencja wojewódzka WK PPS w Rzeszowie. Jej efektem było powołanie nowego WK PPS i zmiana przewodniczącego tej partii. Z WK PPS usunięto dwudziestu dotychczasowych członków. Głównym zadaniem nowo powołanego WK PPS było oczyszczenie szeregów tej partii z „prawicowców i rewizjonistów” z powodu mającego nastąpić w grudniu 1948 r. wchłonięcia PPS przez PPR⁷². W listopadzie Wydział Organizacyjny KW PPR

⁶⁸ AIPN Rz., 055/62, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, t. 2, Charakterystyka obiektu Polska Partia Socjalistyczna, 23 XII 1948 r., k. 14.

⁶⁹ AIPN Rz., 061/474, Akta operacyjne dotyczące Jana Mirka, Charakterystyka, 6 XII 1949 r., k. 3. Mirkowi założono 2 maja 1955 r. sprawę ewidencyjno-obszerną. Jak wynika z jej dokumentacji, w 1947 r. w otoczeniu Mirka działał informator o pseudonimie „Kapral”, który m.in. podawał, że: „Mirek Jan przyjmuje u siebie w gabinecie członków PPS, jak mgr. Radwana. W czasie nawiązywania tematu politycznego Mirek do inf. «Kapral» nadmienił, że ogólnie dostaje zarządzenie, że PPS nie może się godzić na zmniejszenie obsady stanowisk w administracji. Mirek nie jest zadowolony, że do administracji przyjmuje się członków PPR, odnośnie czego nadmienił «samych PPR-owców przyjmujecie do pracy»”. W późniejszym okresie informacje na temat Mirka przekazywali także informatorzy o pseudonimach „Michał” i „Sewer”. Ostatecznie prowadzenie sprawy ewidencyjno-obszerną Jana Mirka zaniechano 2 listopada 1956 r. (*ibidem*, k. 4–11).

⁷⁰ J. Pisuliński, *Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Lesku w latach 1944–1956*, [w:] „Zwyczajny resort”. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*, red. K. Krajewski, T. Łabuszewski, Warszawa 2005, s. 106.

⁷¹ APRz, KW PPR, 29, Wydział Organizacyjny, Narady i posiedzenia Wydziału Organizacyjnego oraz aktywu wojewódzkiego z lat 1947–1948, Odgłosy ostatnich wypadków w Jugosławii, 21 VII 1948 r., k. 80.

⁷² J. Mirek, *op. cit.*, s. 149–150.

wystosował do wszystkich KP i KM PPR województwa rzeszowskiego pismo, w którym nakazał sekretarzom wymienionych gremiów przyjechać 26 listopada 1948 r. na naradę do Rzeszowa z ustalonymi składami KP PZPR. Każdy taki komitet składać się miał z dziesięciu osób, wśród których miało być czterech PPS-owców. Taki sam model działania przyjęto przy ustalaniu członków przyszłych KP i KM PZPR. Wszystkie kandydatury działaczy PPS miały być zaopatrzone w ich charakterystyki sporządzone przez działaczy PPR⁷³.

W grudniu 1948 r. sprawie czystki w szeregach PPS sporo miejsca poświęcił „Biuletyn Sprawozdawczy” Wydziału Organizacyjnego KC PPR. Akcję tę w odniesieniu do województwa rzeszowskiego krytycznie ocenił w nim I sekretarz KW PPR Józef Kalinowski. Wtórował mu Władysław Kozdra, kierownik Wydziału Organizacyjnego KW PPR w Rzeszowie, pisząc: „PPS przeprowadza czystkę w tak bezplanowy i chaotyczny sposób, że nie jesteśmy w stanie podać liczby wykluczonych. Niemniej jednak wzięli ostry kurs w wyrzucaniu”⁷⁴. Kozdra podawał przykłady, jak przebiegała czystka w poszczególnych powiatowych strukturach PPS: „W Przeworsku i Łąncucie przewodniczący PPS powiedział: «To nie ja wyrzucam, ale sekretarz PPR», w Kolbuszowej aktywiści PPS mówili również, że «wyrzucą PPR i UB», w Mielcu, gdzie zostało wyrzuconych 176 osób, w głosowaniu nikt nie podniósł ręki⁷⁵, w Stalowej Woli kandydaci do wyrzucenia głosowali za wykluczeniem samych siebie”⁷⁶. W skład powstałego w grudniu 1948 r. KW PZPR w Rzeszowie weszło łącznie 43 działaczy. Spośród nich jedynie 13 wywodziło się z dawnej PPS⁷⁷.

ZAKOŃCZENIE

Działające przez kilka lat na Rzeszowszczyźnie struktury „falszywej PPS” były forum ścierania się różnych koncepcji politycznych. Nurt opowiadający się za współpracą z komunistami przy zachowaniu niezależności i podmiotowości ugrupowania był traktowany przez PPR-owców jako przeszkoda utrudniająca przemodelowanie regionalnej sceny politycznej zgodnie z ich zamierzeniami. Wraz z krzepnięciem nowej władzy margines swobody PPS był systematycznie ograniczany przez PPR i związany z nią aparat represji. W okresie tym niektórymi działaczami socjalistycznymi targały

⁷³ APRz, KW PPR, 36, Wydział Organizacyjny, Korespondencja Wydziału Organizacyjnego do KP PPR z lat 1946–1948, Do I sekretarzy komitetów powiatowych i miejskich PPR województwa rzeszowskiego, 22 XI 1948 r., k. 86.

⁷⁴ APRz, KW PPR, 46, Wydział Organizacyjny, Biuletyn informacyjny KC PPR – Referatu Sprawozdawczego Wydziału Organizacyjnego, 1948 r., k. 179.

⁷⁵ Więcej okoliczności dotyczących przebiegu tego głosowania znaleźć można w sprawozdaniu szefa WUBP w Rzeszowie z 4 listopada 1948 r. Ppłk Leonard Siwanowicz pisze w nim: „Były fakty bojkotu weryfikacji powiatowej PPS w kilku powiatach, np. w Mielcu na konferencji powiatowej PPS referowano sprawy o czystości szeregów, po odczytaniu listy wykluczonych czł[onków] przez tow. Mirka i poddaniu pod głosowanie zebrani nie chcieli głosować za usunięciem. Dopiero na zarzut wojewody Mirka, że wszyscy obecni na sali są prawicowcami, przystąpiono do głosowania, gdzie usunięto 178 prawicowców” (AIPN Rz, 04/36, t. 3, Sprawozdania szefa WUBP w Rzeszowie z lat 1948–1949, Raport za okres od 1 X do 30 X 1948 r., 4 XI 1948 r., k. 41). Z raportu wynika, że ze wszystkich KP PPS województwa rzeszowskiego usunięto łącznie 1240 członków PPS.

⁷⁶ APRz, KW PPR, 46, Wydział Organizacyjny, Biuletyn Informacyjny KC PPR ..., k. 179.

⁷⁷ J. Kamińska-Kwak, *op. cit.*, s. 101.

sprzeczności i dylematy powodowane koniecznością dokonania osobistego wyboru pomiędzy akceptacją czy postawą współtworzenia rzeczywistości politycznej, a próbą przeciwstawienia się jej w imię wyznawanych ideałów czy założeń programowych. Przy czym w początkowym okresie „instalowania władzy ludowej” komuniści wykorzystali postawę części socjalistów legitymizując swoją władzę, a potem pozbywając się ich w momencie umocnienia własnej pozycji. Wyrazem tego jest niewielki udział byłych członków PPS w kierowniczych gremiach PZPR po 1948 r. Zaznaczyć też należy, iż na Rzeszowszczyźnie socjaliści cieszyli się ograniczonym poparciem społecznym i dlatego ich pozycja na mapie politycznej województwa rzeszowskiego pośród partii tworzących Blok Demokratyczny była słaba. Tym samym na Rzeszowszczyźnie środowiska socjalistyczne nie stanowiły dla PPR realnego zagrożenia. Raczej traktowane były przez komunistów jako przeszkoda w realizacji własnych celów politycznych. Aczkolwiek pewien niepokój komunistów wywoływał fakt wstępowania w szeregi PPS osób „nieprzyjaznych nowym rządowi”, jak również nadmierny wzrost liczby członków PPS. Proces ten został zahamowany w wyniku „czystki” przeprowadzonej wśród działaczy PPS przed „zjednoczeniem” z PPR przez UB⁷⁸.

Likwidacja samodzielności PPS w grudniu 1948 r. umacniała pozycję komunistów na polskiej scenie politycznej. Zniknięcie z niej PPS było jednoznaczne z przekreśleniem jej koncepcji gospodarczych. Krok ten ograniczył też możliwości działania politycznego znacznych rzesz osób, które niejednokrotnie biernie i świadomie sabotowały wykonanie dyrektyw PPR. Wymuszona „jedność” partii robotniczych była jednym z istotnych etapów procesu sowyetyzacji kraju.

LITERATURA

- [1] 1944 październik 10 – Informacja przedstawiciela KC PPR w Moskwie Leona Finkelszteina o przebiegu konferencji (XXV Kongresu) PPS w Lublinie 10–11 września 1944 r., przekazana instruktorowi WKP(b) Nikolajowi Puchłowowi, [w:] *Polska–ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. G.A. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G.F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995, s. 95–99.
- [2] 1945 maj 23 – Pismo szefa Zarządu VII Głównego Zarządu Politycznego Armii Czerwonej generała-majora Michaila Burcewa do kierownika Wydziału Informacji Międzynarodowej KC WKP(b) Georgi Dymitrowa wraz z wyciągiem z raportu I. Frontu Ukraińskiego Armii Czerwonej o wzajemnych stosunkach partii polskich, wchodzących do bloku demokratycznego, [w:] *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. G.A. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G.F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995, s. 128.
- [3] AAN, KC PPR, 295/IX-290, Wydział Organizacyjny KW PPR, Sprawozdania opisowe z lat 1944–1948, Sprawozdanie za okres od 20 IX do 1 X 1944 r., k. 8.
- [4] AAN, KC PPR, 295/IX-290, Wydział Organizacyjny KW PPR, Sprawozdania opisowe z lat 1944–1948, Sprawozdanie z marca 1945 r., Rzeszów, k. 31.
- [5] AIPN Rz, 055/62, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, t. 1, k. 25, 26, 27.

⁷⁸ Jak podaje Andrzej Daszkiewicz w październiku 1946 r. w województwie rzeszowskim było 7745 członków PPR i 8760 członków PPS. W listopadzie 1948 r. proporcje te wyglądały inaczej: 38757 członków PPR i 22861 członków PPS. A. Daszkiewicz, *Droga do zjednoczenia ruchu robotniczego w Polsce południowo – wschodniej 1944 – 1948*, Rzeszów 1989, aneks, tabela nr 5 Ogólna liczba członków PPR i PPS w województwie rzeszowskim w latach 1945 – 1948.

- [6] AIPN Rz, 055/62, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, t. 2, Charakterystyka obiektu Polska Partia Socjalistyczna, 23 XII 1948 r., k. 14.
- [7] AIPN Rz, 055/62, t. 2, WUSW, Materiały dotyczące PPS i PPR, Sprawozdanie z pracy Referatu V PUBP w Nisku za lipiec 1948 r., 24 VII 1948 r., k. 92.
- [8] AIPN Rz, 061/474, Akta operacyjne dotyczące Jana Mirka, Charakterystyka, 6 XII 1949 r., k. 3.
- [9] AIPN Rz, 04/36, t. 3, Sprawozdania szefa WUBP w Rzeszowie z lat 1948–1949, Raport za okres od 1 X do 30 X 1948 r., 4 XI 1948 r., k. 41
- [10] APRz, KW PPR, 1, Sekretariat, Wojewódzkie konferencje sprawozdawczo-wyborcze z lat 1944–1947, Protokół Wojewódzkiego Zjazdu PPR, 11 III 1945 r., k. 18.
- [11] APRz, KW PPR, 3, Plenarne posiedzenia KW PPR – protokoły z lat 1944–1948, Protokół plenum KW PPR przy udziale wszystkich I sekretarzy, 5 III 1948 r., k. 32.
- [12] APRz, KW PPR w Rzeszowie, 5, Protokoły egzekutywy KW PPR z lat 1945–1948, Protokół posiedzenia egzekutywy KW PPR w Rzeszowie, 24 IX 1945 r., k. 30–31.
- [13] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie za okres od 20 IX do 1 X 1944 r., k. 2.
- [14] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie z działalności KW PPR za lipiec 1945 r., k. 28–29.
- [15] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR za sierpień 1946 r., k. 34.
- [16] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR za czerwiec 1947 r., k. 46.
- [17] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za październik 1947 r., k. 64.
- [18] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za grudzień 1947 r., k. 80.
- [19] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za styczeń 1948 r., k. 95–97.
- [20] APRz, KW PPR, 8, Sekretariat, Sprawozdania KW PPR z lat 1944–1948, Sprawozdanie KW PPR w Rzeszowie za czerwiec 1948 r., k. 173.
- [21] APRz, KW PPR, 12, Sekretariat, Okólniki sekretariatu KC PPR z lat 1944–1948, Zadania naszej partii, k. 24.
- [22] APRz, KW PPR, 19, Sekretariat, Współpraca partii politycznych – protokoły, sprawozdania i korespondencje z lat 1945–1948, Do Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Partii Robotniczej na ręce tow. Kalinowskiego Józefa w miejscu, 6 III 1948 r., k. 114–121.
- [23] APRz, KW PPR, 29, Wydział Organizacyjny, Narady i posiedzenia Wydziału Organizacyjnego oraz aktywu wojewódzkiego z lat 1947–1948, Odgłosy ostatnich wypadków w Jugosławii, 21 VII 1948 r., k. 80.
- [24] APRz, KW PPR, 36, Wydział Organizacyjny, Korespondencja Wydziału Organizacyjnego do KP PPR z lat 1946–1948, Do I sekretarzy komitetów powiatowych i miejskich PPR województwa rzeszowskiego, 22 XI 1948 r., k. 86.
- [25] APRz, KW PPR, 46, Wydział Organizacyjny, Biuletyn informacyjny KC PPR – Referatu Sprawozdawczego Wydziału Organizacyjnego, 1948 r., k. 179.
- [26] APRz, WK PPS w Rzeszowie, 24, Sprawozdanie WK PPS w Rzeszowie za okres od 1 II do 26 III 1947 r. do CKW PPS (Wydział Polityczno-Propagandowy), 27 III 1947 r., k. 5.
- [27] APRz, KW PZPR, 14.934, Gwardia Ludowa Podkarpacia, Rozkazy, proklamacje, wspomnienia, Rozkaz nr 3, 11 IX 1944 r., k. 1–2
- [28] Barnaszewski B., *Polityka PPR wobec zalegalizowanych partii i stromictw*, Warszawa 1996, s. 35–36.
- [29] Brygidyn A., *Sanok między wojną a stanem wojennym*, Krosno [b.r.w.], s. 15.
- [30] Chmielowiec P., *Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944–1956*, Rzeszów 2006, s. 105

- [31] Chmielowiec P., *Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944–1956*, Rzeszów 2008, s. 185, 187–194.
- [32] A. Daszkiewicz, *Droga do zjednoczenia ruchu robotniczego w Polsce południowo – wschodniej 1944 – 1948*, Rzeszów 1989, aneks, tabela nr 5 Ogólna liczba członków PPR i PPS w województwie rzeszowskim w latach 1945 – 1948.
- [33] Daszkiewicz A., *Międzypartyjne stosunki polityczne w Polsce południowo-wschodniej (lata 1944–1947)*, Rzeszów 1987, s. 16.
- [34] Dobosz S., *Przemiany w Małopolsce Środkowej w dobie rewolucji ludowodemokratycznej*, Rzeszów 1984, s. 72.
- [35] Dział „A” – Polityczny. *Sprawozdanie informacyjne za lipiec 1946 r.*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 2: *Lipiec 1946–styczeń 1947*, Wrocław 1997, s. 117.
- [36] Dział „B” *Sprawozdania ZG WiN – sytuacja wewnętrzna*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 3: *Luty–listopad 1947*, Wrocław 1997, s. 202.
- [37] *Dział Polityczny – Sytuacja wewnętrzna w kraju w lutym 1947 r.*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 3: *Luty–listopad 1947*, Wrocław 1997, s. 13–14.
- [38] Itrich-Drabarek J., *Dylematy polskich socjalistów wobec zmian ustrojowych w Polsce (1944–1948)*, [w:] *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia polskich socjalistów*, red. M.E. Ożóg, Rzeszów 2000, s. 25.
- [39] Jakimek-Zapart E., *Nie mogłem inaczej żyć... Grypsy Łukasza Ciepłińskiego z celi śmierci*, Kraków 2007.
- [40] Kamińska-Kwak J., *PPR i PPS w powiecie rzeszowskim w latach 1947–1948 na drodze do zjednoczenia*, [w:] *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia polskich socjalistów*, red. M.E. Ożóg, Rzeszów 2000, s. 97.
- [41] *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, wybór, wstęp i oprac. J. Wrona, Warszawa 1999, s. 14–15.
- [42] Krzysztofiński M., *PPR w powiecie mieleckim w latach 1944–1948*, [w:] *Mielec i powiat mielecki w latach 1944–1956*, red. Z. Nawrocki, J. Skrzypczak, Mielec 2005, s. 155.
- [43] M. Krzysztofiński, *Komuniści na Rzeszowszczyźnie 1918 – 1944/1945*, Rzeszów 2010, s. 305.
- [44] Marszałek J., *Procesy i prześladowania przywódców PPS-WRN w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku*, [w:] *Polska Partia Socjalistyczna. Szkice. Polemiki. Wspomnienia*, red. R. Spalek, Warszawa 2010, s. 243–273.
- [45] Mirek J., *Ostatnie dni okupacji i pierwsze lata po wyzwoleniu*, [w:] *Ze wspomnień działaczy*, Rzeszów 1966, s. 125–126.
- [46] Nawrocki Z., *Kierownictwo krośnieńskiej bezpieki w latach 1944–1956. Próba charakterystyki*, [w:] *Krosno i powiat krośnieński w latach 1944–1956*, red. K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, C. Nowak, Rzeszów–Krosno 2009, s. 125, 127–128.
- [47] Nawrocki Z., *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*, Rzeszów 1998, s. 232.
- [48] Osękowski C., *Referendum 30 czerwca 1946 r. w Polsce*, Warszawa 2000, s. 12–14.
- [49] Ostasz G., *Okręg Rzeszowski Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”. Model konspiracji, struktura, dzieje*, Rzeszów 2006, s. 140–141, 147–148.
- [50] Ostasz G., *Schemat organizacyjny Okręgu WiN Rzeszów (1945–1947). Uzupełnienia*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1996/8.
- [51] Pisuliński J., *Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Lesku w latach 1944–1956*, [w:] „Zwyczajny resort”. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*, red. K. Krajewski, T. Łabuszewski, Warszawa 2005, s. 106.
- [52] Przybysz K., *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2006, s. 182–183.

- [53] Siwik A., *Polska Partia Socjalistyczna na emigracji w latach 1945–1956*, Kraków 1998, s. 18–20.
- [54] Spalek R., *Między pragmatyzmem a władzą. Zawłaszczanie PPS w kraju (1944–1948)*, [w:] *Polska Partia Socjalistyczna. Szkice. Polemiki. Wspomnienia*, red. R. Spalek, Warszawa 2010, s. 147–148.
- [55] Syrek W., *Początki władzy komunistycznej w powiecie krośnieńskim (od „wyzwolenia” do powstania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej)*, [w:] *Krosno i powiat krośnieński w latach 1944–1956*, red. K. Kaczmarski, M. Krzysztofiński, C. Nowak, Rzeszów–Krosno 2009, s. 37.
- [56] Szczepański W., *Wspomnienia. Lipiec 1944 – grudzień 1957*, oprac. i red. T. Bereza, M. Gliwa, Rzeszów 2008, s. 98.
- [57] Śliwa M., *Demokracja polska. Idee – ludzie – dzieje*, Warszawa 2010, s. 203–204.
- [58] Śliwa M., *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 225–226.
- [59] Turkowski R., *Polityczny ruch oporu chłopów (1945–1947)*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1998/12, s. 38.
- [60] *Twarze bezpieki w Polsce południowo-wschodniej 1944–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa*, red. J. Izdebski, K. Kaczmarski, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2007, s. 243.
- [61] *Układ sił politycznych w kraju (załącznik do sprawozdania ZG WiN)*, [w:] *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 3: *Luty–listopad 1947*, Wrocław 1997, s. 92.
- [62] Wieliczko M., *Jasielskie w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1974, s. 265.
- [63] Witalec R., *Mirek Jan*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, Rzeszów 2004, s. 324; W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 368.
- [64] Woszczak W., *PPS w powiecie lubaczowskim w latach 1947–48*, „Rocznik Lubaczowski” 2000/9–10, s. 183.
- [65] Wrona J., *Rok 1948. Kontynuacja czy czas przełomu w polskim życiu politycznym ?* [w:] *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia polskich socjalistów*, red. M.E. Ożóg, Rzeszów 2000, s. 76–77.
- [66] Wrona J., *Wizje państwa i społeczeństwa PPR/PZPR oraz ich realizacja (1944–1989)*, [w:] *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002, s. 57.
- [67] Zagórski A., *Schemat organizacyjny WiN-u (1945–1947). Okręg WiN Rzeszów (próba rekonstrukcji)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1995/6.

POLISH WORKERS' PARTY IN THE FACE OF POLISH SOCIALIST PARTY IN THE YEARS 1944-1948

The elaboration presents the relations between Polish Workers' Party (Polska Partia Robotnicza – PPR) and Polish Socialist Party (Polska Partia Socjalistyczna - PPS) in south-eastern Poland called Rzeszowszczyzna in 1944–1948. The author based his work on the documents of the communist party (PPR) and the records of the regime political police – Office of Public Security (Urząd Bezpieczeństwa Publicznego). The analysis of the mentioned documentation display the process of liquidation of PPS by PPR. Communist party tending towards the complete domination of PPS, at the same time made use of the image of that party by its own propaganda. The process ended in 1948 when PPS was absorbed by PPR as a result of the creating Polish United Workers' Party (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza - PZPR*). There are the examples of the dilemma of the PPS activists, who were forced to select between the defence of their own independence, and the full support of the communism on the other side. The role of the political police was crucial

in that process. The elaboration contribute the complex presentation of the post-war monopolisation of the political area by the communists in Poland.

Keywords: The elaboration, despite regional character, is included to the mainstream historiography, which treats about communism, which was a totalitarian form of political.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.16

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Dagmara LEWICKA¹
Katarzyna KROT²

THE LEVEL OF TRUST IN INNOVATIVE ENTERPRISES – MEASUREMENT AND ANALYSIS

The fact that the problem of trust inside and between organizations as well as on the macro scale is becoming more and more important shows that it is a crucial element of management. A selection of the optimal solution requires having absolute trust in the other party. Trust underlies all business relations in the days of modern technology which facilitate an activity in the geographic space without limits. The research points to the relation between an enterprise's results, its innovation and competitiveness and the level of corporate trust. This article presents the measurement and analysis of trust in a group of 262 respondents. Eighteen innovative enterprises of different size were selected to do the research. The purpose of the paper was to measure the level of trust in three dimensions in given enterprises. The following dimensions of trust inside organizations were taken into account: institutional, vertical and horizontal trust. It was assumed that the entities under examination should be characterized by a high level of trust especially in vertical and horizontal dimension because of being innovative enterprises. It has been established so far that the trust in relations between a superior and supervisor plays a significant role for creating innovations. Since innovations are most frequently the result of team work, horizontal trust seems to be an important factor in their creation. Different aspects of trust depending on the respondent's particulars and a represented company were also analyzed.

Keywords: inter-organisational trust, vertical trust, horizontal trust, organization

1. INTRODUCTION

When there is a necessity to take an action, in spite of uncertainty and risk, trust becomes the key strategy of handling the uncertainty and impossibility of controlling the future. Trust means a belief in particular actions or properties of a subject being trusted, "a bet on uncertain future actions of other people"³. The notion of trust is defined in the context of many disciplines, such as: economy, organization and management theory, sociology, political sciences, and psychology. It is a multidimensional construction which involves interpersonal trust, trust between organizations, the so-called inter-organizational trust, political trust, social trust and intra-organizational trust in co-workers – the so-called horizontal trust, between supervisors and subordinates – the so-called vertical trust, as well as trust in organizations⁴. According to the definition of Zaheer et al.⁵, trust is an

¹Dr hab. Dagmara Lewicka Prof. AGH, AGH Akademia Górniczo- Hutnicza, Wydział Zarządzania ul Gramatyka 10, 30- 067 Kraków, autor korespondencyjny: dagal@poczta.fm

²Dr Katarzyna Krok, Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, ul. Wiejska 45A, 15-351 Białystok, katarzynakrot@pb.bialystok.pl

³P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Znak Publishing House, Krakow 2007.

⁴P. Shockley-Zalabak, K. Ellis, & G. Winograd, Organizational trust: what it means, why it matters. *Organization Development Journal*, 2000,18(4), pp.35-48.

expectation that a partner is a reliable person who fulfills obligations in a predictable way and acts honestly in the face of various situations. Similarly, Whitener et al.⁶ emphasize the aspects of expectation and confidence that a partner will act in common interest; it is connected with a certain level of dependence and risk concerning this behavior. As Tzafrir and Eitam-Meilik⁷ (2005) claim, trust is willingness to invest one's efforts in relations with others which results from positive expectations being a consequence of previous mutual interactions. Hosmer⁸ highlight the aspect of voluntary dependence which underlies trust. The same is claimed by Grudzewski Hejduk, Sankowska and Wańtuchowicz⁹ who show that trust is a conviction on the basis of which unit A agrees to be dependent on unit B (person, object, organization) in a given situation and has a sense of relative security, even though negative consequences are possible. In literature, trust is encapsulated as: a set of specific expectations towards a partner, agreement to be in a relation of interdependence or dependence, a bridge between past and future experiences, a dynamic and temporary value which is developing or may be lost. Trust is closely connected with a wider context of social capital. Putnam¹⁰ emphasizes that trust is its basic component and defines social capital as "such features of society as trust, norms and links which may increase efficiency of a society by means of facilitating coordinated activities". The significance of trust for success of organizations is essential, both from the internal and external perspectives of the organizations. At present "organizations are not built on power, but on trust"¹¹. The company's standing mainly consists of immaterial elements based on trust (reputation, goodwill), the so-called credibility or trust capital. The growth in the significance of trust in business relations is connected with a wider access to information concerning products and services, a bigger possibility of choice, and faster and cheaper communication with rival companies. Due to its properties, trust may create a constant competitive advantage in organizations based on knowledge. Strong and average signs of trust may be the source of competitive advantage¹². The atmosphere of trust is an additional value and a key factor in information flow and knowledge management¹³, allows for controlling hidden knowledge which cannot be controlled by

⁵ A. Zaheer, B. McEvily, V. Perrone, *Does trust matter? Exploring the effects of interorganizational and interpersonal trust on performance*, Organization Science, 1998 No. 9 (2), pp. 141-159.

⁶ E. M. Whitener, S. E. Brodt., M. A. Korsgaard, J. M. Werner, *Managers as initiators of trust: an exchange relationship framework for understanding managerial trustworthy behavior*, Academy of Management Review, 1998, Vol. 23 (3), pp. 513-530.

⁷ S.S. Tzafrir, M. Eitam-Meilik, *The impact of downsizing on trust and employee practices in high tech firms: A longitudinal analysis*, Journal of High Technology Management Research, 2005, Vol. 16, pp. 193-207.

⁸ L.T. Hosmer, *Trust: the connecting link between organizational theory and philosophical ethics*, Academy of Management Review, 1995, No. 20(2), pp. 379-403.

⁹ W.M. Grudzewski, I.K. Hejduk, A. Sankowska, M. Wańtuchowicz, *Zarządzanie zaufaniem w przedsiębiorstwie*, Oficyna Publishing House, Krakow 2009

¹⁰ R. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster, 2000.

¹¹ *Ibidem*, p.65

¹² A. Ciancutti, T. Steding, *Built on trust: Gaining competitive advantage in any organization*. Chicago, Contemporary Books 2001.

¹³ M.W. McElroy, *Social Innovation Capital*, Journal of Intellectual Capital, 2002, Vol. 3 (1), pp. 30-39.

formal mechanisms because of its uniqueness and small codification. It also stimulates the processes of knowledge-sharing¹⁴ as well as processes of learning through triggering social relations that are informal communication channels. Studies carried out by Herting¹⁵ confirm a statistically important correlation between trust and corporate innovations; trust enhances one of the basic conditions of innovation, namely, the process of creating and disseminating knowledge¹⁶. Trust-based cooperation makes it possible to trigger creativity, generate innovative solutions but also successfully implement innovations¹⁷. Moreover, trust reduces transactional costs as long-term business partners do not need to control each other or sign detailed contracts any more. It has a particular impact on reducing the ex-post transactional costs, that is, the costs of monitoring and enforcement¹⁸. Trust of clients, employees or suppliers lowers the costs of winning them over.

2. THE PURPOSE AND METHOD OF THE RESEARCH

The purpose of research performed for this paper is to define the level of trust of employees in employer: as an organization (institutional trust), supervisors (vertical trust) and co-workers (horizontal trust). In order to achieve this objective, primary research had to be carried out in the form of a survey. It was conducted among employees of business entities. The respondents were asked to answer five groups of questions including demographic ones. Three of them referred to the level of trust in: whole organization, supervisors and co-workers. Each kind of trust was examined by using the scale prepared on the basis of Trust Assessment Scale verified by Wichita State University and Tzafirir and Dolan's trust scale¹⁹. Each scale was adjusted to the Polish conditions and included the following dimensions: ability, benevolence and integrity. It could also be reasonably suggested that studies applying the same theoretical approach should share at least the common conceptualization and components of trust, although measurement may differ according to the context (i.e. industry, vertical or horizontal relationship type)²⁰. All items are fashioned in a five-point Likert format, with a combination of positively and negatively worded questions.

259 people participated in the research, 63% of whom were women and 37% men. The most numerous group – 41% – comprised people aged 25-35, 31% were people aged 36-45, and 18% were respondents over 45 years. As regards education, most informants (55%) completed higher education, 39% – secondary education and only 5% – lower than

¹⁴ R. Wang, B. Rubenstein-Montano, *The Value of Trust in Knowledge Sharing in Knowledge Management: Current Issues and Challenges* ed. E. Coakes, IGI Publishing, 2003, Hershey pp.116-130

¹⁵ S.R. Herting, A curvilinear model of trust and innovation with implications for China's transition, "Chinese Public Administration Review" 2002, No 1(2/4) pp.291-306

¹⁶ S. Loon Hoe, *Is interpersonal trust a necessary condition for organisational learning?*, Journal of Organisational Transformation and Social Change, 2007, Vol. 4 (2), pp. 149–156.

¹⁷ W.M. Grudzewski, I.K. Hejduk, *op. cit.*

¹⁸ O. E. Williamson, *The Economic Institution of Capitalism*, Free Press, New York, 1985.

¹⁹ S. S. Tzafirir, A. B. A. Gur, HRM Practices and Perceived Service Quality: The Role of Trust as a Mediator, *Research and Practice in Human Resource Management* 2007, Vol. 15(2), pp. 1-20.

²⁰ R. Seppanen, K. Blomqvist, S. Sundqvist, Measuring inter-organizational trust—a critical review of the empirical research in 1990–2003, *Industrial Marketing Management*, 2007, No 36, pp. 249 – 265.

secondary. Most informants worked in Dolnoslaskie Voivodeship (49%) whereas 32% – in Malopolskie Voivodeship. 61% of respondents lived in municipalities with a population of up to 50 thousand residents, cities with a population between 50 and 500 thousand were inhabited by 25% of informants, and the remaining ones lived in big cities with 500 thousand residents and more. The majority of those surveyed had employment contracts for an indefinite period of time, while 35% for a definite time. Others had contracts of a different type, e.g. temporary work, part-time work or probationary employment contracts. A large majority of those questioned were employed in the services and industrial sectors, 54% and 45%, respectively. Most of the participating employees had seniority below 3 years (42%), seniority of 9-13 years was declared by 18% of informants, whereas the remaining ones had seniority above 14 years. In the vast majority of cases, the companies in which the informants are employed represent the private sector (87%), other are public sector or self-government administration companies. As much as 50% of the enterprises which took part in the research are well present on the market for over 15 years. The research concerning trust conducted so far mainly concentrates on the significance of trust in the supervisor-subordinate relation²¹. Therefore, there is a need to carry out comprehensive research involving an analysis of different types of trust. It seems that an impact of other types of trust on company's efficiency, e.g. horizontal trust in view of growing significance of teamwork, becomes more and more crucial.

3. RESULTS AND DISCUSSION

The level of trust in individual dimensions was researched in two ways. At first, the informants participated in a scale-based test. The scale measured general trust in three dimensions and involved from 14 to 24 statements. Next the respondents again determined their own general attitude within the area of a given dimension of trust, this time by means of only one question.

3.1. General level of trust

It turns out that the respondents rated highest the trust in the supervisor-subordinate relation, vertical trust (mean: 3.78) as well as in relations between workers, horizontal trust (mean: 3.76). Institutional trust was graded lowest (mean: 3.46). The tables below present Spearman's rank correlation analysis results (R) that verify which of the assessed statements are most connected with the total mean in individual areas. The higher the correlation coefficient is, the greater impact an individual question has on the general coefficient. It needs to be noted though that almost all coefficients were very high and statistically important. It means that almost all studied aspects have an influence on the general level of trust in the given area.

Figure 1. Table of statements which determine trust in relations between workers

Statements concerning horizontal trust	R	

²¹ F. Buckley, A.A. Chughtai, *Assessing the effects of organizational identification on in-role job performance and learning behaviour: The mediating role of learning goal orientation*. *Personnel Review*, 2010, No 39, 2, pp.242-258.

		t(N-2)
1. If I had problem with anything concerning my work, I could safely talk to my colleagues about my fears and get advice.	0.72	16.8
2. I am sure that my co-workers wish me all the best.	0.75	18.3
3. I am sure that I would get help from my colleagues.	0.73	17.4
4. I am convinced that my colleagues are honest.	0.73	17.0

Source: own study

The obtained results show that the relations between co-workers are strongly influenced by convictions concerning kindness and honesty of colleagues as well as readiness to give help or a piece of advice. Sources of this type of trust are interpersonal in nature²², considered on the level of personal relations, or relational, connected with a conviction that the other person will act taking into account partner's interest.

Figure 2. Table of statements which determine trust in supervisor-subordinate relation

Statements concerning vertical trust	R	t(N-2)
1. In my organization, there is an atmosphere of true mutual trust between employees and managers.	0.72	16.4
2. My boss is a competent and skilled team manager.	0.74	17.7
3. I think that my supervisor takes good decisions.	0.79	20.7
4. If I had a problem with anything concerning my work, I could safely talk to my supervisors about my fears.	0.73	17.1
5. My supervisor is a moral authority for me.	0.75	18.3
6. I think that my boss is fair about employees.	0.80	21.3
7. My boss has well-developed interpersonal skills.	0.77	19.1
8. My boss openly talks with me about matters which are important for me.	0.70	15.8
9. My boss is interested in my needs and problems, if they arise.	0.77	19.0

²² J.M. Leimeister, W. Ebner, & H. Krcmar, *Design, Implementation, and Evaluation of Trust - Supporting Components in Virtual Communities for Patients*. *Journal of Management Information Systems*, 2005, No 21(4) pp. 101-135.

10. Generally speaking, my boss keeps his/her word.	0.71	16.0
11. Everyday business meetings with my boss are a pleasant experience.	0.79	19.3

Source: own study

Trust of employees in their managers is influenced by such factors as the sense of fair rewarding, belief about manager's competences and manager's interest in employee's problems. The results show that apart from the above-mentioned interpersonal and relational trust, there are also other types of trust that matter in the supervisor-subordinate relation; these are:

- trust based on norms, values (and a conviction that a confidant who has greater power observes social obligations,
- competence trust related to a tendency to keep one's word ²³,
- trust based on knowledge which develops thanks to previous interactions and guarantees communication combined with an exchange of needs, preferences and opinions²⁴,
- trust based on passion conditioned by reciprocated emotional bonds.

The table below includes statements which have the strongest impact on the institutional trust.

Figure 3. Table of statements defining institutional trust

Statements concerning institutional trust	R	t(N-2)
1. Each employee is familiarized with a vision of development of my company.	0.69	15.3
2. As a company, we aim at clearly defined goals.	0.68	14.7
3. In my organization, conflicts are systematically resolved.	0.72	17.0
4. A flow of information in my company is fast and effective.	0.72	16.6
5. Norms set out in our organization support engagement.	0.69	15.4

²³ C. Lane, *Theories and Issues in the Study of Trust*, in: Lane, C. and Bachmann, R., *Trust Within and Between Organizations: Conceptual Issues and Empirical Applications*, Oxford University Press, Oxford, 2000, 1-30.

²⁴ M. Sako, *Does trust Improve Business Performance?* in: *Organizational Trust* eds. R. M. Kramer, 2006, Oxford University Press, Oxford pp.267-292.

Source: own study

The obtained results reveal that in order to build trust in organizations, the respondents mainly need a continuous and effective flow of information, expect that conflicts be resolved systematically, want to be familiar with their company's goals, and be asserted that their company has clearly defined objectives. Trust is further confirmed by the respondents when norms within an organization facilitate engagement. The results indicate that the elements which build the institutional trust involve a conviction that the company is efficient, consequent and has taken steps in the right direction, which coincides with the factors described in literature²⁵.

3.2. Dimensions of trust depending on respondent's particulars and a company

Women express significantly lower levels of institutional trust in comparison to men ($p=0.0024$) and evaluate the quality of relations in the vertical relation a bit worse than men ($p=0.0303$). The research carried out so far by the author Lewicka²⁶ shows that, in general, women have higher expectations in the area of relations than men. The achieved result may be a consequence of the above. People with higher and secondary education rate the relations between co-workers higher ($p=0.0000$). It may suggest that there are differences in the nature of relations between various groups of employees. The relations with co-workers are evaluated higher in companies located in cities with a population of over 50 thousand residents ($p=0.0151$) and in the services sector as compared to the industrial or agricultural sectors ($p=0.0003$). A similar dependence can be observed in the supervisor-subordinate relation ($p=0.0138$). Interestingly, the shorter the company is on the market $p=0.0001$ (institutional trust), $p=0.0000$ (horizontal trust), $p=0.0000$ (vertical trust), the higher all the analyzed dimensions are evaluated by the respondents (best results in companies up to 5 years on the market). It might confirm a thesis that trust is a prone to changes under the influence of negative factors. A loss of trust in an enterprise may be caused by not fully conscious decision-making and not reflecting upon the consequences of certain actions on others. Moreover, most institutions or individuals do not attempt to methodically recover lost trust. The size of a company has an influence on the level of trust in all analyzed dimensions. As pointed out by the informants, small companies which employ not more than 49 people deserve greater trust. It concerns all types of trust but in the case of vertical trust ($p=0.0000$) and horizontal trust ($p=0.0067$), the values decrease with the company's size, whereas in the case of institutional trust ($p=0.0001$), it is greatest in small companies. The presented results lead to a conclusion that the bigger an enterprise is, the more carefully the coordinated programs of trust management should be implemented.

4. CONCLUSIONS

The conducted research reveals that the respondents declare the highest level of trust in organizations in the vertical and horizontal aspects while they evaluate the institutional

²⁵ L. Galford, A.S. Drapeau, *The Enemies of Trust*, "Harvard Business Review" 2003 No 8(2), pp 88-95.

²⁶ D. Lewicka D. *The importance of employer's Brand in Employee Acquisition and retention (stabilization) processes*, eds. D Lewicka, *Organisation Management. Competitiveness Social Responsibility, Human Capital*, AGH University of Science and Technology Press, Krakow 2010, pp.585-601.

aspect a little lower. Trust in vertical relations is a prerequisite for the effective implementation of changes. The research shows that managers who are perceived as trustworthy are more successful in attracting and keeping the best employees as well as promoting changes and innovation²⁷. Furthermore, workers are more prone to engage in achieving their goals if they have positive social relations with their supervisors²⁸. The research also points out that employees do not trust their supervisors as much as they used to, which results in a decrease in productivity and the company's results. Taking the above into account, the obtained results should instil optimism. It should also be noted that the significance of horizontal trust is increasing. The growing importance of teamwork seems to be one of the main reasons for that. Working on projects, which are often very complex, makes employees depend on the results of work of their colleagues and involves a greater demand for trust in teams. The results clearly show that the shorter a company is present on the market, the higher level of trust is declared by employees in all analyzed dimensions. Another variable, which influences the level of trust, is the size of a company. It turns out that, statistically, the informants employed in small business entities significantly higher evaluate trust in company in all analyzed dimensions. The results achieved are not representative in statistical terms but they allow for a general diagnosis and to find out what tendencies there are in the area under research. The conclusions drawn from the collected statistical materials may constitute a basis for more comprehensive research. A possible direction of such research is to determine the correlation between vertical trust and innovation achievements of employees, as well as the relation between style of leadership and vertical trust. The conducted research emphasizes these aspects which managers should take into account in the process of building and improving trust in organization.

LITERATURA

- [1] Buckley, F. Chughtai, A. A. Assessing the effects of organizational identification on in-role job performance and learning behaviour: The mediating role of learning goal orientation. *Personnel Review*, 2010, No 39, 2, pp.242-258.
- [2] Ciancutti, A., Steding, T. *Built on trust: Gaining competitive advantage in any organization*. Chicago: Contemporary Books.2001.
- [3] Grudzewski W.M., Hejduk I.K., Sankowska A., Wańtuchowicz M.: *Zarządzanie zaufaniem w przedsiębiorstwie*, Oficyna Publishing House, Krakow 2009.
- [4] Hosmer, L.T. "Trust: the connecting link between organizational theory and philosophical ethics", *Academy of Management Review*, 1995, No. 20(2), pp. 379-403.
- [5] Galford L. Drapeau A.S. The Enemies of Trust, "*Harvard Business Review*" 2003 No 8(2), pp 88-95.

²⁷ J. Mishra, M.A. Morrissey, *Trust in employee/employer relationships: A survey of West Michigan Managers*, *Public Management*, 1990, Vol. 19 (4), pp. 443-485. Paul D.L., Mc Daniel R.R.Jr. A Field Study of the Effect of Interpersonal Trust on Virtual Collaborative Relationship Performance *MIS Quarterly* 2004, Vol. 28, No. 2, Jun., pp. 183-227.

²⁸ A.Y. Zhang, A.S. Tsui, L.J. Song, Ch. Li, L. Jia, *How do I trust thee? The employee-organization relationship, supervisory support, and middle manager trust in the organization*, *Human Resource Management*, 2008, No. 47 (1), pp. 111-132

-
- [6] Herting S. R., A curvilinear model of trust and innovation with implications for China's transition, " *Chinese Public Administration Review*" 2002, No 1(2/4) pp.291-306
- [7] Lane, C., Theories and Issues in the Study of Trust, in: Lane, C. and Bachmann, R., *Trust Within and Between Organizations: Conceptual Issues and Empirical Applications*, Oxford University Press, Oxford,2000, 1-30.
- [8] Leimeister, J. M., Ebner, W., & Krcmar, H. Design, Implementation, and Evaluation of Trust - Supporting Components in Virtual Communities for Patients. *Journal of Management Information Systems*, 2005, No 21(4) pp. 101-135.
- [9] Lewicka D. *The importance of employer's Brand in Employee Acquisition and retention (stabilization) processes*, eds. D Lewicka "Organisation Management. Competitiveness Social Responsibility, Human Capital" AGH University of Science and Technology Press, Krakow 2010, pp.585-601.
- [10] Loon Hoe, S. "Is interpersonal trust a necessary condition for organisational learning?", *Journal of Organisational Transformation and Social Change*,2007, Vol. 4 (2), pp. 149–156.
- [11] McAllister, D.J. Affect- and cognition-based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations. *Academy of Management Journal*, 1995,38(1), 24-59.
- [12] McElroy, M.W. "Social Innovation Capital", *Journal of Intellectual Capital*, 2002,Vol. 3 (1), pp. 30–39.
- [13] Mishra, J., Morrissey, M.A. "Trust in employee/employer relationships: A survey of West Michigan Managers", *Public Management*, 1990,Vol. 19 (4), pp. 443-485. Paul D.L.,Mc Daniel R.R.Jr. A Field Study of the Effect of Interpersonal Trust on Virtual Collaborative Relationship Performance *MIS Quarterly* 2004,Vol. 28, No. 2 ,Jun., pp. 183-227.
- [14] Putnam R., "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community" New York: Simon & Schuster,2000.
- [15] Sako M., Does trust Improve Business Performance? in: *Organizational Trust* eds. R. M. Kramer, 2006,Oxford University Press, Oxford pp.267-292.
- [16] Seppanen R., Blomqvist K., Sundqvist S.: Measuring inter-organizational trust—a critical review of the empirical research in 1990–2003, " *Industrial Marketing Management*", 2007, No 36, pp. 249 – 265.
- [17] Shockley-Zalabak, P., Ellis, K., & Winograd, G. ,Organizational trust: what it means, why it matters. *Organization Development Journal*, 2000,18(4), pp.35-48.
- [18] Sztompka, P "Zaufanie. Fundament społeczeństwa", Znak Publishing House, Krakow, 2007.
- [19] Tzafrir S. S., Eitam-Meilik M., "The impact of downsizing on trust and employee practices in high tech firms: A longitudinal analysis", *Journal of High Technology Management Research*,2005,Vol. 16, pp. 193–207.
- [20] Tzafrir, S. S. and Gur, A. B. A.: HRM Practices and Perceived Service Quality: The Role of Trust as a Mediator, " *Research and Practice in Human Resource Management*" 2007, Vol. 15(2), pp. 1-20.
- [21] Wang R., Rubenstein- Montano B. *The Value of Trust in Knowledge Sharing in Knowledge Management: Current Issues and Challenges* ed. E. Coakes, IGI Publishing, 2003,Hershey pp.116- 130

- [22]Whitener, E. M., Brodt, S. E., Korsgaard, M. A., Werner, J. M., „Managers as initiators of trust: an exchange relationship framework for understanding managerial trustworthy behavior”, *Academy of Management Review*, 1998, Vol. 23 (3), pp. 513-530.
- [23]Williamson, O. E. “The Economic Institution of Capitalism”, Free Press, New York, 1985.
- [24]Zaheer, A., McEvily, B., Perrone, V. “Does trust matter? Exploring the effects of interorganizational and interpersonal trust on performance”, *Organization Science*, 1998 No. 9 (2), pp. 141-159.

ZNACZENIE I POMIAR ZAUFANIA W ORGANIZACJI W ŚWIETLE BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Fakt, że problematyka zaufania wewnątrz i między organizacjami, jak również w skali makro staje się coraz bardziej istotna wskazuje, że stanowi ważny element zarządzania. Wybór optymalnego rozwiązania wymaga posiadania absolutnego zaufania do drugiej strony. Zaufanie jest podstawą wszystkich relacji biznesowych w czasach nowoczesnych technologii, które ułatwiają działalność w przestrzeni geograficznej, bez granic. Wyniki badań wskazują na związek pomiędzy wynikami organizacji, ich innowacyjnością i konkurencyjnością a poziomem zaufania organizacyjnego. W artykule przedstawiono pomiar i analizę zaufania w grupie 262 respondentów. Do badań zostały wyselekcjonowane 18 przedsiębiorstw innowacyjnych różnej wielkości. Celem artykułu było zmierzenie poziomu zaufania w badanych podmiotach w trzech wymiarach. Następujące wymiary zaufania wewnątrz - organizacyjnego były brane pod uwagę: zaufanie instytucjonalne, wertykalne, horyzontalne. Różne aspekty zaufania w zależności od cech demograficznych respondenta i przedsiębiorstwa były również analizowane. Postawiono tezę, że badane podmioty powinny charakteryzować się wysokim poziomem zaufania szczególnie w wymiarach wertykalnym i horyzontalnym, ze względu na to, że są podmiotami innowacyjnymi. Dotychczasowe badania wskazują, że dla powstawania innowacji istotną rolę odgrywa zaufanie w relacjach przełożony podwładny. W związku z tym, że innowacje są często efektem pracy zespołowej zaufanie horyzontalne wydaje się także być czynnikiem sprzyjającym ich powstawaniu.

Słowa kluczowe: zaufanie wewnątrzorganizacyjne, zaufanie wertykalne, zaufanie horyzontalne, organizacja.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.17

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Yevgenya MALYSHKO¹

ПРОЦЕСС ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ НЕГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НА РЫНКЕ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ

В статье исследован процесс взаимодействия субъектов негосударственного пенсионного обеспечения. Рассмотрены актуальные вопросы функционирования субъектов негосударственного пенсионного обеспечения. Предложено создание кластера субъектов негосударственного пенсионного обеспечения. Выделены основные факторы влияющие на выбор потенциальной кластеризации субъектов НПО: доход от инвестиций, взносы по собственному желанию, самостоятельность при выборе схемы оплаты, наличие конкретного срока взносов. В качестве альтернатив иерархической модели кластеризации субъектов НПО предложены: кластер 1: страховая компания, банк, НПФ и субъект предпринимательства; кластер 2: страховая компания, НПФ и субъект предпринимательства; кластер 3: страховая компания, банк и субъект предпринимательства; кластер 4: банк, НПФ и субъект предпринимательства. Результаты оценки глобального вектора приоритетов влияния факторов на выбор потенциального кластера субъектов НПО свидетельствуют о том, что предпочтение следует отдать кластеру 1, в который входит страховая компания, банк, НПФ и субъект предпринимательства. Дальнейшее развитие кластера 1 в современных условиях приведёт к реализации ключевых принципов становления стратегических ориентиров в НПО, а именно: улучшение инвестиционного климата; накопления и привлечения долгосрочного капитала в инвестиционную сферу; возможность предоставления клиентам полного и широкого спектра услуг; единственная клиентская база; достаточная заинтересованность работодателей в финансировании пенсионных программ для работников. Взаимодействие субъектов НПО проложит путь к повышению уровня пенсионного обеспечения, легализации заработных плат и получению льгот налогообложения. НПФ является ядром кластера, в результате чего деятельность кластера будет направлена на расширение финансово-инвестиционных возможностей, увеличение престижности и социальной привлекательности.

Ключевые слова: негосударственное пенсионное обеспечение, страховая компания, банк, кластер, рынок финансовых услуг.

¹Yevgenya Olegovna Malyshko (Евгения Олеговна Малышко) – аспирант кафедры управления финансовыми услугами Харьковского национального экономического университета, Украина, 61166, г. Харьков, пр. Ленина, 9а; e-mail: jekiaj@ukr.net

ВВЕДЕНИЕ

Ориентированность государства на социальную защиту населения является главной задачей, которая проложит путь к внедрению новых пенсионных моделей долгосрочного накопления инвестиций. Негосударственное пенсионное обеспечение – это эффективный финансовый инструмент, который способствует решению глобальных вопросов в системе социального страхования.

Весомый вклад в исследовании взаимодействия субъектов негосударственного пенсионного обеспечения внесли Н.Н. Внукова², О.А. Ягольницкий³, О.А. Землячкова⁴, Ю.К. Костюк⁵, Ф.О. Журавко, Н.О. Небаба⁶ и др.

Исследования в области негосударственного пенсионного обеспечения, свидетельствует о необходимости в расширении направлений инвестирования пенсионных активов при наличии благоприятных условий на фондовом рынке и макроэкономической стабильности; расширить использование финансовых

² К угрозам негосударственного пенсионного обеспечения можно отнести отсутствие гарантированной доходности, низкую ликвидность украинского фондового рынка, отсутствие достаточного объема качественных активов, соответствующих нормативным требованиям, отсутствие доступа к ликвидным рынкам (инвестирование за границу), недоверие, экономический кризис и нестабильность экономики. Внукова Н.Н. *Организация негосударственного пенсионного обеспечения: SWOT - анализ и рекомендации для работников высшей школы* / Н.М. Внукова // *Пенсионная реформа в Украине: роль финансовых консультантов / Материалы II Всеукраинского форума*. - Ирпень - М.: НУГНС Украины. - С. 46-50.

³ В статье определены группы организаций, среди потенциальных участников финансового кластера, которые должны быть ядром. Выделены основные финансовые учреждения, которые целесообразно объединять в финансовый кластер и установлена степень взаимодействия между ними. Ягольницкий А.А. *Анализ взаимодействия участников финансового кластера* / А.А. Ягольницкий // *Вестник экономики транспорта и промышленности*. - 2011. - № 34. - С. 427-430.

⁴ Выделены основные принципы во взаимодействии коммерческих банков со страховыми компаниями. Процессы интеграции, происходящие ныне в финансовой и экономической сферах, затрагивающих всех субъектов рынка, в том числе банки и страховые компании. Финансовый рынок становится все более конкурентным, что требует от его участников поиска новых форм и методов работы, способствующих получению конкурентных преимуществ. Землячова А.А. *Взаимодействие коммерческих банков со страховыми компаниями на рынке финансовых услуг* / О.А. Землячова // *экономика Крыма*. - 2012. - № 2 (39). - С. 185-188.

⁵ С целью повышения конкурентоспособности отечественных финансовых учреждений необходимым является объединение усилий различных участников рынка финансовых услуг. Костюк Ю.К. *Особенности объединения финансовых учреждений в финансовые кластеры* [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/fkd/2010_2/R2/23.PDF.

⁶ Рассмотрена структура пенсионной системы Украины и состав основных ее участников. Исследованы границы участия негосударственных пенсионных фондов, страховых компаний и банков в негосударственном пенсионном обеспечении. Журавко Ф.А., Небаба Н.А. *Особенности участия негосударственных пенсионных фондов, страховых компаний и банков в негосударственном пенсионном обеспечении* / Ф.А. Журавко, Н.А. Небаба // *Экономический форум*. - 2012. - № 2. - С. 373-377.

инструментов, в которые НПФ сможет вкладывать свои активы; внедрить гибкие требования к дифференциации активов НПФ⁷.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ НЕГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НА РЫНКЕ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ

Кластер является одним из новых приоритетных форм организации. Его сущность заключается во взаимодействии групп компаний с особыми деловыми и финансовыми целями, основанных на системе долгосрочных взаимоотношений. Создание финансового кластера субъектов негосударственного пенсионного обеспечения позволит получить более эффективное сотрудничество на рынке финансовых услуг, что в результате даст возможность расширение инвестиционной деятельности.

Основной целью создания кластера является повышение конкурентоспособности его участников путём внедрения универсального финансового института с разнообразным спектром услуг, что в результате обеспечит эффективное управление денежными средствами, уменьшение управленческих расходов и повышение норм доходности инвестиционных ресурсов.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для анализа иерархий было предложено применить метод Т. Саати (МАИ)⁸, который позволит учесть различные точки зрения участников и прийти к согласованности в процессе обсуждения.

Метод анализа иерархий позволяет конструировать модель решения проблемы, который учитывает взаимозависимость факторов внешней среды, активных субъектов отношений среды и рассматриваемой организационной системы (актеров), мотивацию их деятельности (цели, что они стремятся реализовать) и возможные сценарии развития событий в прогнозном будущем. Анализ можно проводить по двум этапам. За первым шагом проводится формулирование приоритетов каждого участника, определение средних оценок и уровня их согласованности. За вторым - происходит оценка приоритетов в процессе проведения общей дискуссии и получения консенсусной оценки. МАИ (метода анализа иерархий) позволяет определить приоритеты участников, основываясь на

⁷ Оценены основные показатели деятельности негосударственных пенсионных фондов, по результатам доли объектов инвестирования в общей стоимости активов. Установлено с помощью интегрального показателя влияние факторов на уровень развития негосударственных пенсионных фондов. Рассмотрены сущность пенсионной системы и развитие негосударственных пенсионных фондов в Польше. Определены основные приоритеты дальнейшего развития. **Мальшко Е.О., Рышард Пукала** *Анализ развития негосударственных пенсионных фондов / Е.О. Мальшко, Рышард Пукало // Научный журнал «Экономика развития». - М.: Изд.: ХНЭУ. - 2012. - № 4 (64). - С.29 -36.*

⁸ МАИ (метода анализа иерархий) позволяет определить приоритеты участников, основываясь на их «нечетких» рассуждениях и анализе, то есть перейти от субъективно-качественной к объективно-количественной оценки. **Саати Т.** *Принятие решений. Метод анализа иерархий / Т. Саати; [пер.с англ. Р.Г. Ваченадзе]. – М.: Радио и связь. – 2004. -278с.*

их «нечетких» рассуждениях и анализе, то есть перейти от субъективно-качественной к объективно-количественной оценке.

Шкала баллов по методике Т. Саати целыми нечётными числами от 1 до 9 включительно. Значение бальных оценок представлены в табл.1.

Таблица 1. Шкала оценки по методике Т. Саати

Уровень значимости	Определения	Объяснения
1	Одинаковая значимость	Два объекта (действия) имеют одинаковый вклад по достижению цели
3	Незначительное преобладание значимости одного объекта (действия) над другим	Существуют мнения относительно преобладания одного объекта над другим, однако они недостаточно убедительными
5	Существенная или сильная значимость	Существуют достоверные данные или логические суждения относительно преобладания одного объекта над другим
7	Очевидна или очень сильная значимость	Существуют убедительные свидетельства относительно преобладания одного объекта над другим
9	Абсолютная значимость	Существуют свидетельства относительно преобладания одного объекта над другим, которые в значительной степени убедительными
2, 4, 6, 8	Промежуточные значения между смежными уровнями значимости	Ситуация, когда необходимо компромиссное решение

Матрица оценок заполняется с использованием правила:

$$a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}}, \quad (1)$$

где a_{ji} - элемент матрицы i - й строки j - го столбца.

Вектор направленности рассчитывается по формуле (2):

$$\overline{(x_1, x_2, \dots, x_n)} = \left[\frac{\sum_{j=1}^n a_{1j}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij}}, \dots, \frac{\sum_{j=1}^n a_{nj}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij}} \right], \quad (2)$$

где a_{ij} - элемент матрицы i - й строки j - го столбца.

В процессе исследования был проведён опрос экспертов – специалистов в сфере финансов. В экспертную группу вошли учёные (кандидаты и доктора наук), занимающиеся исследованиями в области рыночных услуг, управления персоналом, финансов, системного анализа, бухгалтерского учёта, магистры по финансам, занимающиеся исследованиями рынка финансовых услуг.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ иерархий представляет собой выбор условий потенциальной кластеризации субъектов негосударственного пенсионного обеспечения. С целью активизирования взаимовыгодной от сотрудничества страховой компании, банка, НПФ и субъекта предпринимательства автором предложены (см. рис.1.) кластеры и проанализированы приоритеты влияния на выбор потенциальной кластеризации субъектов НПО.

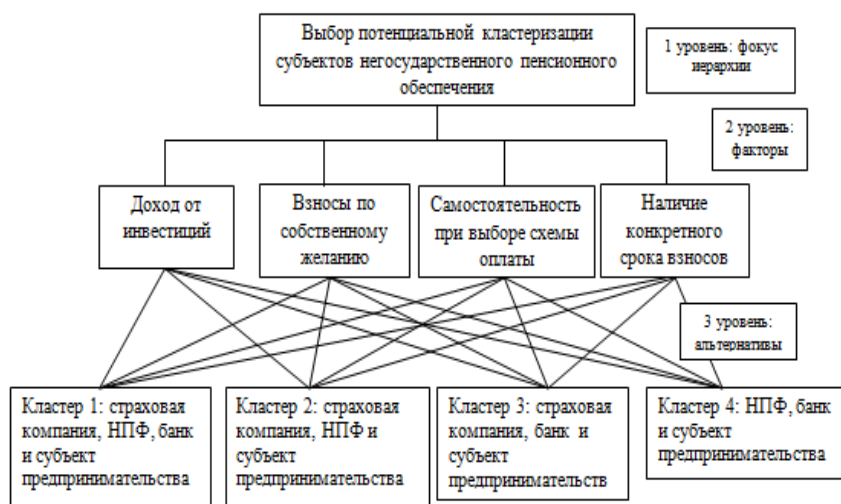

Рис. 1. Иерархическая модель кластеризации субъектов негосударственного пенсионного обеспечения

На первом этапе определены приоритеты влияния на выбор потенциальной кластеризации субъектов НПО (див.табл. 2) и дали оценку каждому приоритету от 1 до 9 в зависимости от значимости фактора. В качестве факторов были выделены: доход от инвестиций, взносы по собственному желанию, самостоятельность при выборе схемы оплаты, наличие конкретного срока взносов.

С целью более чёткого определения выделенных факторов ,влияющих на выбор потенциального кластера НПО, охарактеризуем каждый из них: доход от инвестиций (предоставление участникам и вкладчикам защиты пенсионных взносов от инфляции с целью увеличения пенсионных накоплений); взносы по собственному желанию (предусматривает выбор субъектов НПО); самостоятельность при выборе схемы оплаты (возможность накопления пенсионных сбережений на принципах диверсификации); наличие конкретного срока взносов (способность инвестирования пенсионных средств на долгосрочную перспективу).

Таблица 2. Определение факторов влияния на выбор потенциальной кластеризации субъектов НПО

Фактор	Доход от инвестиций	Взносы по собственному желанию	Самостоятельность при выборе схемы оплаты	Наличие конкретного срока взносов
Доход от инвестиций	1	6	5	9
Взносы по собственному желанию	1/6	1	2	4
Самостоятельность при выборе схемы оплаты	1/5	1/2	1	3
Наличие конкретного срока взносов	1/9	1/4	1/3	1

В табл. 3 представлен расчёт главного вектора и вектора приоритетов потенциальной кластеризации субъектов НПО.

Таблица 3. Значение главного собственного вектора и вектора приоритетов

Приоритет	Главный собственный вектор	Вектор приоритетов	λ	ИС	ОС
Доход от инвестиций	4,054	0,660	4,141	0,047	0,051

Взносы по собственному желанию	1,075	0,173			
Самостоятельность при выборе схемы оплаты	0,740	0,117			
Наличие конкретного срока взносов	0,310	0,050			

Исследовано влияние каждого фактора на выделенные автором потенциальные кластеры НПЗ (см. табл. 4 - 7).

Таблица 4. Определение влияния фактора - доход от инвестиций на выбор кластера субъектов НПО

Фактор: Доход от инвестиций	K1	K2	K3	K4	Главный собственный вектор	Вектор приоритетов	λ	IC
K1	1	2	6	9	3,224	0,534	4,231	0,077
K2	1/2	1	4	5	1,778	0,301		
K4	1/6	1/4	1	5	0,676	0,120		
K4	1/9	1/5	1/5	1	0,258	0,045		

Таблица 5. Определение влияния фактора - взносы по собственному желанию на выбор кластера субъектов НПО

Фактор: Взносы по собственному	K1	K2	K3	K4	Главный собственный вектор	Вектор приоритетов	λ	IC
K1	1	5	4	6	3,310	0,592	4,153	0,051
K2	1/5	1	1/5	1/2	0,376	0,067		
K4	1/4	5	1	3	1,392	0,243		
K4	1/6	2	1/3	1	0,577	0,098		

Таблица 6. Определение влияния фактора – самостоятельности при выборе схемы оплаты на выбор кластера субъектов НПО

Фактор: Самостоя тельность при	K1	K2	K3	K4	Главный собственн ый вектор	Вектор приоритето в	λ	IC
K1	1	7	3	2	2,546	0,492	4,037	0,012
K2	1/7	1	1/2	1/4	0,366	0,07		
K4	1/3	2	1	1/3	0,686	0,133		
K4	1/2	4	3	1	1,565	0,304		

Таблица 7. Определение влияния фактора – наличия конкретного срока взносов на выбор кластера субъектов НПО

Фактор: Наличие конкретн ого срока взносов	K1	K2	K3	K4	Главный собственн ый вектор	Вектор приоритето в	λ	IC
K1	1	1/2	3	4	2,121	0,253	4,369	0,123
K2	2	1	9	7	3,350	0,577		
K4	1/3	1/9	1	5	0,656	0,120		
K4	1/4	1/7	1/5	1	0,582	0,051		

Определено размерность выделенных факторов при $n = 4$ (см. табл. 8).

Таблица 8. Расчёт значения выделенных факторов

Значение	Доход от инвестиций	Взносы по собственному желанию	Самостоятельность при выборе схемы оплаты	Наличие конкретного срока взносов
ОС	0,084	0,077	0,02	0,013

На основании данных табл. 4 - 7 определена вероятность реализации соответствующих альтернатив глобального вектора приоритетов влияния факторов на выбор потенциального кластера субъектов негосударственного пенсионного обеспечения, что представлено в табл. 9.

Потенциальная кластеризация субъектов НПО создаст новые перспективы во взаимодействии НПФ, страховых компаний, банков и субъектов предпринимательства, что позволит повышению финансовых возможностей и увеличит уровень заинтересованности потенциальных участников кластера в привлечении инвестиций.

Таблица 9. Результаты оценки глобального вектора приоритетов факторов на выбор потенциального кластера субъектов НПО

Альтернатива	Кластер 1: страховая компания, НПФ, банк, субъект предпринимательства	Кластер 2: страховая компания, НПФ, субъект предпринимательства	Кластер 3: страховая компания, банк, субъект предпринимательства	Кластер 4: НПФ, банк, субъект предпринимательства
Оценка глобального вектора	0,525	0,247	0,141	0,087

В табл. 9 представлены результаты оценки глобального вектора приоритетов влияния факторов на выбор потенциального кластера субъектов НПО. Полученные данные свидетельствуют, что предпочтение следует отдать в первую очередь кластеру 1 (страховая компания, НПФ, банк и субъект предпринимательства) значение которого более 50%, далее кластер 2, который включает в себя страховую компанию, НПФ и субъект предпринимательства с 25%. Кластер 3: страховая компания, банк и субъект предпринимательства – был получен результат оценки глобального вектора приоритетов влияния факторов на выбор потенциального кластера субъектов НПО – 14%. Кластер 4: НПФ, банк и субъект

предпринимательства - оценка которого составила менее 10% от воздействия выделенных факторов.

ВЫВОД

Следовательно, развитие кластера, в который входит страховая компания, НПФ, банк и субъект предпринимательства, в современных условиях является организационной основой для реализации ключевых принципов становления стратегических ориентиров в НПО. Следует отметить, что НПФ является ядром кластера, в результате чего, деятельность кластера будет направлена на расширение финансово-инвестиционных возможностей, увеличение престижности и социальной привлекательности. Взаимодействие субъектов НПО откроет путь к повышению уровня пенсионного обеспечения, легализации заработных плат и получение льгот налогообложения.

Сотрудничество финансовых учреждений определяется возможностью получения положительного эффекта для всех, а именно: улучшения инвестиционного климата; накопления и привлечения долгосрочного капитала в инвестиционную сферу; возможности предоставления клиентам полного и широкого спектра услуг; единственной клиентской базы; достаточной заинтересованности работодателей в финансировании пенсионных программ для работников.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Внукова Н.Н. *Организация негосударственного пенсионного обеспечения: SWOT - анализ и рекомендации для работников высшей школы* / Н.М. Внукова // Пенсионная реформа в Украине: роль финансовых консультантов / Материалы II Всеукраинского форума. - Ирпень - М.: НУГНС Украины.
- [2] Ягольницкий А.А. *Анализ взаимодействия участников финансового кластера* / А.А. Ягольницкий // Вестник экономики транспорта и промышленности, Украина 2011/ 34 .
- [3] Землячова А.А. *Взаимодействие коммерческих банков со страховыми компаниями на рынке финансовых услуг* / О.А. Землячова // Экономика Крыма, Украина 2012/ 2 (39).
- [4] Костюк Ю.К. *Особенности объединения финансовых учреждений в финансовые кластеры* [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/fkd/2010_2/R2/23.PDF .
- [5] Журавко Ф.А., Небаба Н.А. *Особенности участия негосударственных пенсионных фондов, страховых компаний и банков в негосударственном пенсионном обеспечении* / Ф.А. Журавко, Н.А. Небаба // Экономический форум, Украина 2012/ 2.
- [6] Малышко Е.О., Рышард Пукала *Анализ развития негосударственных пенсионных фондов* / Е.О. Малышко, Рышард Пукала // Научный журнал «Экономика развития». – М.: Изд.: ХНЭУ 2012/ 4 (64).
- [7] Саати Т. *Принятие решений. Метод анализа иерархий* / Т. Саати; [пер.с англ. Р.Г. Ваченадзе]. – Москва: Радио и связь 2004.

THE PROCESS OF INTERACTION OF SUBJECTS OF PRIVATE PENSION PROVISION IN THE FINANCIAL SERVICES

The article studied the interaction of subjects of private pension provision. Discussed topical issues of functioning of the subjects of private pension provision. Proposed the creation of a cluster of subjects of private pension provision. Main factors influencing the choice of the potential clustering of subjects NGOs investment income, contributions by choice, autonomy in choosing payment scheme, the presence of a specific period of contributions. As alternatives to the hierarchical clustering model proposed NGO entities: Cluster 1: insurance companies, banks, pension funds and the business entity; cluster 2: insurance company, pension funds and the business entity; cluster 3: insurance company, a bank and a business entity; cluster 4: bank, NPF and the subject of entrepreneurship. The results of evaluation of the global vector of priorities of factors influence the choice of a potential cluster of subjects NGOs indicate that preference should be given to the cluster 1, which includes insurance companies, banks, pension funds and the subject of entrepreneurship. Further development of cluster 1 in the present conditions will lead to the implementation of the key principles of formation of strategic guidelines to NGOs, namely: improving the investment climate; development and attracting long-term capital in the investment sphere; the ability to provide customers with a complete and wide range of services; the only client base; a sufficient interest to employers in the financing of pension schemes for employees. Interaction of subjects of NGOs put the path to raising the level of pension support, legalization of wages and benefits tax. NPF is the core of the cluster, as a result, the cluster's activities will be directed at expansion of financial and investment opportunities, increase the prestige and social attractiveness.

Keywords: non-state pension insurance company, a bank, a cluster market for financial services.

PROCESY WSPÓŁPRACY PODMIOTÓW NIEPAŃSTWOWEGO ZABEZPIECZENIA EMERYTALNEGO NA RYNKU USŁUG FINANSOWYCH

W artykule dokonano analizy procesu wzajemnych relacji pomiędzy podmiotami funkcjonującymi w obszarze niepaństwowego zabezpieczenia emerytalnego (NZE). Rozpatrzono aktualne problemy funkcjonowania podmiotów niepaństwowego zabezpieczenia emerytalnego. Zaproponowano powołanie klastra podmiotów niepaństwowego zabezpieczenia emerytalnego. Wydzielono główne czynniki wpływające na wybór potencjalnych uczestników klastra NZE: dochód z inwestycji, dobrowolne wpłaty własne, samodzielność w wyborze schematu płatności, konkurencyjność okresu płatności. Jako alternatywy w hierarchicznym modelu klastra podmiotów NZE zaproponowano: klastr 1: zakład ubezpieczeń, bank, NZE i podmiot gospodarczy; klastr 2: zakład ubezpieczeń, NZE i podmiot gospodarczy; klastr 3: zakład ubezpieczeń, bank i podmiot gospodarczy; klastr 4: bank, NZE i podmiot gospodarczy. Wyniki oceny globalnego wektora priorytetów wpływu na wybór potencjalnego klastra podmiotów NZE świadczą o tym, że preferencje ukierunkowane są na klastr 1, w skład którego wchodzi zakład ubezpieczeń, bank, NZE, i podmiot gospodarczy. Dalszy rozwój klastra we współczesnych warunkach doprowadzi do realizacji kluczowych zasad budowania strategicznych kierunków w obszarze niepaństwowego zabezpieczenia emerytalnego, a zwłaszcza: polepszenie klimatu inwestycyjnego, pozyskania i gromadzenia długoterminowego kapitału inwestycyjnego, możliwość zaferowania klientom pełnego i szerokiego spektrum usług, jedyną bazę klientów, wystarczające zainteresowanie ze strony pracodawców w finansowaniu programów emerytalnych dla swoich pracowników. Współpraca podmiotów NZE przyczyni się do podniesienia poziomu zabezpieczenia emerytalnego, legalizacji wynagrodzenia i uzyskania ulg podatkowych. NZE występuje jako jądro klastra, co

spowoduje, że w konsekwencji działalność klastra będzie ukierunkowana na rozszerzenie możliwości finansowo-inwestycyjnych oraz podniesienie prestiżu i atrakcyjności socjalnej.

Słowa kluczowe: niepaństwowe zabezpieczenie emerytalne, zakład ubezpieczeń, bank, klastr, rynek usług finansowych.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.18

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Annely ROTHKEGEL¹

RISIKO UND RESILIENZ IM RAHMEN DER NACHHALTIGKEITS-KOMMUNIKATION: SEMANTISCHE MODELLE IM UMGANG MIT KRISEN

Der vorliegende Beitrag versucht, anhand ausgewählter theoretischer Modelle zu den Begriffen Risiko und Resilienz einige grundlegende Linien durch das semantische Terrain von Nachhaltigkeitsdiskursen zu ziehen. Den Ausgangspunkt bilden thematische Analysen von authentischen Texten (print und online) im Hinblick auf Gebrauchsweisen und Bedeutungen der Begriffe von Risiko und Resilienz, die einerseits die Gefahrenaspekte, andererseits mögliche Bewältigungsstrategien in Krisen kennzeichnen. Die Nachhaltigkeits-Kommunikation ist geprägt durch eine Verschränkung von Themen aus unterschiedlichen Disziplinen und den Mix von Fach- und Alltagssprache. Experten und Nicht-Experten sind beteiligt an der Lösung von Sachproblemen (z.B. Finanzkrise, Energiewende, Erhalt der Biodiversität, Klimawandel), die sich mit Kommunikationsproblemen überlagern. Letzteres bedeutet eine Herausforderung für die linguistische Diskursanalyse und stellt ein Desiderat für die theoretische und empirische Forschung dar.

Anhand ausgewählter Risiko- bzw. Resilienzmodelle wird exemplarisch gezeigt, wie die Identifikation von semantischen Modellen im Sinne unterschiedlicher Verstehens- bzw. Interpretationsmuster mögliche Verständigungsprobleme aufzudecken hilft. Insofern als ein zentraler Teil der Nachhaltigkeits-Kommunikation als Krisen-Prävention verstanden wird, wurden die Fachbegriffe Risiko und Resilienz ausgewählt, die in der Alltagskommunikation wohl nicht unbekannt, aber doch relativ unüblich sind.

Die Modelle der Risikokommunikation sind im Wesentlichen an einzelne Disziplinen gebunden, (z.B. Risiko in der Perspektive von Gefahr/Gefährdung, Schaden/Verlust, Sicherheit, Wagnis/Gewinn). Dies gilt nur teilweise für den Begriff der Resilienz (z.B. Widerstandsfähigkeit, Regenerationsfähigkeit, psychische Stabilität, Robustheit (technische Systeme)). Hier haben sich allgemeine Zuordnungen herauskristallisiert, die einem übergeordneten Modell von Gesundheit (im weitesten Sinne) entsprechen. Während die Risikomodelle vorrangig den gesamtgesellschaftlichen Rahmen der Nachhaltigkeitskommunikation abdecken, wird mit den Resilienzmodellen dem Individuum Rechnung getragen.

Schlüsselbegriffe: Risiko, Resilienz, semantische Analyse, öffentliche Kommunikation, nachhaltige Entwicklung, Krisenmanagement

1. FRAGESTELLUNG

Die Verbindung von Sachbezug und Sprachgebrauch prägt die linguistische Richtung der Fachkommunikation (Schubert 2007, Rothkegel 2010a). In unserem Ansatz gehen wir

¹ Prof. Dr. Annely Rothkegel, Gastprofessur am Institut für Übersetzungswissenschaft und Fachkommunikation Stiftung Universität Hildesheim (Bühler-Campus), Postadresse: Marienburger Platz 22, D 31141 Hildesheim, tel. 0049 (0)681 32189, e-mail: annely.rothkegel@uni-hildesheim.de

davon aus, dass ausgewählte Sachprobleme bestimmte Diskurse evozieren, so z.B. der seit dem Bericht des Club of Rome im Jahre 1972 angestoßene Wandel von Gesellschaften hin zu nachhaltiger Entwicklung, die in einer Reihe von Nachhaltigkeitsdiskursen ihren Niederschlag finden (Grober 2010, Parodi et al. 2010 Banse et al. 2011a, Nielsen et al. 2013.). Das Thema der Nachhaltigkeit, zunehmend bedeutsam in Forschung, Praxis und Öffentlichkeit, bezieht eine Vielfalt von Facetten ein, die aufgrund unterschiedlicher Verständnisse hinsichtlich des begrifflichen Sprachgebrauchs die Kommunikation zwischen Gruppen und Personen erschweren. Die anstehenden und zu kommunizierenden Sachprobleme ziehen sich quer durch die Disziplinen und Branchen und betreffen unterschiedliche bzw. gemischte Gruppen von Experten verschiedener Disziplinen und Nichtexperten aus unterschiedlichen Bildungsschichten.² Entsprechend kommt es zum Mix fachlicher, nicht-fachlicher und alltagssprachlicher Sprachverwendungen.³ Dieser komplexe Sachverhalt, der im Rahmen der Terminologielehre und/oder durch fachbezogene Definitionen (Arntz et al. 2004) nicht erfasst werden kann, bildet eine Herausforderung für die Fachkommunikation (vgl. auch Weber 2010).

Als Alternative bietet sich der kognitive Ansatz semantischer Modelle an, die als sozial geprägte Verstehens- bzw. Interpretationsmuster (Schemata) die themen- und situationsbezogene Kommunikation von Wissen prägen (s.u. Abschnitt 2). Wir fokussieren in diesem Beitrag auf ausgewählte Modelle zu Risiko und Resilienz, die zu den zentralen Begriffen der präventiven Krisenbewältigung gehören und die in den verschiedenen Sachdomänen und Kommunikationskontexten unterschiedlich interpretiert werden. Gemeinsam ist ihnen die Nähe zu Krisensituationen und präventiver Krisenbewältigung durch Kommunikation.

Beide Begriffe spielen in den Begriffsfeldern der Nachhaltigkeitsdiskurse eine wichtige Rolle und werden mit Bezug dazu in diesem Beitrag näher beleuchtet. Der Begriff der Nachhaltigkeit wird vorwiegend in der Perspektive der Entwicklung gedeutet (vgl. „Nachhaltige Entwicklung“), die einem zu erwartenden bzw. beobachtbaren Krisengeschehen entgegen zu setzen sei, das aus einem zunehmend überfordernden Umgang mit Natur und Ressourcen resultiert. Mit den Modellen des Risikos werden die möglichen Gefahren, Gefahrensituationen und Verluste bzw. deren Vermeidung antizipiert, die von außen auf Systeme (im weitesten Sinne) einwirken, mit den Modellen der Resilienz die Stärkung der Widerständigkeit der Systeme selbst, so dass sie diesen Gefahren oder Beschädigungen standhalten bzw. sie durchstehen können. Die jeweiligen Prinzipien für Risiko und Resilienz haben einen hohen Allgemeinheitsgrad und können daher auf verschiedene Domänen angewendet werden, innerhalb derer sie spezifiziert werden.

Die Fragestellung in diesem Beitrag fokussiert auf Kommunikationsprobleme, die auf den unterschiedlichen Verständnisoptionen der zentralen Begriffe beruhen. Unser Zugang erfolgt in (text-)linguistischer Herangehensweise, d.h. auf einer Analyse und

² Vgl. das Portal zur Vermittlung von Konzepten und Forschungsfragen der Nachhaltigkeit, initiiert durch das BMBF (Bundesministerium für Bildung und Forschung, BRD): www.zukunftprojekt-erde.de

³ Unterschieden werden die disziplinär festgelegten Begrifflichkeiten (Fachsprache im engeren Sinne, z.B. *Restrisiko*, *Risikoformel*), die unabhängig von der Einzeldisziplin verwendeten Begriffe (z.B. *Organisation*, *Ressource*, *Verfahren*) und die im Alltag verwendeten allgemeinen Begriffe (z.B. *Strom*, *Obst*, *mitmachen*). Vgl. auch Rothkegel 2012b.

Beschreibung der den Begriffen zugrundeliegenden semantischen Modelle in Abhängigkeit ihres Gebrauchs in Texten. Dabei gehen wir von einem geisteswissenschaftlichen Sprachverständnis aus, nach dem Sprache und Wissen als miteinander verbunden gelten. Diese theoretische Basis wird zunächst im 2. Abschnitt erläutert, bevor wir in den Abschnitten 3 und 4 auf ausgewählte Modelle zu den Begriffen Risiko und Resilienz eingehen. Die Ergebnisse der Analysen fassen wir im 5. Abschnitt mit Blick auf den rahmengebenden Begriff der Nachhaltigkeit zusammen.

2. SPRACHE, WISSEN UND MODELLE

Kommunikation wird getragen durch Sprache bzw. andere Zeichensysteme (visuelle, akustische), wodurch Referenz hergestellt wird und Personen kommunikativ aufeinander einwirken können. Dies ist die Basis für Strategien der Verständigung und die Vermittlung von Handlungskompetenz. Gehen wir von einem Sprachverständnis im Sinne von Wilhelm von Humboldt aus, wie es Trabant (2012) nachvollziehbar darlegt, trägt Sprache in zweifacher Weise dazu bei. Einerseits eröffnet sie die kognitive Möglichkeit der begrifflichen Gliederung des Wissens über die Welt (im Sinne von „Weltansichten“), andererseits ermöglicht sie im Sinne von Zeichen deren kommunikative Anwendung. Dabei geht Humboldt von einer prinzipiellen Vielfalt unterschiedlicher Weltansichten aus, die sich in Abhängigkeit von Kulturen und Epochen entwickeln (Trabant, 2012: 90-104). In den Kognitionswissenschaften spricht man von „mental Modellen“, also Vorstellungen über die Welt, die als Erklärungs- und Deutungsmuster die Kommunikation von Wissen prägen (ausgehend von Johnson-Laird 1983; u.a. Jacob 1991). Sie haben zu tun mit dem Wissensstand und den subjektiven Einstellungen von Personen, nach denen das „Bild“ von der Realität gefiltert wird (z.B. „unterschiedliche Weltbilder“ in der Biotechnologie-Debatte; vgl. Gill 2012, 65). Modelle beeinflussen nicht nur die Denkweise der Akteure sondern auch deren Handeln und haben dabei den Status von Strategien. Dies gilt gleichermaßen für wissenschaftliche wie für Alltagstheorien und natürlich auch im Hinblick auf komplexe Begriffe wie Risiko und Resilienz.

Die systematische Erfassung von Modellen ist gebunden an den Kontext, in dem die entsprechenden Ausdrücke verwendet werden. Als linguistisch analysierbar gelten demgemäß die Texte, die durch einschlägige Themen und situative Einbindung gekennzeichnet sind (Metzeltin 2007). Insbesondere im Thema und der Themenentfaltung kommen die spezifischen Modelle der jeweiligen Schlüsselbegriffe, hier also Risiko und Resilienz, zum Tragen.⁴ Hinsichtlich weitergehender Analysen ist es wünschenswert, eine einheitliche Beschreibung solcher Modelle verfügbar zu haben, die auch den systematischen Vergleich gestatten. Für die Beschreibung von Modellen bietet sich die Schema-Repräsentation an, wie sie als Wissensrepräsentation in der Form von Bündeln von Attribut-Wertpaaren (anders ausgedrückt als Leerstellen-Füller-Paare oder als Frames) eingeführt sind (Schnotz 1994, Konerding 1993, Ziem 2008). Inhaltlich gesehen handelt es sich um Konfigurationen von allgemeinen Kategorien (Attribute, Leerstellen) und deren Spezifikationen (Werte, Füller), die einen bestimmten Wissensstandard in Bezug auf ein Objekt oder einen Sachverhalt darstellen. Wir skizzieren in diesem Beitrag

⁴ Zur textlinguistischen Bestimmung von „Thema“ im Sinne von Referenzbereich, Aussage oder Frage vgl. Adamzik 2004: 65. Zur Relation von Modellen und Thema vgl. Rothkegel 2013a.

die Beispiele in Bezug auf derartige allgemeine Kategorien, ohne die formale Darstellung, da hier ohne Relevanz, auszuführen.

3. RISIKO UND RISIKOKOMMUNIKATION

3.1. Zum Begriff Risiko

Im Alltagsverständnis ist *Risiko* nur vage erfasst. Gemäß DUDEN (Bedeutungswörterbuch 2002) wird der Ausdruck paraphrasiert mit *Wagnis, Möglichkeit des Verlustes oder Misserfolges* bei einem Vorhaben (lat. *risicare* „Klippen umschiffen“). Bei den Zusammensetzungen z.B. *Risikooperation*) erscheint lediglich *Gefahr* als Merkmal. Im Rahmen wissenschaftlicher Disziplinen bildet er dagegen eigene Paradigmen der Forschung. Die Risikoforschung, zunächst vornehmlich auf Naturkatastrophen bezogen, dann aber – verstärkt als Reaktion auf eine Reihe technischer Großunfälle in den 80er Jahren – hat sich um eine systematische Sortierung der Begrifflichkeiten bemüht (Banse/Bechmann 1998, Hribal 1999). Diese Arbeiten sind zu sehen innerhalb einer generellen Aufmerksamkeit für die Zunahme von Risiken sowie Anfällig- und Verletzbarkeiten (*vulnerability*) moderner Gesellschaften durch jegliche Art von Störungen bis hin zu Katastrophen (vgl. Risiko-Gesellschaft: Beck 1986, 2007).

Dabei spielen die disziplinären Zugänge zu Risiko als Thema eine wichtige Rolle. So stehen Aspekte der Kontrollierbarkeit bzw. Unkontrollierbarkeit im Vordergrund naturwissenschaftlich-technischer Perspektiven. Im Bereich von Wirtschaft und Finanzen geht es um Gewinn (*Wagnis*) und Verlust (*Schaden*). Im Bereich der Sozialwissenschaften kommen die beteiligten Menschen als Akteure und Betroffene in den Blick. In interdisziplinären Diskursen (z.B. Nachhaltigkeitsdiskurse) kommt es zu gemischten Perspektiven. Dennoch bleibt der Begriff des Risikos theoretischer Art, der in seiner Zukunftsorientierung nur in der Kommunikation existiert und hier gebildet, spezifiziert und verändert wird. So gehört eine Reihe weiterer Begriffe zum elaborierten Begriffsfeld der Arbeit an Risikoaspekten, u.a. Risikowahrnehmung, Risikoanalyse, Risikoidentifikation, Risikoeinschätzung, Risikobewertung.

3.2. Risiko und Krise

Als übergeordnet für die Gesamtstrukturierung eines Risikos gilt ein Ereignis (Schadensereignis, Unfall, Anschlag, Katastrophe). Semantisch gesehen handelt es sich um die Relation von zwei Zuständen, wobei das Ereignis einen Ausgangszustand in einen Ergebniszustand überführt. Diese Überführung erfolgt über ein Geschehen (Prozesse, Vorgänge) oder über Handlungen (von Akteuren intendierte bzw. nicht-intendierte Einwirkungen). Der Ergebniszustand kann nun aus verschiedenen Gründen erwünscht sein oder unerwünscht. Situationen, von denen aus es zu unerwünschten Ergebnissen kommen kann, werden als Risikosituationen bezeichnet (ausführliche Darstellung in Rothkegel 2010b). Ein besonderer Stellenwert kommt den Kipp-Situationen zu. Geht man davon aus, dass ein Ereignis durch eine Kette von Teilereignissen zustande kommt, können in der Fortsetzung solcher Ketten spezifische Zustände entstehen, die beide Möglichkeiten für eine Weile offen halten, d.h. es gibt Situationen, von denen aus sich das Geschehen in die eine oder andere Richtung entwickelt (alltagssprachlich und metaphorisch: *auf Messers Schneide, auf der Kippe stehen, sich zum Guten/Schlechten wenden*). Ziehen sich solche Situationen in die Länge oder gibt es ein mehrfaches Hin und

Her zwischen beiden Entwicklungsrichtungen, spricht man von einer Krise (Finanzkrise, Klimakrise, Gesundheitskrise).

Krisen verlangen nach Interventionen (Gegenmaßnahmen), die jeweils als Reaktionen auf spezifische Aspekte unerwünschter Situationen geeignet sind. Mit Bezug auf die solche Situationen herbeiführenden Ereignisse ergibt sich eine Einteilung in Abhängigkeit der zeitlichen Dimension des jeweiligen Ereignisses: davor (Vor-Ereignis: Prävention), während (Ereignisablauf: Warnung, Rettung), danach (Nach-Ereignis: Rekonstruktion). Im Hinblick auf die Krise hat der Begriff des Risikos mit allen drei Dimensionen zu tun, darüber hinaus umfasst er gleichzeitig die Dimension der erwünschten Situationen. Ersteres ist gekennzeichnet durch die drei Perspektiven: Gefahr und Schaden (Ereignisbezug) sowie Sicherheit (Maßnahmen-Bezug), Letzteres durch die Perspektive des Wagnisses, die den Anteil von Gewinn und Vorteil kennzeichnet. Im Folgenden skizzieren wir die vier genannten Risikomodelle in den Perspektiven Gefahr, Schaden, Sicherheit, Wagnis (vgl. Rothkegel 2008; multilinguale Perspektive in Rothkegel 2012a).

3.3. Risikomodelle

(a) Risiko in der Perspektive Gefahr: Gefahren bzw. Gefährdungen/Bedrohungen stehen im Fokus. Das Ereignis selbst ist im Hinblick auf sein Gefährdungs- oder Bedrohungspotenzial spezifiziert. Das Spektrum der Möglichkeiten ist groß und vielfältig. Es reicht von der Nutzung einfacher technischer Produkte im Alltag, über Großtechnologien oder natürliche Gefährdungen (Hochwasser, Erdbeben, Tsunami, Vulkanausbrüche) bis zu groß angelegten intendierten Attacken (z.B. terroristische Anschläge). Die Kommunikation selbst bildet einen Bestandteil der Maßnahmen, wofür es rechtliche und dokumentarische Standards gibt (soweit sie nicht der politisch-militärischen Geheimhaltung unterliegen). Die Themenentfaltung orientiert sich an den potenziellen Ereignissen, zumeist in einer Art Negativform. Konstruiert werden Szenarien dazu „was nicht sein soll“, um diese in der Realität zu verhindern (Prävention). In der Antizipation dessen, „was sich trotzdem ereignen kann“, geht es um Maßnahmen des Schutzes (Vorsorge und Rettung). Geschieht die Nutzung im Interesse der Nutzer, kann man von der Akzeptanz der Maßnahmen ausgehen. Im Hinblick auf Abwehr oder Schutz vor Attacken ist mit Konflikten zu rechnen (Beschränkung von Zugangsberechtigungen, Einschränkung von individuellen Rechten, z.B. Privatsphäre). Im Hinblick auf die Interaktionen stehen Handlungen des Informierens, Instruierens und Warnens im Vordergrund.

Der Blick auf die Akteure impliziert im Weiteren Unterscheidungen von Gefahren nach deren Verursachung wie *nature-made* und *men-made* mit fließenden Übergängen, wobei in der öffentlichen Debatte auch Naturkatastrophen als *men-made* eingeschätzt werden (vgl. Klimadebatte). Aber auch im technischen Bereich verschiebt sich die Aufmerksamkeit vom technischen Produkt auf die Handlungen der Akteure beim Umgang mit Technik. In diesem Sinne führt der Technikphilosoph Ropohl (2009) den Begriff des „soziotechnischen Systems“ ein, in dem „menschliche und sachtechnische Subsysteme eine integrale Einheit bilden“ (Ropohl 2009, 141).

Was bedeutet nun Gefahr im konkreten Sinne? Wichtig ist die Gefahrenquelle, die im negativen Sinne auf eine andere Einheit einwirkt. Für diese stellt sie insofern eine Bedrohung (engl. hazard) dar, als die betroffene Einheit zu Schaden kommen kann, d.h. Opfer werden kann (z.B. Elektrizität als Art der Bedrohung und Stromschlag als Schaden). Betrachtet man die Techniknutzung als Interaktion zwischen Akteur,

technischem System und Umwelt kommen alle drei gleichermaßen als Gefahrenquelle wie auch als Opfer in Frage. Akteure können Fehler machen (in der Konstruktion oder bei der Bedienung mit „menschlichem Versagen“) oder als „böse“ Angreifer Technik für eine Schädigung anderer missbrauchen (Attacke, Anschlag, Sabotage). Technische Systeme bilden Gefahrenquellen auf verschiedenen Ebenen. Dabei ist grundsätzlich das systeminterne Gefahrenpotenzial zu beachten (z.B. Elektrizität, Gefahrenstoffe, Bewegungen von Robotern, Kernschmelze). Aber auch Defekte (durch Transport oder Gebrauch) können zur Gefahrenquelle werden (z.B. beim Kühlgerät Austreten von Kühlmittel aufgrund einer Beschädigung des Behälters) oder das Versagen von Kontrollmechanismen („technisches Versagen“). Einwirkungen aus der Umwelt wiederum, denen in der Konstruktion oder mit der Einschränkung von Gebrauchsweisen Rechnung getragen wird, können sich der Kontrolle teilweise oder gänzlich entziehen (z.B. Wetterverhältnisse bei der Nutzung von Verkehrsmitteln). Auf der Grundlage solcher Basiskomponenten ergeben sich eine Reihe denkbarer Konfigurationen, die als Gefahrensituationen bzw. konkret als Gefährdungsszenarien erfasst werden können.

(b) Risiko in der Perspektive Schaden: Schäden, Verluste, Kosten gehören zu den tragenden Merkmalen naturwissenschaftlich-technischer Modelle. Als attraktiv gilt das Verständnis vom Risiko als Kalkül und der darauf aufbauenden Kontrollierbarkeit von Vorgängen. Im Zentrum steht die Risiko-Formel mit der Berechenbarkeit des Risikos durch die Relationierung von Eintrittswahrscheinlichkeit eines möglichen Schadensereignisses und dem Schadensausmaß. So lässt sich z.B. der Infektion durch eine Grippe im Herbst eine relativ hohe Wahrscheinlichkeit des Eintretens bei relativ geringem Schaden zuordnen, während ein KKW-Unfall relativ selten ist, aber einen extrem hohen Schaden zur Folge haben kann.

Es gibt Graduierungen des Risikos wie „akzeptabel / nicht-akzeptabel“, „tolerierbar / nicht-tolerierbar“. Die jeweiligen Zuordnungen sind abhängig von den beteiligten Individuen, Gruppen, Organisationen. Dabei werden, soziologisch gesehen, Akteure im Sinne von Risikoproduzenten und Entscheidern sowie Betroffene unterschieden. Dazu kommen weitere Professionelle (Wissenschaftler, Behörden), die theoretisch und/oder praktisch mit der Risiko-Bewältigung zu tun haben. Einen hohen Stellenwert haben dabei die Risiko-Wahrnehmung als Voraussetzung, des Weiteren Risiko-Analyse, Risiko-Identifikation, Risiko-Bewertung als Grundlage für die Maßnahmen (s.u. Perspektive Sicherheit).

(c) Risiko in der Perspektive Sicherheit: Sicherheit wird fachlich verstanden im Sinne von „Umgang mit Gefahren“. ⁵ Hier spielen Kategorien wie Kontrollierbarkeit bzw. Nicht-Kontrollierbarkeit eine zentrale Rolle. Es geht es um konkrete, festgelegte Maßnahmen (Kontrolle) im Umgang mit definierten Gefahren. Diese Maßnahmen bilden eine Kombination der beiden vorgenannten Modelle mit den Kernaspekten Gefahr und Schaden. Im Zentrum stehen die Abwehr von Gefahren und der Schutz der Geschädigten (Schadensobjekte).

Diese wie die grobe Zuordnung der Maßnahmen von Abwehr und Schutz kennzeichnet die Sicherheitsforschung, die die Risikoforschung abgelöst hat, wie auch die Praxis der letzten Jahre. Einen Überblick zur Forschungslage vermittelt der von der Deutschen Akademie der Technikwissenschaften (acatech) herausgegebene Sammelband

⁵ Vgl. die Alltagsbedeutung von Sicherheit im Sinne von „ohne vorhandene Gefahr“ (Ausführung in Rothkegel 2011b).

„Sicherheitsforschung – Chancen und Perspektiven“ (hg. von Winzer/Schnieder/Bach 2010; vgl. Überblick über nationale und internationale Forschungsprogramme in Thoma/Drees/Leismann 2010: 14-27). Für die Entwicklung unseres Sicherheitsmodells „Abwehr und Schutz“ beziehen wir uns vorwiegend auf die dort zur Diskussion gestellten Beiträge, im Weiteren auf Stieniczka 2006 und Giebel 2012. Eine Brücke zwischen den beiden Kernbegriffen Risiko und Gefahr ergibt sich, wenn Sicherheit verstanden wird als „Abwesenheit eines unvertretbaren Risikos und Gefahr als Anwesenheit eines unvertretbaren Risikos“ (vgl. Regenfuß/Viehweg, 2010: 132 in Anlehnung an DIN Fachbericht 144 zur Sicherheit).

Die jeweils entwickelten bzw. zu entwickelnden Maßnahmen operieren in zwei Richtungen. Einerseits geht es um Abwehrmaßnahmen hinsichtlich der Gefahren, andererseits um Schutzmaßnahmen hinsichtlich der Betroffenen bzw. geschädigten Objekte, Umwelt, Infrastrukturen usw. Abwehrmaßnahmen orientieren sich an den Gefahrenquellen. Wichtig sind Vermeidung, Verhinderung oder zumindest Verringerung von Schaden. Tendenziell und vom Konzept her geht man davon aus, dass die Gefahr kontrolliert und Schaden vermieden werden kann. Bei den Schutzmaßnahmen geht man dagegen davon aus, dass nicht alle Gefahren abgewendet werden können und dass man mit Schadensereignissen realistischerweise rechnen muss. Dabei sollen die Betroffenen und vor allem die Einsatz- bzw. Rettungskräfte aber soweit möglich vor den Folgen geschützt werden (z.B. durch Schutzanzüge bei Bränden oder KKW-Störfällen).

Der Gegenüberstellung von Abwehr und Schutz entspricht die Gegenüberstellung von aktiver und passiver Sicherheit. Im Kfz-Bereich spricht man von aktiver Sicherheit, wenn die Vorrichtungen in spezifischer Weise auf bestimmte Gefahren hin konstruiert sind, so etwa Bremssysteme oder Fahrspur-Assistenten. Passive Sicherheit hat dagegen mit der Schadensbegrenzung bei einem Unfall zu tun, so etwa die Verwendung von Gurten (rechtlich unterstützt durch Anschnallpflicht) oder von Airbags. Stieniczka (2006) verfolgt auf eindrucksvoll belegte Weise, wie sich das vormalig vorherrschende Verständnis von aktiver Sicherheit („es kann nichts passieren“) langsam zu einem Denken in Kategorien passiver Sicherheit („es kann was passieren, aber es gibt einen Schutz“) wandelte.

(d) Risiko in der Perspektive Wagnis: Die Gewinnaussicht überwiegt die Angst vor Verlusten (z.B. Wirtschaft, Finanzen, Wetten, Extremsport) bzw. die Kosten sind gegenüber dem zu erwartenden Gewinn nur gering. Unter ökonomischen Gesichtspunkten, aber auch im Alltag, verbinden sich mit dem Begriff des Risikos bestimmte Vorstellungen von Situationen, in denen Ereignisse oder Handlungen vor allem einen großen Vorteil (Nutzen) und einen geringen Nachteil (Schaden) bringen. Man geht das Risiko eines Schadens ein (Risikobereitschaft), wenn man gleichzeitig an einen Vorteil und das Nicht-Eintreffen des Schadens glauben kann oder wenn der Nutzen den erwarteten Schaden überwiegt. Es stellen sich Fragen danach, wem etwas nutzen oder schaden kann. Auch geht es um Relevanz, Notwendigkeit und die Betrachtung möglicher Alternativen. Bekannt sind entsprechende Debatten und Kontroversen zwischen Risikoproduzenten und Risikobetroffenen.

In dem von acatech initiierten und herausgegebenen Sammelband zu den Kontroversen um die Biotechnologie (Weitze/Pühler 2012) wird mehrfach betont, dass der mögliche oder versprochene medizinische Vorteil/Nutzen (wissenschaftlicher Fortschritt) die Akzeptanz für die Rote Biotechnologie (Medizinbereich) bei den Nichtexperten begünstigt, während man hinsichtlich der Grünen Biotechnologie (Agrarbereich) tendenziell keine Akzeptanz aufbringt, weil, so die Argumentation (der

Bauern als Nutzungsexperten), diese unnötig sei und keinen Nutzen bringt (zu den unterschiedlichen Ausgangssituationen in den USA und Europa vgl. Bonfadelli 2012, 217-218). Hier zeigt sich deutlich, dass Risikowahrnehmung und Risikoeinschätzung stark von den lokalen Gegebenheiten wie den Interessen der jeweiligen Gruppierungen abhängen. Entsprechend gelten wissenschaftlicher Fortschritt und wirtschaftliche Vorteile der Biotechnologie insgesamt als Nutzen insbesondere bei den Gruppen, die zu den Risikoproduzenten gehören und für die sich das „Wagnis“ (der einzusetzenden Kosten) offensichtlich rechnet.

Aufgrund der prinzipiellen Zukunftsorientierung und Offenheit von Prognosen erscheinen die Versprechen der Risikoproduzenten zwangsläufig mit deren Glaubwürdigkeit gekoppelt. Ohne allseitig begründete Vertrauensbasis kann in diesem Kontext keine „gedeihliche“ bzw. „gelingende“ Kommunikation stattfinden. In diesem Sinne ist die Kommunikationskrise im Hinblick auf das Thema Grüne Biotechnologie eher als Vertrauenskrise zu verstehen, denn durch Mangel an Information begründet.

4. RESILIENZ

4.1. Zum Begriff der Resilienz

Der Begriff der Resilienz (lat. *resilire*: abprallen, zurückspringen), im Deutschen weniger gebräuchlich, wandert in den letzten Jahren durch die verschiedenen Disziplinen und wird entsprechend differenziert paraphrasiert. In der Physik bzw. Materialwissenschaft spricht man von Elastizität, in der Medizin, wo das Konzept seinen Ursprung haben soll, von Widerstandsfähigkeit, in der Psychologie vom Vermögen, Lebenskrisen ohne anhaltende Beeinträchtigungen durchzustehen (vgl. Giebel 2012: 90). In der Grundbedeutung ist Resilienz demnach generell zu verstehen als eine Fähigkeit von Systemen sowie deren Verfügen über Ressourcen für adäquate Reaktionen auf Unsicherheiten. Dazu gehören, zitiert nach Giebel (2012: 94): „Prävention (to prevent something bad from happening), Proaktion (to prevent something bad from becoming worse), Reaktion (to recover from something bad once it has happened)“.

Eine andere Prägung charakterisiert die Kommunikation, wenn es hervorgehobene Eigenschaften und Fähigkeiten eines Systems sind, die die Thematik der Krisenbewältigung bestimmen statt der es bedrohenden Gefahren, Verluste und Schäden, wobei das unerwünschte Ereignis eher in den Hintergrund tritt und stattdessen Aspekte von Resilienz im Sinne von aktiver Widerständigkeit, Regenerationsfähigkeit, Einfallsreichtum sowie Fähigkeiten zur Identifikation von Ressourcen und Handlungsalternativen, zu Kooperation und Vertrauen in den Vordergrund rücken. Die Spezifikationen werden erst in der Kommunikation entwickelt, so wie die Fähigkeit zur Kommunikation wiederum die Resilienz eines Systems erhöht (vgl. www.ssu.ethz.ch/Aktuell/CSS-Analysen).

Generell geht man davon aus, dass in komplexen Umfeldern mit Irritationen zu rechnen ist, die nicht ohne weiteres antizipiert werden können, so dass Modelle der gezielten Abwehr und des Schutzes im Sinne von Sicherheitsmaßnahmen nicht greifen und Risikodebatten in ihrer beschränkten Dimension nicht ausreichen. Stattdessen sind integrierte Ansätze gefragt, die Eigenschaften sowie Verhaltens- und Handlungsweisen von Systemen in ihrer Dynamik und Wechselwirkung mit anderen Systemen erfassen.

Als Fachausdruck gehört der Begriff der Resilienz mehreren Disziplinen (u.a. Psychologie, Soziologie, Pädagogik, Medizin, Physik, Informatik) und interdisziplinären

Forschungsrichtungen an (u.a. Risiko- und Sicherheitsforschung, Gesundheitsforschung), die seine Bedeutung in unterschiedlicher Weise akzentuieren. Übergreifend bezieht er sich auf Fähigkeiten von Systemen, Krisen standzuhalten, eigene Schäden zu minimieren, schnell zu regenerieren und beschädigte bzw. verlorene Funktionsfähigkeit zurück zu erlangen. Von Interesse sind vor allem natürliche (einschließlich biologische), soziale, ökonomische oder technische Systeme. Objekte, Umwelt, Infrastrukturen sowie Gruppen und Gesellschaften, aber auch Individuen stehen im Fokus. Relevant ist, dass in allen Fällen die Kommunikation eine wichtige Rolle spielt. Sie bildet den Raum, in dem Bedeutung hergestellt und vermittelt wird.

Die beteiligten Begriffsfelder sind naturgemäß komplex und unterscheiden u.a. Robustheit mit Kategorien wie Anfälligkeit, Empfindlichkeit, Vulnerabilität; Widerstandsfähigkeit, Redundanzen und Resilienz mit Kategorien wie Widerständigkeit, schnelle Regenerations- und Reaktionsfähigkeit, Ressourcenkompetenz, Einfallsreichtum, Kommunikationsfähigkeit, Kooperation. Wir skizzieren im Folgenden zwei Modelle der Resilienz, zum einen im Rahmen der Gesundheitskommunikation, zum anderen mit Blick auf resiliente Gesellschaften.

4.2. Resilienz und Gesundheit

Im Gesundheitsbereich entspricht die Unterscheidung von erwünschtem bzw. unerwünschtem Zustand den Polen von Gesundheit und Krankheit. Beide sind miteinander verbunden in Handlungen der Bewältigung (Überführung) unerwünschter Zustände in Richtung erwünschter Zustände. Resilienz deckt dabei den Bereich der Handlungen ab, der sich auf Prävention (Vermeiden unerwünschter Zustände) und Schadensverringerung bei nicht möglicher Prävention bezieht.

Das Thema Gesundheit prägt eine Vielzahl von Kommunikationsgemeinschaften, die sich sowohl in der personalen Zusammensetzung, in Zielen und Interessen, in Intensität und Dauer der Interaktion unterscheiden (z.B. Fachgemeinschaften, öffentlicher Diskurs, Bereiche wie Diagnose und Therapie oder Forschung und Beratung). Unterstützt durch Web 2.0-Technologien erweitert sich der Kreis der an der Kommunikation Beteiligten. Wünsche nach Partizipation mit zunehmendem Interesse am Wissensaustausch führen dazu, dass sich die Rollen von Experten und Nichtexperten in der Kommunikation untereinander vermischen. Konkurrierende Schulen innerhalb der medizinischen Disziplinen auf der einen Seite, unterschiedliche Facetten des Erfahrungswissens der (potenziellen) Patienten auf der anderen Seite treffen in der Kommunikation aufeinander: bei der Nutzung der Medien (Wikipedia), im persönlichen Arzt-Patient-Gespräch, bei der Beratung von Kunden durch die Apotheken (z.B. Kundenzeitschriften, Portale) oder in Interaktionen der Patienten untereinander in organisierten Selbsthilfegruppen sowie in freien Interaktionen im Social Web. In allen Situationen kommt es zum Mix von Fach- und Alltagswissen, ausgedrückt im Mix des Gebrauchs von Fach- und Alltagssprache mit den bekannten Konsequenzen. Neben gelungener Kommunikation gibt es Missverständnisse, Konflikte, Nicht-Akzeptanz und gescheiterte Therapien.

Je nach Modell von Gesundheit und Krankheit kommen unterschiedliche Diagnosen und Therapievorschlüsse zum Tragen, deren Systematik für das Verständnis der Patienten und damit für deren Akzeptanz bei der Therapie von hoher Relevanz ist. Umgekehrt bringen Gesundheitssuchende ihre geltenden Vorstellungen mit den Berichten über Zustände oder Beschwerden ein. Einen Überblick über die Vielfalt von Modellen für Gesundheit und Krankheit gibt Franke (2010), wobei Gesundheit als in geringerem

Umfang als die verbreiteten Modelle vom Kranksein und Krankheit beachtet erscheint. Als Verständnistypen kommt sie auf sechs jeweils auf das Individuum bezogene Interpretationsmuster: Gesundheit als Störungsfreiheit, Wohlbefinden, Leistungsfähigkeit und Rollenerfüllung, Gleichgewichtszustand, Flexibilität und Anpassung. Die WHO 1986 zählt eine Reihe von darüber hinausgehenden Bedingungen auf, die sich an Gesellschaften orientieren und in einem globalen Rahmen weitere Aspekte wie solche der Nachhaltigkeit einbeziehen: Frieden, angemessene Wohnbedingungen, Bildung, Ernährung, Einkommen, ein stabiles Ökosystem, eine sorgfältige Verwendung vorhandener Naturressourcen, soziale Gerechtigkeit und Chancengleichheit (www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/Ottawa).

Begriffsfelder zur Resilienz, die im Bereich der medizinisch-psychologischen Gesundheitskommunikation relevant sind, sind einerseits gekennzeichnet durch die Betonung der Ressourcenkompetenz und ausgewählte Gesundheitsmodelle, während der Bereich der Risikofaktoren, die ebenfalls eine Rolle spielen, eher an Krankheitsmodellen orientiert ist. Mit Ressourcenkompetenz sind Kontexte (Situationen, Szenarien) angesprochen, in denen Konzepte wie Gesundheitsförderung, Stärkung von Ressourcen, Selbstbestimmung und Selbstwirksamkeit ihren Platz haben. Begriffsfelder mit Bezug zu den Risikofaktoren sind gekennzeichnet durch Kontexte von Gefahr, Schaden und Sicherheit (vgl. Abschnitt 3.3).

Mit der Nähe zum Begriff der Salutogenese (Gesundheitsentstehung; vgl. *salus* = lat. Wohlbefinden) gehört der Resilienzbegriff zu Feldern, die als Alternative zu denen der Pathogenese (Krankheitsentstehung) verstanden werden (Fabry 2011). Damit kommen zwei komplementäre Perspektiven auf Gesundheit bzw. Krankheit in den Blick. In der pathologischen Ausrichtung stehen die Entstehungsbedingungen für Krankheiten als zentrale Forschungsthemen im Vordergrund, eindeutige Ursache-Wirkungsbeziehungen bieten die Orientierung. Ausgangspunkt ist hier ein Defizit-Modell, in dem der Begriff der Vulnerabilität (Verletzbarkeit) eine wichtige Rolle spielt. Grundsätzlich steht die Vulnerabilität von Personen oder sozialen Systemen in Relation zu äußeren ungünstigen Einflussfaktoren. Ziel ist hier die Minimierung der Folgen (Schadensbegrenzung). Bei der salutogenetischen Denkweise geht es dagegen um die Mobilisierung von Widerstandsreserven. In dieser Sicht bildet der Begriff der Resilienz (als erlernbare Kompetenz) das entsprechende Gegenstück zur Vulnerabilität. Gesundheit wird dagegen eher in einer vernetzten Betrachtungsweise erfasst, in der biologische, psychologische und soziale Faktoren zusammenwirken. In diesem Sinne bilden Gesundheit und Krankheit statt getrennte Zustände die Pole eines Kontinuums, in dem sich der Patient positioniert. Aus ärztlicher Sicht wird in der Folge den Bewältigungsressourcen besondere Aufmerksamkeit geschenkt (Fabry 2011).

In den 70er Jahren wurde das Konzept der Salutogenese durch den Medizinsoziologen Aaron Antonovsky (Antonovsky 1979, Antonovsky/Franke 1997, Schiffer 2001) entwickelt, das mehr und mehr auch gegenwärtig Forschungsansätze prägt. Drei Dimensionen gelten als konstitutiv, die unter dem Begriff der Kohärenz bzw. des Kohärenzsinnes zusammengefasst werden: 1. Gefühl der Verstehbarkeit als kognitive Komponente im Sinne einer Regelmäßigkeit der Dinge bzw. Fähigkeit, Reize als geordnete konsistente, strukturierte Information verarbeiten zu können (*comprehensibility*), 2. Gefühl der Handhabbarkeit oder Bewältigbarkeit im Sinne eines Gleichgewichts zwischen Einsatz und Ergebnis, als Überzeugung, dass Schwierigkeiten lösbar sind und dass man über die dafür geeigneten Ressourcen verfügt (*manageability*).

und 3. Sinnhaftigkeit oder Bedeutsamkeit im Sinne einer emotionalen Komponente und man das Leben als emotional sinnvoll empfindet, „dass wenigstens einige vom Leben gestellte Probleme und Anforderungen es wert sind, dass man Energie in sie investiert, dass man sich für sie einsetzt und sich ihnen verpflichtet, dass sie eher willkommene Herausforderungen sind als Lasten, die man gerne los wäre (meaningfulness) (Antonovsky/Franke 1997). Das Programm zur Förderung der Widerstandskraft war zunächst mit Bezug auf Kinder mit schwerer Kindheit erforscht worden, die als Erwachsene dennoch in der Lage waren, ein erfolgreiches Leben zu führen. Heute stehen psychotherapeutische und pädagogische Programme im Vordergrund, die auf ähnlichen Konzepten basieren und die sich mit dem Schutz von Kindern und Jugendlichen vor Drogen und Kriminalität beschäftigen (Hermann 2009). Dabei stehen Kategorien im Vordergrund wie Belastbarkeit, Elastizität, Widerstandsfähigkeit.

Eine weitere Schiene bezieht sich seit den 90er Jahren auf Erwachsene und Risikofaktoren durch die Belastungen der Arbeitswelt (vgl. Coaching-Programme, Siegrist 2009). Interessant in diesem Zusammenhang ist eine Interviewstudie zum Thema „Resilienz im Arztberuf“, die als Projekt 2010/2011 am Universitätsklinikum Heidelberg durchgeführt worden ist, vgl. Zwack 2013). Motiviert ist dieses Projekt durch die Annahme, dass der Arztberuf zu den besonders gesundheitsgefährdenden Tätigkeiten gehört. Zu den Ergebnissen gehört eine Liste möglicher Resilienz-Kategorien wie:

- proaktiv-offene Kommunikation gegenüber Kollegen
- proaktiv-offene Kommunikation gegenüber Patienten
- Abgrenzung/Selbstschutz gegenüber Patienten
- Ziel- und Standortbestimmung
- Pflege der Professionalität
- Selbstorganisation
- Fehlermanagement
- Einzelsupervision
- Grundhaltungen
- o Akzeptanz und Realismus
- o Selbstbewusstsein und Reflexivität
- o Handlungsorientierung
- o Innere Distanzierung

Schließlich steht Resilienz für „Wachsen in und durch Krisen“ und wird als Chance begriffen, neue Kompetenzen zu entdecken und zu entwickeln (Walsh 2003). Generell gilt Resilienz als ein zukunftsorientierter Prozess mit Entwicklungsperspektive, wobei Wissen über Schutz- und Risikofaktoren in der Praxis für Prävention und Therapie eingesetzt werden können (Hermann 2009).

4.3. Resiliente Gesellschaften

Seit dem Hurrikan Katrina in den USA im Jahre 2005 wird das Konzept der Resilienz verstärkt auf gesellschaftliche Dimensionen bezogen. Forschungen betreiben u. a. die ETHZ (Zürich, Center for Security Studies, CSS)⁶ sowie die Universität Stockholm mit ihrem Stockholm Resilience Centre⁷, das auf sozial-ökologische Resilienz spezialisiert ist. Trachsler (2009) skizziert in der vom CSS herausgegeben Zeitschrift CSS Analysen zur

⁶ www.ssn.ethz.ch

⁷ www.stockholmresilience.org

Sicherheitspolitik die Charakteristika für den Aufbau hoch resilienter Gesellschaften. Es sind vier Punkte, die den beiden Bereichen Schadensbegrenzung/ Bereitschaft und Krisenreaktion/Erholung zugeordnet werden. Zu ersterem Bereich gehören die Eigenschaften Robustheit (robustness) und Redundanz (redundancy), zu letzterem die Fähigkeiten Einfallreichtum (resourcefulness) und Schnelligkeit (rapidity). Ein (technisches oder soziales) System gilt als robust, wenn es Belastungen standhält. Mit Redundanz ist gemeint, dass alternative Möglichkeiten zur Erfüllung kritischer Aufgaben zur Verfügung stehen. Einfallreichtum entspricht der Kapazität zur kreativen und angemessenen Reaktion auf ein Schadenereignis. Schnelligkeit kennzeichnet eine rasche Reaktions- und Regenerationsfähigkeit. Als grundlegend gilt, dass Konsens über relevante Herausforderungen besteht, dass die Risiken verteilt sind und die Reaktionen auf das Eintreten eines Ereignisses koordiniert werden.

Von besonderem Interesse ist, dass der Kommunikation ein hoher Stellenwert eingeräumt wird. Kommunikation ist wichtig für Vorsorge und Planung, für die Verbindung von Öffentlichkeit und privaten Ebenen, für den Informationsaustausch und die Bildung von Partnerschaften und Netzwerken. Als Barriere für die Umsetzung einer Resilienz-Politik gilt letztlich der Mangel an einem gemeinsamen Verständnis des Konzepts der Resilienz (Trachslers 2009: 3).

5. RISIKO UND RESILIENZ IM RAHMEN DER NACHHALTIGKEIT

Die Kommunikation über Nachhaltigkeit ist facettenreich und unübersichtlich (Fischer/Hahn 2001). Wir beziehen uns im Folgenden auf eine linguistische Perspektive, wie sie in Rothkegel (2013b) dargelegt ist. Dabei geht es um einen komplexen Schlüsselbegriff, der eine Reihe weiterer Begriffsfelder einbezieht, u.a. Generationengerechtigkeit, soziale Gerechtigkeit, Gesundheit, Biodiversität, Klimawandel, Partizipation, Regenerierbarkeit, Ressourcenschonung, Umweltschutz, Sicherheit, Resilienz, Effektivität, Effizienz und Suffizienz im Sinne von Genügsamkeit. Grober (2010: 14) umreißt den Begriff wie folgt: „... Nachhaltigkeit [ist] der Gegenbegriff zu „Kollaps“. Er bezeichnet, was standhält, was tragfähig ist, was auf Dauer angelegt ist, was resilient ist und das heißt: gegen ökologischen, ökonomischen und sozialen Zusammenbruch gefeit.“ Insgesamt zielt der Nachhaltigkeitsdiskurs auf ein alle Lebensbereiche umfassendes Handeln im Sinne eines aktiven Bewahrens von Bewahrenswertem bei gleichzeitiger Zukunftsorientierung und der Entwicklung von Potenzialen. Dies geht weit über den aus der Forstwirtschaft des 18. Jahrhunderts stammenden Grundgedanken, die Bewirtschaftung von natürlichen Ressourcen mit Blick auf ihre Regenerationsfähigkeit zu beschränken (zur Geschichte des Begriffs vgl. Grober 2010). Als Leitbegriff für die Arbeit der Weltkommissionen (z.B. von Rio 1992 bis Rio 2012) unterliegt er einer kontinuierlichen Veränderung im Hinblick auf eine stärkere Konkretisierung und Operationalisierung.

Der gegenwärtige Nachhaltigkeitsdiskurs ist geprägt durch das so genannte Drei-Säulen-Modell, das an den Disziplinen Ökologie, Ökonomie und Soziales ausgerichtet ist. In diesem Sinne repräsentiert das vom BMBF initiierte Portal zur öffentlichen Vermittlung von Inhalten und Forschungsfragen das Ineinandergreifen der relevanten Themen (www.zukunftprojekt-erde.de). Im Weiteren wird ein Vier-Säulen-Modell diskutiert, wobei Kultur als vierte, die anderen verbindende Säule in den Vordergrund gestellt wird (Parodi et al. 2010, Banse et al. 2011a). Der Kulturbegriff wird in dieser

Debatte in einer erweiterten Fassung verstanden. So beziehen sich Hauser/Banse (2010) in genereller Weise auf Herder und dessen wertneutrales Kulturverständnis im Sinne „spezifischer Lebensweisen einzelner Kollektive“ (Hauser/Banse 2010: 23) und in spezieller Weise auf den Kulturwissenschaftler Hansen (Hansen 2004/2010). Nach Kopfmüller (2010: 43) sind betroffen „alle Prozesse des Umgangs der Menschen mit sich und der natürlichen Umwelt. Dabei einbezogen sind Rechts-, Wirtschafts-, Sozial- und Politikordnungen“. Mit einem solchen weiten Konzept von Kultur ist es möglich, die häufig kommunizierten Verengungen der Nachhaltigkeitsdebatte auf Umweltaspekte bzw. auf herkömmliche technische Problemlösungen mit dem vorherrschenden Effizienz-Leitbild zu verlassen. An die Stelle treten andere Prinzipien (z.B. Effektivität, Suffizienz, Qualität statt Quantität, Langlebigkeit von Produkten, Reparatur und Recycling statt Wegwerfen, Müllvermeidung) sowie die Veralltäglicung von Nachhaltigkeit mit der Einbeziehung des Individuums (vgl. Hübner 2010, 2011). In dieser Sicht erhalten die oben skizzierten Modelle zu Risiko und Resilienz einen gewichtigen Stellenwert. Sie sind Bestandteile einer ganzheitlichen Umgestaltung der Produktions- und Konsumtionsketten. Dabei zielen sie eben nicht auf eine schöne, heile, nachhaltige Welt, sondern auf Situationen mit Konflikten, Krisen und Kontroversen.

Risiko wie Resilienz sind grundsätzlich auf Zukunft ausgerichtet, was sich mit der Grundlinie des Konzepts der nachhaltigen Entwicklung deckt. Die Beschäftigung mit Risiken weitet den Blick für die Voraussetzungen des Gelingens. Resilienz im Sinne des Standhaltens und Überstehens bezieht sich auf den Kerngedanken der Nachhaltigkeit. Der Modell-Ansatz liefert eine Struktur für Operationalisierung im regionalen Bezug wie auch für Generalisierung im globalen Bezug. Als Beispiel können Gesundheitsmodelle (im Sinne der Salutogenese) gelten, die individuelle bis globale Einzugsbereiche aufweisen. So reicht „Gesundheit“ vom Wohlbefinden des Individuums bis hin zu sozialer Gerechtigkeit als politischer Zustand einer Gesellschaft. Resilienz bezieht den Wirkbereich vom einzelnen Individuum bis zu komplexen Gesellschaften ein.

Der Beitrag hat versucht, anhand ausgewählter Modelle zu Risiko und Resilienz einige grundlegende Linien durch das begriffliche Terrain in Nachhaltigkeitsdiskursen zu ziehen. Er hat zudem deutlich gemacht, dass die systematische Klärung semantischer Modelle in Abhängigkeit ihres Gebrauchs im kommunikativen Kontext ein Desiderat für weitere theoretische und empirische Forschung bildet.

LITERATURVERZEICHNIS

- [1] Adamzik, Kirsten (2004): Textlinguistik. Eine einführende Darstellung. Niemeyer: Tübingen.
- [2] Antonovsky, Aaron (1979): Health, Stress and Coping: New Perspectives on Mental and Physical Well-Being. Jossey-Bass Publishers: San Francisco.
- [3] Antonovsky, Aaron; Franke, Alexa (1997): Salutogenese: Zur Entmystifizierung der Gesundheit. dgvt-Verlag: Tübingen.
- [4] Arntz, Rainer; Picht, Heribert; Mayer, Felix (2004): Einführung in die Terminologiearbeit. Olms: Hildesheim.
- [5] Banse, Gerhard; Bechmann, Gotthard (1998): Interdisziplinäre Risikoforschung. Eine Bibliographie. Westdeutscher Verlag: Opladen.

-
- [6] Banse, Gerhard; Nelson, Gordon L; Parodi, Oliver (eds) (2011a): Sustainable Development – The Cultural Perspective. Concepts – Aspects – Examples. edition sigma: Berlin.
- [7] Banse, Gerhard; Krebs, Irene (Hg.) (2011b): Kulturelle Diversität und Neue Medien. Entwicklungen, Interdependenzen, Resonanzen. trafo Wissenschaftsverlag, Berlin.
- [8] Banse, Gerhard; Hauser, Robert; Machleidt, Petr; Parodi, Oliver (Hg.) (2013): Von der Informations- zur Wissensgesellschaft. e-Society, e-Partizipation, e-Identität. edition sigma: Berlin.
- [9] Beck, Ulrich (1986): Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp: Frankfurt.
- [10] Beck, Ulrich (2007): Weltrisikogesellschaft. Suhrkamp: Frankfurt.
- [11] BMBF (Bundesministerium für Bildung und Forschung) (2012): Zukunftsprojekt Erde (Wissenschaftsjahr 2012). (www.zukunftsprojekt-erde.de) (Zugriff 27.10.2013)
- [12] Bonfadelli, Heinz (2012): Fokus Grüne Gentechnik: Analyse des medienvermittelten Diskurses. In: Weitze/Pühler (Hg.), 205-252.
- [13] DUDEN 10 (2002): Bedeutungswörterbuch. Duden-Verlag: Mannheim.
- [14] Fabry, Götz (2011): Vorlesung Medizinische Psychologie: Gesundheit und Krankheit; von der Patho- zur Salutogenese. (www.medpsych.uni-freiburg.de/skripts/salutogenese.pdf)
- [15] Fischer, Andreas; Hahn, Gabriela (Hg.) (2001): Vom schwierigen Vergnügen einer Kommunikation über die Idee der Nachhaltigkeit. Frankfurt/Main.
- [16] Franke, Alexa (2006, 2010²): Modelle von Gesundheit und Krankheit. Huber: Bern.
- [17] Giebel, Daniela (2012): Integrierte Sicherheitskommunikation. Zur Herausbildung von Unsicherheitsbewältigungskompetenzen durch und in Sicherheitskommunikation. LIT Verlag: Berlin.
- [18] Gill, Bernhard (2012): Utilitaristische Motive der Kritik – Warum die europäischen Bauern mehrheitlich nicht so begeistert von der Gentechnik sind. In: Weitze/Pühler (Hg.), 65 – 67.
- [19] Grober, Ulrich (2010): Die Entdeckung der Nachhaltigkeit. Kulturgeschichte eines Begriffs. Kunstmann: München.
- [20] Hansen, Klaus P. (2004³, 2011⁴): Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung. Francke (UTB): Tübingen.
- [21] Hauser, Robert; Banse, Gerhard (2010): Kultur und Kulturalität. Annäherungen an ein vielschichtiges Konzept. In: Parodi et al (Hg.), 21-41.
- [22] Hermann, Corinna (2009): Resilienz und systemisches Arbeiten in der psychosozialen Praxis.
- [23] Hribal, Lucie (1999): Public Relations-Kultur und Risikokommunikation. Universitätsverlag: Konstanz.
- [24] Hübner, Renate (2010): Die Magie der Dinge. Materielle Güter, Identität und Metaphysische Lücke. In Parodi et al., 2010 : 119-150.
- [25] Hübner, Renate (2011): Sustainable Culture. A Contrast to an Efficiency Society? In: Banse et al., 205-221.
- [26] Jacob, Karlheinz (1991): Maschine, mentales Modell, Metapher. Studien zur Semantik und Geschichte der Techniksprache. Niemeyer: Tübingen.

- [27] Johnson-Laird, Philip N (1983): *Mental Models. Towards a Cognitive Science of Language*. Cambridge University Press: Cambridge.
- [28] Konearding, Klaus-Peter (1993): *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen*. Niemeyer: Tübingen.
- [29] Kopfmüller, Jürgen (2011): *Von der kulturellen Dimension nachhaltiger Entwicklung zur Kultur nachhaltiger Entwicklung*. In: Parodi et al., 43-57.
- [30] Metzeltin, Michael (2007): *Theoretische und angewandte Semantik. Vom Begriff zum Text*. Praesens Verlag: Wien.
- [31] Nielsen, Martin; Rittenhofer, Iris; Ditlevsen, Marianne G.; Pollach, Irene; Essmann Andersen, Sophie (Hg.) (2013 erscheint): *Nachhaltigkeit in der Wirtschaftskommunikation*. Verlag für Sozialwissenschaften: Wiesbaden.
- [32] Parodi, Oliver; Banse, Gerhard; Schaffer, Axel (Hg.) (2010): *Wechselspiele: Kultur und Nachhaltigkeit. Annäherungen an ein Spannungsfeld*. edition sigma: Berlin.
- [33] Regenfuß, Thomas; Viehweg, Klaus (2010): *Sicherheits- und Risikoterminologie im Spannungsfeld von Technik und Recht*. In: Winzer et al. (Hg.), S. 131- 144.
- [34] Rentel, Nadine; Venohr, Elisabeth (Hg.) (2012): *Text-Brücken zwischen den Kulturen*. Lang: Frankfurt.
- [35] Ropohl, Günter (2009³): *Allgemeine Technologie. Eine Systemtheorie der Technik*. KIT-Verlag: Karlsruhe.
- [36] Rothkegel, Annely (2008): *Gebrauchstauglichkeit von Begriffen: Sicherheit, Risiko, Gefahr, Schutz*. In: Forum Ware 2008, Wien.
- [37] Rothkegel, Annely (2010a): *Technikkommunikation. Produkte, Texte, Bilder*. UTB 3214, UVK, Konstanz.
- [38] Rothkegel, Annely (2010b): *Sicherheitsmodelle und Kommunikationsrisiko*. In: Winzer et al. (Hg.), 207-220.
- [39] Rothkegel, Annely (2011b): *Sicherheit durch Kommunikation: ein linguistischer Forschungsansatz*. In: Banse/Krebs (Hg.), 269-284.
- [40] Rothkegel, Annely (2012a): *Umweltkommunikation in Europa: Schlüsselbegriffe im multilingualen Kontext (Nachhaltigkeit, Sicherheit, Resilienz)*. In: Zybatow/ Malgorzewicz (Hg.), 89-10.
- [41] Rothkegel, Annely (2012b): *Ränder und Übergänge in der fachorientierten Kommunikation*. In: Rentel/Venohr (Hg.), 87-105.
- [42] Rothkegel, Annely (2013a): *Wissen im Web: Themen und Gemeinschaften*. In: Banse et al. (Hg.), 63-81. trafo: Berlin.
- [43] Rothkegel, Annely (2013b, erscheint): *Zur Nachhaltigkeit von Text und Textarbeit*. In: Nielsen et al.
- [44] Schnotz, Wolfgang (1994): *Aufbau von Wissensstrukturen*. Beltz: Weinheim.
- [45] Schiffer, Eckhard (2001): *Wie Gesundheit entsteht – Salutogenese: Schatzsuche statt Fehlerfahndung*. Beltz: Göttingen.
- [46] Schubert, Klaus (2007): *Wissen, Sprache, Medium, Arbeit. Ein integratives Modelle der ein- und mehrsprachigen Fachkommunikation*. Narr: Tübingen.
- [47] Siegrist, Ulrich (2009): *Coaching in Krisen. Resilienzkonzepte in der Praxis*. In: *Zeitschrift für Gesprächspsychotherapie und Personenzentrierte Beratung* 4/2009, 199-205.

- [48] Stieniczka, Norbert (2006): Das 'narrensichere' Auto. Die Entwicklung passiver Sicherheitstechnik in der Bundesrepublik Deutschland. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt.
- [49] Thoma, Klaus; Drees, Birgit; Leismann, Tobias (2010): Zukunftstechnologien in der Sicherheitsforschung. In: Winzer et al. (Hg.), 13-37.
- [50] Trabant, Jürgen (2012): Weltansichten. Wilhelm von Humboldts Sprachprojekt. Beck: München.
- [51] Trachsler, Daniel (2009): Resilienz – Konzept zur Krisen- und Katastrophenbewältigung. In: CSS Analysen zur Sicherheitspolitik, Nr. 60, 1-3. (www.css.ethz.ch)
- [52] Weber, Jutta (Hg.) (2010): Interdisziplinierung? Zum Wissenstransfer zwischen den Geistes-, Sozial- und Technowissenschaften. transcript: Bielefeld.
- [53] Weitze, Marc-Denis; Pühler, Alfred; Heckl, Wolfgang M.; Müller-Röber, Bernd; Renn, Ortwin; Weingart, Peter; Wess, Günther (Hg.) (2012): Biotechnologie-Kommunikation. Kontroversen, Analysen, Aktivitäten. acatech Diskussion. Springer Vieweg: Berlin, Heidelberg.
- [54] Winzer, Petra; Schnieder, Eckehard; Bach, Friedrich-Wilhelm (Hg.) (2010): Sicherheitsforschung – Chancen und Perspektiven. acatech diskutiert. Springer: Berlin.
- [55] Ziem, Alexander (2008): Sprachliches Wissen und Frames. Kognitive Aspekte der semantischen Kompetenz. de Gruyter: Berlin.
- [56] Zwack, Julia (2013): Resilienz im Arztberuf. Studie an der Universitätsklinik Heidelberg (www.oberbergkliniken.de) Zugriff 27.10.2013.
- [57] Zybatow, Lew N.; Malgorzewicz, Anna (Hg.) (2012): Sprachenvielfalt in der EU und Translation, *Studia Translatorica* 3, Neisse Verlag: Dresden.

**RISK AND RESILIENCE WITHIN COMMUNICATION AROUND
SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SEMANTIC MODELS IN DEALING WITH
CRISES**

The purpose of this article was to discuss some fundamental issues around the semantic discourses on the sustainable development based upon the selected theoretical models of risk and resilience. The starting point of the considerations are the thematic analysis of authentic texts (print and online) within the use and meaning of the concepts of risk and resilience, which on the one hand show some aspects of the risks, and on the other one they feature possible strategies for overcoming the crisis. The characteristics of communication about sustainable development are weave threads from different disciplines and confusing technical language with every day one. Experts and non-expert help to resolve substantive issues (such as the financial crisis, back in power industry, protection of biodiversity, climate change), which overlap with communication problems. The latter is a challenge to the linguistic discourse analysis are desideratum for theoretical and empirical research.

Based on the selected models of risk and resilience models it was shown how identification of semantic models in terms of different patterns of understanding and interpretation helps to reveal possible problems in communication. And because the main part of the communication around sustainable development is conceived as a crisis prevention, the focus was put on the specialized concepts of risk and resilience that in everyday communication will be used relatively infrequently, even though these words are not entirely unknown.

Risk communication models are essentially dependent on the individual disciplines (e.g. risk of danger / risk of injury / loss, safety / confidence, gambling / gain), while as to the concept of resilience it refers only partially (e.g. the ability to stop, regeneration capacities, mental stability, balance, strength (technical systems)). At this moment the universal assignments have created that correspond to the higher-level model of health (in the broadest sense). While risk models cover primarily general social framework for communication about sustainable development, thus the resilience models are more related to the individual.

Keywords: risk, resilience, semantic analysis, social communication, sustainable development, crisis management.

RYZYKO I REZYLIENCJA W RAMACH KOMUNIKACJI WOKÓŁ ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU: MODELE SEMANTYCZNE W OBCOWANIU Z KRYZYSAMI

Przedłożony przyczynek próbuje na podstawie wybranych teoretycznych modeli ryzyka i rezyliencji pociągnąć kilka fundamentalnych linii przez terytorium semantyczne dyskursów wokół zrównoważonego rozwoju. Punkt wyjścia rozważań stanowią tematyczne analizy autentycznych tekstów (drukowanych i online) pod kątem sposobów użycia i znaczeń pojęć ryzyka i rezyliencji, które z jednej strony znamionują aspekty zagrożeń, z drugiej zaś możliwe strategie przezwycięzania kryzysów. Cechami charakterystycznymi komunikacji wokół zrównoważonego rozwoju są splot tematów pochodzących z różnych dyscyplin oraz pomieszanie języka specjalistycznego i potocznego. Eksperci i nieeksperci uczestniczą w rozwiązywaniu merytorycznych problemów (np. kryzysu finansowego, zwrotu w energetyce, ochrony bioróżnorodności, zmian klimatycznych), na które nakładają się problemy komunikacyjne. Te ostatnie są wyzwaniem dla lingwistycznej analizy dyskursu i stanowią dezyderat dla badań teoretycznych i empirycznych.

Na podstawie wybranych modeli ryzyka resp. modeli rezyliencji egzemplarycznie zademonstrowano, jak identyfikacja semantycznych modeli w sensie odmiennych wzorców rozumienia i interpretacji pomaga odślonić możliwe problemy w porozumiewaniu się. A ponieważ główną część komunikacji wokół zrównoważonego rozwoju pojmuje się jako zapobieganie kryzysom, wybór padł na specjalistyczne pojęcia ryzyka i rezyliencji, które w codziennej komunikacji z pewnością używane są stosunkowo rzadko, choć przecież słowa te nie są całkowicie nieznanne.

Modele komunikacji ryzyka są w gruncie rzeczy zależne od poszczególnych dyscyplin (np. ryzyko z perspektywy niebezpieczeństwa/zagrożenia, szkody/straty, bezpieczeństwa/pewności, hazardu/zysku), podczas gdy do pojęcia rezyliencji odnosi się to tylko częściowo (np. zdolności do oporu, zdolności regeneracyjne, psychiczna stabilność, równowaga, wytrzymałość (systemy techniczne)). Tutaj wykrystalizowały się uniwersalne przyporządkowania, które odpowiadają nadrzędnemu modelowi zdrowia (w najszerszym sensie). Podczas gdy modele ryzyka pokrywają głównie ogólnospołeczne ramy komunikacji wokół zrównoważonego rozwoju, modele rezyliencji bardziej odnoszą się do jednostki.

Słowa kluczowe: ryzyko, rezyliencja, analiza semantyczna, komunikacja społeczna, zrównoważony rozwój, zarządzanie kryzysowe.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.19

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Eleonora SKIBA¹

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ТИПОЛОГИИ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Исследуются изменения в понимании и содержании набора маскулинных и фемининных черт, изменяющихся в современном мире. Рассматриваются 4 этапа научных представлений о гендерной идентичности, ее динамики, «текучести» и «гибкости» ее контента. Основываясь на положении, что гендер вовлекается в фундаментальные, вечно продолжающиеся, процессы создания и концептуализации социальных структур, обосновывается, что договоренность касательно гендерных проявлений играет большую роль в приписывании фемининных и маскулинных характеристик в процессе фундаментализации биологического пола. Принимая дефиницию гендера как социально – культурный конструкт, в ходе исследования выявлено, что социокультурные коды и договоренности, правила, посредством которых общество функционирует, и которые являются конституирующим элементом в это время, предопределяют размещение этих специфических свойств относительно пола. Эти свойства обеспечивают основание для создания доминирующей гендерной разницы.

Ключевые слова: гендер, гендерная идентичность, постмодернизм, гендерные модели, маскулинность, фемининность, гендерная трансформация

ВВЕДЕНИЕ

Исследователи подчеркивают: в условиях постмодерна проблема трансформации идентичности становится одной из наиболее актуальных. Две ключевые темы проходят через постмодерн: «Мир никогда уже не будет таким, как прежде» и «Человек в мире никогда уже не будет таким, как прежде». Социальные кризисы определяют личностные кризисы, их возникновение и их. Если как уже выяснено, мир трансформируется, то, что происходит с человеком? Как ему удастся противостоять изменениям, и происходят ли они? Рассматривая категорию «человек», мы подразумеваем целостный набор маскулинных и фемининных черт, и отмечаем серьезные изменения в понимании и содержании этих элементов. В это же время, в конце XXв., в западных социальных и философских школах активно формируется новая парадигма общественного развития, исходящая из приоритета человеческой жизни. Категория гендера – это термин нового демократического общества, но, мы отмечаем, что, вместе с тем, новым тенденциям развития противостоят патриархатные модели идентификации, гендерные стереотипы, в

¹ Doc. Eleonora Skiba, Katedra Zarządzania Sfery Produkcyjnej Narodowego Uniwersytetu Górniczego w Dniepropietrowsku, Ukraina, tel. +380 (562) 46-99-36, e-mail: Eleonora.Skiba@mail.ru,

основе которых лежат давно устоявшиеся представления о ролевых функциях мужчины и женщины, дополняемые специфическими особенностями женственности и мужественности, заимствованными из пространства гендерных идеологий и национального дискурса.

ВОПРОСЫ «ТЕКУЧЕСТИ» ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

На наш взгляд, женщина в постсовременной культуре, несомненно, несет на себе особо тяжелый груз противоречивых социальных и психологических долженствований. С одной стороны, она должна соответствовать вызовам постмодернистского общества, чтобы поддерживать свой социальный престиж, выступая в роли модели, образца, созданного постмодернистским дискурсом, а, с другой, – сохранять основные традиционные характеристики женственности, относящиеся, прежде всего, к материнству, которые общество по-прежнему стереотипно ценит в женщине превыше всего.

Анализируя проблему мужской идентичности в постсовременном мире, ученые, как правило, фокусируют внимание на очевидном факте социального давления, заставляющего мужчину соответствовать принятым в обществе атрибутам мужественности, которые всегда были условными и часто проецировались в прошлое. Исследователи утверждают, что «престижная» маскулинность характеризует лишь мужчин, стоящих на вершине гендерной иерархии, и ее признаки, несмотря на стереотипы мужественности, исторически. Ситуация с женской идентичностью тоже подвержена «текучести».

Переход в Украине к рыночной экономике сопровождался, с одной стороны, свертыванием социальных программ, затрагивающих в большей степени женщин, а, с другой, – продуцировал повышение требований к рабочей силе в контексте инновационного развития современных технологий. В результате значение репродуктивной, воспроизводственной в широком смысле слова деятельности женщины возрастает, а продуктивной (общественное производство) снижается. Женщина многое потеряла в своей конкурентоспособности еще и потому, что ее рабочая сила осложнена социальными льготами, т.н. «позитивной дискриминацией». В это же время в Украине, как и во всех развитых странах, возникает и все более укрепляется постсовременная супружеская модель семьи, которая отличается эгалитарными супружескими отношениями. В первую очередь это касается изменений в положении женщины, стремящейся иметь устойчивый экономический суверенитет. В современных условиях женщина стремится, прежде всего, к получению квалификации и профессии, востребованной на рынке. Как результат – существенно возросло количество гражданских браков, в которых женщина, с одной стороны, не стремится к «штампу в паспорте», а, с другой, – не торопится обзаводиться детьми. Отсюда, возможно, следует поворот некоторых социальных акторов к активной пропаганде патриархатных представлений о ролевых функциях мужчины и женщины.

Ученые доказывают: в постсовременном обществе сохраняется матрица в основном неартикулированных бессознательных убеждений в отношении гендерных различий. Эти убеждения формируют гендерные модели, схемы и стереотипы, которые оказывают влияние на оценку поведения и всех видов деятельности мужчин и женщин в их профессиональной и личной жизни. Таким образом, конструируются многие сознательно неконтролируемые предубеждения в

отношении гендерных различий: гендерные стереотипы основаны на содержащихся в воображении человека чертах мужественности и женственности. В этой связи уместно заметить, что «женщина» – это архетипическое представление, некий идеальный тип, сложившийся в литературе и изобразительном искусстве в течение веков. При этом идеальный тип женщины создавался в культуре мужчинами. Но в действительности, как было замечено многими исследователями, его не существует, поскольку все женщины разные. В своей работе «Второй пол» С. де Бовуар представила классический анализ расхождения между реальностью живых женщин и неким идеалом «женщины». Этот идеал, утверждает С. де Бовуар, представляет собой мужской миф о природе женственности. Более того, если поведение женщины в чем-то этому мифу противоречит, то вместо того, чтобы признать «женственность» отвлеченной категорией и признать валидность вариантности, женщину объявляют «неженственной»². Также важно, что в каждый исторический период происходит смена идеала женственности. Понять смену этих представлений можно только с помощью историко-культурных исследований. Гендерные стереотипы, – как и гендерные схемы, – страдают упрощенностью, в то же время ученые не оспаривают, что проблема гендерных стереотипов напрямую связана с проблемой идентификации как самоотождествления субъекта со стереотипным вымышленным персонажем на основе его веры в реальность иллюзии того или иного гендерного стереотипа. В настоящее время обращает на себя внимание определенное расширение атрибутов женской гендерной идентификации. Образ престижной и успешной женщины в постмодернистской культуре стал включать, например, раскрепощенность и сексуальную активность. Идеал «настоящего мужчины» теперь окончательно утратил свою монолитность, а некоторые его компоненты, например, агрессивность, ранее считавшиеся положительными, стали проблематичными и дисфункциональными.

Прежде, чем перейти к анализу трансформаций гендерной идентичности, следует, еще раз обратиться к дефинициям. Мы отталкиваемся от классического определения идентичности как базовой структуры, которая характеризует восприятие личностью собственной целостности, уникальности и неповторимости. При этом под маскулинностью и фемининностью понимаются набор психологических и поведенческих свойств и качеств, ожидаемых от мужчин или женщин в конкретном социально-историческом контексте³.

Поскольку половая/ сексуальная идентичность в исследованиях последних лет определяется не столько биологическими, сколько культурными, социальными и психологическими факторами, которые в условиях постмодерна приобретают во многом определяющее значение в формировании изучаемого феномена, поэтому гендерная идентичность рассматривается многими учеными как синоним половой идентичности. При этом речь, несомненно, следует вести о категориальном различии между гендером и полом. Половая принадлежность, рассматриваемая как гендер, подразумевает совокупность социально сконструированных смыслов, организованных вокруг границы приписываемого пола. Ученые подчеркивают: половая принадлежность наряду с делением по возрасту является единственной

² S. de Beauvoir, *The Second Sex*. – New York: Penguin, 1972, с.185.

³ С. Бем, *Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов*. – М.: РОССПЭН, 2004, с. 136.

категорией, свойственной каждой культуре. То, что половая идентичность имеет биологическую основу, – несомненно, но последнее совсем не означает, что гендерная принадлежность является исключительно биологически заданной в соответствии с нашим биологическим устройством. Пол (sex), действительно, является биологическим, поскольку он заложен в ДНК человека. Что касается гендерной идентичности, то она представляет собой культурный конструкт, социально сконструированную совокупность убеждений, ожиданий и норм, различающихся в зависимости от принадлежности к определяемой полом группе.

Бытующие в каждой культуре или субкультуре убеждения о биологической обусловленности определенной гендерной характеристики, безусловно, являются глубинной частью «нарратива истины», принадлежащей этой культуре. Но в разных культурах эти истины значительно различаются и с течением времени существенно меняются в пределах одной и той же культуры.

В гендерной психологии «личность» рассматривается, в целом, как синоним гендерной идентичности, означая и отождествление себя с определенным полом, и отношение к себе как к представителю определенного пола, и освоение соответствующих ему форм поведения, и формирование личностных характеристик. Благодаря именно гендерной идентичности у человека возникает целостное представление о себе.

ВОПРОСЫ ТЕРМИНОЛОГИИ

В связи с фундаментальной разработанностью проблемы личности в англоязычной литературе следует, как представляется, остановиться на некоторых вопросах перевода. В английском языке «person» и «personality» разграничиваются прежде всего семантически: «person» – человек как индивид с его/ее отличительными характеристиками; «personality» – характеристики и качества человека (person), обозреваемые в целом. Следует заметить, что «persona» по-английски – это термин психологии, обозначающий характер человека (person) в его презентации другим людям, а также то, как другие люди понимают этот характер. Различия между «person» и «personality» столь значительны концептуально, что они имеют разную сочетаемость с глаголами: person – to be (быть), personality – to have (иметь).

Интересным примером в этой связи является перевод названия известной книги Камиллы Палья «Sexual Personae» как «Сексуальные личности» или «Сексуальные персонажи». В рецензиях «ИЛ» (1993, №7; 1996, №10) данное название работы Палья переводится как «Пол и личность» и «Сексуальные маски».

«Я», предназначенное для фиксации ментальной репрезентации личности, ее самосознания, ее представления о себе, в англоязычной литературе – «self». В переводных изданиях последних лет наблюдаются две тенденции: вовсе не переводить «self» («self в социальном поле») или давать кальку этого слова («перенасыщенность эльфа современной женщины»). Некоторые лингвисты предлагают переводить «self» как «Я», что, представляется, не совсем адекватно. Self – это скорее «личность»: собственная натура человека, особые качества и т.д., «personality». На наш взгляд, в философском или историко-культурном контексте «self» можно переводить как «самость», хотя точнее «самость» – это «selfhood». В общепсихологическом смысле «Я» представляется вполне адекватным переводом «self», а в той психоаналитической литературе, где подчеркивается динамическая,

«процессуальная» природа «Я», это слово следует давать в оригинале («природа self»).

Появление дискурса гендерной идентичности во многом связано, как известно, с работами Э. Эриксона. Классическое исследование Эриксона «Детство и общество», посвященное воспроизведению определенных типов личности посредством практики воспитания, создает яркую картину того, как благодаря способам обращения и взаимодействия человека, ухаживающего за младенцем, в общих чертах и ожиданиях определяется формирование и раскрытие основных ценностей «темперамента», таких как агрессивность, чувствительность, выносливость, склонность к игре, независимость, конкуренция, доверие⁴.

Как отметил более полувека тому назад Э. Эриксон, каждая система имеет свой идеал. Иными словами, любая попытка описания человека обязательно подразумевает наличие в уме исследователя картины того, какие качества и виды деятельности следует признать «полностью человеческими», то есть какой должна быть в полной мере развития личность человека.

Идеалы не задаются раз и навсегда. Например, представление о статусе менялось в прошлом и, конечно, будет меняться в будущем. На протяжении истории немало «типических идей» возводилось в ранг «естественных». К.Маркс указывал, что за распространение идеологии в значительной степени ответственен правящий класс, именно поэтому в патриархатном обществе женщина никогда не будет в «политическом центре». Особенность идеологических утверждений состоит в том, что без развитого политического чутья их очень трудно распознать. Однако нарождающаяся «политическая идентичность» женщин отбрасывает условности и традицию, не смущаясь того, что идет против общепринятого, возведенного политикой власти в ранг «естественного». Именно поэтому изменение статуса женщины в западном обществе на протяжении второй половины XX века, вероятно, есть самый яркий показатель происходящих перемен. Представительницы «второго пола», ощутив себя вправе требовать иного положения вещей, проявили политическую и идеологическую активность, тем самым, вынудили науку исследовать, как именно рождается гендерное сознание, как именно формируется гендерная идентичность.

Гендерная идеология имеет два аспекта: общий и специфический. Интерпретация частной репрезентации гендера должна основываться на том, является ли гендер (сам по себе) тем, что репрезентируется в общем смысле, или же некоторые особые аспекты гендерных отношений находятся в поле анализа в специфическом ракурсе. В последнем случае, полагает А.Шлегель, женщины и мужчины могут репрезентировать самих себя, но могут также обозначать другие принципиальные вещи, становясь метафорами социальных отношений в большом масштабе. То, как индивид интерпретирует ту или иную особую репрезентацию гендера, зависит от понимания того, как эта репрезентация, выражение отношения или веры, мифические образы и т.п., соотносится со сложной схемой отношений в «социальной вселенной двух полов»⁵.

⁴ E. Erikson, *Childhood and Society*. – New York: Norton and Company, 1993, с. 245.

⁵ A. Schlegel, *Gender Meanings: General and Specific. Beyond the Second Sex. New Directions in the Anthropology of Gender*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990, с. 21-42.

С последним связан один из ключевых вопросов, которые ставят исследователи: принимая как должное тот факт, что большинство обществ полагает, что «быть женщиной» это означает обладать экзистенциальной идентичностью с набором имманентных черт, но в таком случае, сразу возникает принципиальный вопрос: сколько таких имманентных черт существует и каков их набор? Таким образом, проблема женских ролей не в том, признает ли общество женщин в качестве отличных от мужчин субъектов (что, несомненно, так), но в том, как общество организует все «другое» вокруг этих различий⁶.

Два фактора привлекают внимание ученых: удивительно большое количество имманентных черт, ассоциируемых с экзистенциальной идентичностью западной женщины, и утонченно низкая, подчиненная характеристика самой экзистенциальной идентичности западной женщины, то, что Б. Фридан удивительно точно назвала «загадкой женственности. В дополнение к роли «вынашивающей ребенка» женская идентичность стала включать многочисленные имманентные черты, воплощающие множественную ответственность. Это воспитание, социализация, образование детей в обществе, где «правильная» социализация полагается определяющей в будущем успехе ребенка. Это роль, обеспечивающая физическую и психологическую комфортность домашней обстановки для мужа. Это управление социальной жизнью семьи как единицы общества. Это домашнее хозяйство, которое переходит в более неуловимое «создание домашнего очага». Это обязанность представить миру привлекательных и физически окруженных заботой детей, мужа, дом и, что также играет не последнюю роль, – саму себя как важного индикатора состояния и статуса семьи. Но, – что труднее всего, – остается требование представить миру характеристику обязательно обозначенную для фемининности: очарование, послушание, здравомыслие, соблазнительность, контролируемая сексуальность, некую притворную непрактичность в делах, не связанных с домашним хозяйством.

Эти черты, безусловно, вырабатывались постепенно, начиная с начала XIX в., с развитием того, что получило название культа семейной, домашней жизни. С нарастающей интенсивностью идентичность жены-матери стала рассматриваться как имманентная в самой идентичности женщины, хотя, по утверждению ученых, так было не всегда. В XIX в. «старая дева», как и холостяк, вдова, вдовец, были культурно признанными в качестве альтернативной идентичности. Идентичность имела свой кластер интегральных ролей, включая такие роли, как школьная учительница, медсестра, няня, компаньонка. Но в середине XX в. стародевичество и статус холостяка-мужчины перестали восприниматься в качестве равных и зрелых идентичностей «в» и «вне» таковых. Их стали все чаще определять как неполные идентичности, репрезентирующие «незавершенный путь» к зрелой идентичности женатого мужчины или замужней женщины. Трансформации определения способствовала американская поп-культура и, особенно, вульгарные версии фрейдизма, в результате чего стародевичество превратилось из альтернативной идентичности в «идентичность с изъяном», в публичное подтверждение сексуальной и потому экзистенциальной незавершенности. Сами термины старая дева (*spinster*), холостяк (*bachelor*), вдова, вдовец стали в какой-то мере «смущать» и

⁶ I. Kopytoff, *Women's Roles and Existential Identities. Beyond the Second Sex*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996, c.91, c.75-98.

постепенно выходить из общего употребления. Вместо них в английском языке появился гендерно-нейтральный термин «single» – «незамужняя / неженатый». Как результат – современная западная женщина может достичь «нормальной» идентичности только посредством брака со всем бременем громоздкого пакета имманентных ролей. Следовательно, только будучи экзистенциально «завершенной», женщина может обратиться к другим занятиям. Но, как правило, все достаточно реалистично понимают, что очень немногие могут справиться с такой задачей легко. Если же женщине удастся это сделать, тогда ее достижение публично признается с обязательным упоминанием того, что при всех своих иных достижениях она не перестала быть женой и матерью. Этот хвалебный комментарий должен только подчеркнуть редкость подобного успеха в примирении ролевых противоречий. Если же западная женщина захочет отказаться от имманентной роли, доминантный либеральный социальный уклад зачастую делает такой курс поведения идеологически и прагматически трудным. Если и существует некоторое пространство для реорганизации ролей, связанных с ведением домашнего хозяйства, то многие другие имманентно женственные роли по своей природе незаменимы (женщина едва ли делегирует кому-то другому психологическую заботу о своем муже). Но самый большой источник трудностей можно увидеть в развитии характерологической модели самой экзистенциальной женственности. Существование этой модели на Западе само по себе является частью развития индивидуализма и той идеи, что знание «внутренней сердцевины» людей дает в результате наилучшее понимание людей. Внутренняя, интернальная, перспектива ведет в свою очередь к более утонченным характерологическим формулировкам экзистенциальных социальных идентичностей, чего бы это ни касалось: гендера, расы или этничности.

Вопрос еще более усложняется различием взглядов на взаимоотношения между природным и культурным. В трактовке Гоббса и Дюркгейма общество – это искусственный культурный конструкт, который преступает пределы природы и часто противоречит ей. С другой стороны, американская антропология, (и, в целом, американская социальная наука) руководствуются идеями Локка, рассматривая общество как естественный феномен, обязанный природным законам. Поэтому для американцев социальные изменения не должны противоречить требованиям «природы». Последнее вызывает особые проблемы в отношении гендерных ролей. Если то, что естественно, – правильно, тогда то, что индивид полагает правильным, должно быть естественным, а то, что кажется неверным, должно быть доказано как неестественное.

Популярное проявление этой системы выглядит следующим образом: когда роль, ранее исполняемая мужчинами, переходит к женщинам (например, роль секретаря или машинистки в начале XXв.), новая реальность оправдывается природным основанием. Ученые подчеркивают: то западное развитие модерна, которое обычно рассматривается как базовый прогрессивный пакет ценностей и добродетелей, представляет собой обоюдоострое оружие при применении его к вопросу о трансформации женских ролей. И. Копытофф утверждает, что эгалитаризм, индивидуализм, личная независимость, отказ эксплуатировать других в целях личного комфорта, необходимость объективной и скорее научной, чем традиционной, основы для социального действия, – даже если все эти ценности будут призваны для нового определения гендерных ролей в эгалитарном

направлении, - сделают попытки введения в поле валидной деятельности новых ролей еще более трудными для обоих полов. Очевидный парадокс приходит на ум: освобождение девушки-прислуги с необходимостью возложит больше рутинной домашней работы на ее хозяйку. Или, например, гуманизм, запрещающий женщинам работать в шахтах может служить моральным и идейным обоснованием идеи о том, что женщины экзистенциально не подходят для выполнения определенного вида мужской работы⁷.

Важным парадоксальным фактором представляется также то, что в западном обществе, обществе, где экзистенциальные социальные различия значительно редуцированы, те различия, которые остаются, (и гендер среди них), будут все более заметны, все более остро действуя на прогрессивную «чувствительность».

В представлениях о гендерной идентичности исследователи выделяют, как правило, четыре этапа (хотя сам термин и появился в 70-х годах, ранее существовали его аналоги: половая идентификация, поло-ролевая идентификация). Первый этап относится к концу XVIII – началу XXв. и отражает те представления, которые сформировались в Просвещении (Ж.Ж. Руссо) и немецкой классической философии (И. Кант) о женщине и идеальной феминности: женщина должна быть робкой, послушной, заботливой, эмоциональной, томной и т.д. Если застенчивость, стыдливость, скромность, свойственные женщинам, являются приобретением общества, значит, обществу нужно, чтобы женщины приобретали эти способности, пишет Руссо⁸. Природным предназначением женщины, по Канту, является, прежде всего, выполнение функции продолжательницы рода, матери, супруги, зависимого от мужчины существа в обществе. Как отмечается, Кант превратил женщину в чистую стихию пола, рассматривая в тоже время мужчину как носителя и выразителя сущностных качеств человека⁹.

Второй этап охватывает период с 20-х до 60-х годов XXв. и связан, в основном, с деятельностью З. Фрейда и его последователей. В своих работах Фрейд, как известно, изобразил женщин завидующими мужской анатомии (комплекс кастрации) и заключил, что феминными чертами являются пассивность, зависимость и склонность к подчинению. Мужчин он считал активными и стремящимися к власти, и любое отклонение от этих эталонов полагалось проявлением нездоровой идентичности. В частности, стремление женщин к власти было названо Фрейдом «фаллическим».

Третий этап связан, прежде всего, с именем С. де Бовуар. Именно С. де Бовуар показала в работе «Второй пол», что поскольку мужчина и все мужское понимается как норма, как нечто нейтральное и универсальное, потому гендерная асимметрия, поставив мужчину в центр, в положение абсолюта, вывела женщину, тем самым, на маргинес. Идеи Бовуар дали толчок целому ряду исследований специфических проблем гендерной философии, в том числе гендерной идентичности. 70-е–80-е годы в западной теории об идентичности связаны, прежде всего, с именем С. Бем, предложившей идею андрогинии, концепцию о совмещении в одной личности как маскулинных, так и феминных черт. Шкала измерений андрогинии, введенная С.

⁷ *Ibidem*, с. 95.

⁸ Ж. Руссо, *Ж. Письмо к д'Аламберу о зрелищах. Избр. сочинения в 3-х томах.* – Т.1. – М., 1961, с. 136

⁹ И. Кант, *Антропология с прагматической точки зрения. Соч. в 6 т.* – Т.6. – М., 1963, с. 402.

Бем, показала, что маскулинность и фемининность – социальные и исторические структуры, находящиеся в самом дискурсе культуры¹⁰. Последнее позволило С. Бем сформулировать гипотезу о существовании трех типов людей с различной гендерной идентичностью: с преобладанием фемининных характеристик, с преобладанием маскулинных характеристик и «андрогинных», тех, у кого наблюдается баланс маскулинных и фемининных характеристик. При этом наиболее привлекательным ей представлялся третий тип, поскольку андрогиные личности обладают адаптивностью и гибкостью поведения, отличаются творческими наклонностями и т.п. Первые же два типа изображались негибкими, демонстрирующими в своем поведении бытующие в обществе гендерные стереотипы. Исследования С. Бем с тестами на измерение половых ролей доказали, что индивиды могут иметь эти характеристики одновременно. В 90-х годах это утверждение об одновременности было концептуально связано с целым рядом новых направлений применительно к концепции идентичности, включая бисексуальность.

Следует заметить, что впоследствии С. Бем пересмотрела свои взгляды на проблему психологической андрогинии, руководствуясь следующими мыслями. Первое: концепция андрогинии предписывает быть «одновременно и фемининным, и маскулинным». Второе: концепция андрогинии допускает, что фемининность и маскулинность имеют независимую и явную реальность, в не конструируются в процессе гендерной схематизации. Следовательно, акцент на андрогинии делает невозможным понимание того, как гендер организует наше восприятие и нашу социальную жизнь. Исследователи гендера, как правило, единодушны в том, что гендерная идентичность претерпевает значительные изменения в «постсовременных» обществах. Постмодернистская культура несет с собой трансформацию традиционного представления о гендерной идентичности.

ВЫВОДЫ

В настоящее время под влиянием социокультурной трансформации происходит размывание четких контуров традиционной системы гендерного порядка, становится все более очевидной несостоятельность ее основ. Характерной чертой постмодернистского общества является, как уже отмечалось, преобразование представлений о гендерных характеристиках личности. Феномен традиционной гендерной идентичности подвергается в постмодернистской культуре нарастающей атаке. Сильное влияние традиционных гендерных схем, безусловно, остается, однако оно, как представляется, уже не в силах эффективно противостоять воздействиям постмодернистской культуры. Исследователи, таким образом, приходят к заключению, что «этикетирование», обозначение кого-либо мужчиной или женщиной является, скорее всего, «социальным решением».

¹⁰ С. Бем, *Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов.* – М.: РОССПЭН, 2004, с. 20.

БИБЛИОГРАФИЯ

- [1] Бем С. *Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов.* – М.: РОССПЭН, 2004.
- [2] Кант И. *Антропология с прагматической точки зрения. Соч. в 6 т.* – Т.6. – М., 1963.
- [3] Руссо Ж.-Ж. *Письмо к д'Аламберу о зрелищах. Избр. сочинения в 3-х томах.* – Т.1. – М., 1961.
- [4] Beauvoir S. de. *The Second Sex.* – New York: Penguin, 1972.
- [5] Erikson E. *Childhood and Society.* – New York: Norton and Company, 1993.
- [6] Kopytoff I. *Women's Roles and Existential Identities. Beyond the Second Sex.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996.
- [7] Schlegel A. *Gender Meanings: General and Specific. Beyond the Second Sex. New Directions in the Anthropology of Gender.* – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990.

SHAPING A NEW TYPOLOGY OF GENDER IDENTITY IN POSTMODERN CONDITIONS

This study highlights the transformation processes which occur in our society. It is noted that there is a matrix largely articulated unconscious beliefs about gender differences. These beliefs shape gendered patterns, schemes and stereotypes that impact assessment of behavior of men and women in their professional and personal lives. The deliberately uncontrolled bias against gender differences are constructed: gender stereotypes are based on understanding the masculinity and femininity content being in the imagination of people. The changes in the understanding of the content and a set of masculine and feminine traits in today world are examined. Four stages of scientific understanding of gender identity, its dynamics are investigated. The specificity of «fluidity» and «flexibility» of gender identity's content are analyzed. The category of gender is defined as a social - cultural construct and it is involved in fundamental, ever-ongoing process of creating and conceptualizing social structures. Gender ideology has two aspects: the general and specific. Interpretation of every certain gender representation should be based on whether the gender is represented in a general sense, or these specific aspects of gender relations are analyzed in a particular perspective. In the latter case, believes A. Schlegel, women and men can represent themselves, but may also represent other principal ideas, and, in this case, they become a metaphor of social relationships on a large scale. How an individual interprets the particular representation of the particular gender, depends on an understanding of how this representation, the expression of attitudes or belief, mythical characters refers to a complex scheme of relations in "the social universe of the two sexes." The article stresses that the agreement regarding gender presentations plays an important role in attributing masculine and feminine characteristics in the process of fundamental nature of biological sex. The research points out that the socio-cultural codes and agreements, the rules by which society functions, and which are constitutive elements - all of them - predetermine the placement of these specific properties with regard to gender. These properties provide the basis for the creation of the dominant gender difference.

Transformation of gender identity is associated with the realization of gender as a powerful ideological tool that produces, reproduces and legitimizes both the multiplicity of choice, sex-related, and its borders. The powerful influence of traditional gender patterns remains, but it is no longer able to effectively counter the «flexibility» of gender. New content discussions about gender identity (transgender identity) is based on increasing the

understanding of the psychological, social and cultural factors which have decisive importance in the formation of the phenomenon.

Keywords: gender, gender identity, postmodernism, gender model, masculinity, femininity, gender's transformation.

KSZTAŁTOWANIE NOWEJ TYPOLOGII TOŻSAMOŚCI GENDER W WARUNKACH POSTMODERNIZMU

W artykule przeanalizowano procesy transformacji zachodzące we współczesnym społeczeństwie. Odnotowano, że istnieje macierz powszechnych i realizowanych na poziomie nieświadomości, przekonań na temat różnic płci. Te przekonania formułują gender-modele, schematy i stereotypy, które wpływają na ocenę zachowania mężczyzn i kobiet w życiu zawodowym i osobistym. Te nieświadome i niekontrolowane uprzedzenia dotyczące różnic płci są uwarunkowane gender-stereotypami, opartymi na zrozumieniu treści kobiecości i męskości, które z kolei są wynikiem społeczno-kulturowych procesów, zachodzących w każdym konkretnym środowisku społecznym, i odzwierciedlają rozumienie kobiecości i męskości w wyobraźni społeczeństwa. Artykuł analizuje zmienność i „płynność” wypełnienia treści samego „zestawu” męskich i żeńskich cech w dzisiejszych szybko zmieniających się warunkach społecznych. Zbadano podstawowe cztery etapy kształtowania naukowego rozumienia gender-tożsamości i jej dynamiki. Naświetlono specyfikę takich ważnych pojęć, jak „płynność” i „elastyczność” gender-tożsamości. Badanie wykazało, że kategoria *gender* jest kategorią społeczną, a zatem definiuje się jako społeczno-kulturowa konstrukcja. Ta konstrukcja, dla pełnego i całkowitego zrozumienia, powinna być zaangażowana w fundamentalny, ciągły proces tworzenia i konceptualizacji struktur społecznych. Gender-ideologia ma dwa aspekty: ogólny i specyficzny. Interpretacja każdego konkretnego gender-performansa powinna bazować się na rozwiązaniu problemu – czy gender jest reprezentowany w szerokim znaczeniu słowa, w ujęciu ogólnym, czy konkretne aspekty stosunków międzypłcowych są analizowane w określonej, konkretnej perspektywie. W tym ostatnim przypadku, po myśli naukowców, np. A. Schlegela, kobiety i mężczyźni mogą reprezentować i wyrażać tylko siebie, ale jednocześnie mogą reprezentować inne idee rozpowszechnione w społeczeństwie. W tym przypadku, dane przedstawienia stają się metaforą relacji społecznych na dużą skalę. Sposób, w który indywidualnie interpretuje konkretną reprezentację określonej płci, zależy od rozumienia tego, jak dana reprezentacja, wyraz postaw i przekonań, koreluje ze skomplikowanym schematem stosunków w społecznym systemie obu płci. W artykule podkreśla się, że społecznie uwarunkowane i milcząco zalegalizowane „porozumienie w sprawie przedstawienia płci” odgrywa ważną rolę w poleceniu męskich i kobiecych cech w procesie fundamentalizacji natury biologicznej płci. Badania wskazują, że społeczno-kulturowe kody i niejawnie „porozumienia”, reguły, na mocy których funkcjonuje społeczeństwo i które stanowią zasadnicze elementy – warunkują rozłokowywanie tych specyficznych właściwości w zależności od "norm przepisanych" danej płci w danym społeczno-kulturowym kontekście. Właściwości te stanowią podstawę do stworzenia dominanty różnic płci. Transformacja tożsamości płciowej jest związana z realizacją płci jako potężnego narzędzia ideologicznego, które produkuje, reprodukuje i legitymizuje tak wielość wyborów przejawów tożsamości płciowej, jak i określa granice tego wyboru. Oczywiście, potężny wpływ tradycyjnych płciowych modeli jest nadal obserwowany w społeczeństwie, ale zapowiedziany przez postmodernizm pluralizm opinii zapewnił legitymność "płynności" i elastyczności płci. Nowa treść dyskusji na temat gender-tożsamości (np. tożsamość transseksualna) jest oparta na bardziej kompletnej i dokładnej znajomości psychologicznych, społecznych i kulturowych czynników, które mają decydujące znaczenie w kształtowaniu tego zjawiska.

Słowa kluczowe: płeć, tożsamość płciowa, postmodernizm, modele płciowe, męskość, kobiecość, transformacja płci.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.20

Tekst złożono w redakcji: maj 2013
Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Lukasz SKOWRON¹

ISTOTA I POMIAR NIEMATERIALNYCH ZASOBÓW PRZEDSIĘBIORSTWA

Na przestrzeni ostatnich lat można zaobserwować zarówno w światowej literaturze naukowej, jak i w praktyce biznesowej wzrost świadomości znaczenia zasobów niematerialnych organizacji w budowaniu ich pozycji rynkowej. Wyniki licznych badań prowadzonych w omawianym obszarze problemowym jednoznacznie wskazują, że zasoby niematerialne stanowią obecnie kluczowe zagadnienie w procesie budowania wartości rynkowej analizowanych podmiotów gospodarczych.

Obserwowane tendencje zmian skutkują pojawianiem się coraz większej presji środowisk biznesowych na wprowadzenie szeroko akceptowanego i powszechnie stosowanego narzędzia analitycznego, które umożliwiłoby zarówno kierownictwu firmy, jak i jej poszczególnym grupom interesariuszy pomiar wpływu niematerialnych zasobów przedsiębiorstwa na ostateczną wartość rynkową badanych podmiotów.

W celu rozwiązania zdiagnozowanego problemu natury narzędziowej autor proponuje, aby w celach analitycznych zastanowić się nad możliwością oddzielnego pomiaru poszczególnych niematerialnych obszarów organizacji i dopiero późniejszym zintegrowaniem uzyskanych wyników w jeden model o charakterze relacyjnym. Niniejszy artykuł koncentruje się na przybliżeniu problematyki modelu ścieżkowego jako narzędzia, które umożliwi zarówno zastosowanie takiej samej metodyki do pomiaru poszczególnych omawianych zagadnień, jak i pozwala na zbudowanie oczekiwanego przez rynek holistycznego modelu pomiarowego.

Na koniec autor przestrzega przed bezkrytycznym koncentrowaniem się organizacji jedynie na aspektach związanych z budowaniem ich niematerialnych zasobów. Menadżerowie powinni mieć świadomość dwóch bardzo istotnych faktów związanych z omawianą tematyką, które wydają się pomijane w dzisiejszej literaturze naukowej oraz biznesowej:

1. Zasoby niematerialne same z siebie ani nie tworzą wartości firmy, ani nie generują jej przychodów. Aby przynosiły dodatnie efekty rynkowo-finansowe, muszą być synergicznie związane z innymi tradycyjnymi (namacalnymi) czynnikami procesów operacyjnych zachodzących wewnątrz organizacji oraz jej ofertą rynkową.

2. Zasoby niematerialne są zorientowane przyszłościowo. Definiują one w większym stopniu możliwości przyszłego wzrostu i rozwoju przedsiębiorstwa niż jego aktualną pozycję konkurencyjną na rynku.

Słowa kluczowe: zasoby niematerialne, modele ścieżkowe, pomiar zasobów niematerialnych, satysfakcja klienta, motywacja pracownika

1. WPROWADZENIE

W najnowszych badaniach wskazuje się, że obecnie wartość rynkowa przedsiębiorstw w głównej mierze jest budowana poprzez zasoby niematerialne, takie

¹ Dr inż. Lukasz Skowron, adiunkt, Wydział Zarządzania, Politechnika Lubelska, ul. Nadbystrzycka 38, 20-618, Lublin, tel. 081 538-44-67, email: l.skowron@pollub.pl

jak motywacja pracowników, satysfakcja i lojalność klientów czy postrzegany wizerunek podmiotu. W niniejszym artykule autor zaprezentuje istotę i główne problemy pomiaru omawianych zasobów organizacji. Dodatkowo zostaną przedstawione możliwości zastosowania modeli ścieżkowych do wyznaczania indeksów niematerialnych zasobów organizacji, co umożliwi ich cykliczny i kompleksowy pomiar oraz pozwala na podejmowanie świadomych decyzji kierowniczo-zarządczych w poruszonym obszarze problemowym.

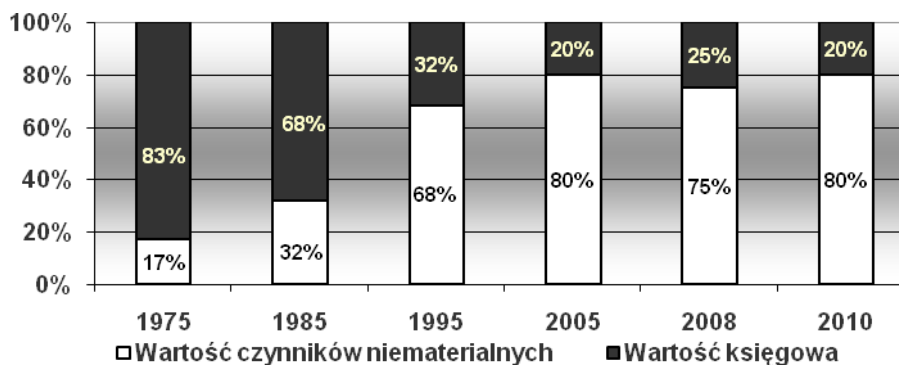
2. ISTOTNOŚĆ NIEMATERIALNYCH ZASOBÓW ORGANIZACJI

Na przestrzeni ostatnich lat można zaobserwować zarówno w światowej literaturze naukowej, jak i w praktyce biznesowej wzrost świadomości znaczenia zasobów niematerialnych organizacji w budowaniu ich pozycji rynkowej. Liczne badania prowadzone w omawianym obszarze problemowym dowodzą występowania omawianej tendencji. Aby potwierdzić wysoki poziom istotności niematerialnych zasobów organizacji, warto przytoczyć na przykład wyniki badań prowadzonych przez Agencję Consultingową Tomo's Ocean na rynkach Stanów Zjednoczonych, Unii Europejskiej (UE) oraz Azji (rys. 1, 2). Uzyskane wyniki jednoznacznie wskazują, że zasoby niematerialne stanowią obecnie kluczowe zagadnienie w procesie budowania wartości rynkowej badanych podmiotów gospodarczych.

Dane prezentowane dla rynku Stanów Zjednoczonych (rys. 1) dowodzą, że na przestrzeni lat 1975–2005 stosunek wpływu wartości czynników niematerialnych i materialnych na ostateczną wartość rynkową badanych firm uległ odwróceniu.

Rys. 1. Wartość rynkowa firm działających na terenie Stanów Zjednoczonych (S&P 500)

(Market value of companies operating in the USA (S&P 500))

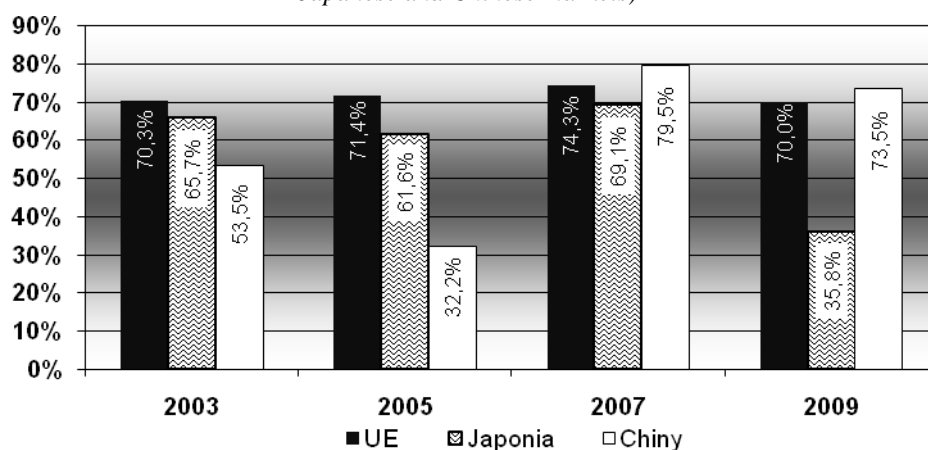
Źródło: Ocean Tomo's Annual Study of Intangible Asset Market Value, 2010,
http://www.oceantomo.com/media/newsreleases/intangible_asset_market_value_2010.

Niezwykle ciekawie wygląda także zestawienie danych dla rynków UE, Japonii oraz Chin (rys. 2). Analizując prezentowane zestawienie danych można dostrzec duży wzrost znaczenia zasobów niematerialnych na rynku chińskim w latach 2005 a 2007. Omawiana sytuacja może być wynikiem zmiany w strategii rządu chińskiego, który w roku 2005 rozpoczął proces wzmocnienia potencjału naukowo-innowacyjnego rodzimej gospodarki,

co w założeniu miało przynieść zmianę jej charakteru z czysto produkcyjnego na innowacyjno-technologiczny. W latach 2005–2007 rząd chiński uruchomił ogromne zasoby finansowe na rozwój wewnętrznego *know-how* chińskich przedsiębiorstw, głównie dzięki fuzjom i przejęciom wysoko innowacyjnych firm zachodnich z sektorów IT i energetyki. Działania te przyniosły bardzo szybko efekty w postaci wprowadzania na rynek globalny nowych produktów chińskich, które obecnie z powodzeniem konkurują w dotychczas dla nich niedostępnych, wysoko innowacyjnych i bardzo dynamicznych sektorach, takich jak nowoczesne aparaty telefoniczne (smartfony) czy szeroko rozumiany rynek IT. Prezentowane dane pokazują również, że w latach 2007–2009 zaobserwowano na wszystkich omawianych rynkach spadek istotności zasobów niematerialnych (najsilniejszy spadek odnotowano dla rynku Japonii). Sytuacja ta jest bezpośrednio związana z kryzysem finansowym roku 2008, który spowodował chwilowe odwrócenie trendu zmian istotności omawianych grup zasobów².

Rys. 2. Wartość czynników niematerialnych jako procent wartości rynkowej firm działających na rynkach Unii Europejskiej (UE), Japonii oraz Chin

(Intangible assets value as a rate of the market value of companies operating on the UE, Japanese and Chinese markets)

Źródło: Ocean Tomo's Annual Study of Intangible Asset Market Value, 2010, http://www.oceantomo.com/media/newsreleases/intangible_asset_market_value_2010.

Dodatkowym potwierdzeniem tezy o wysokiej istotności zasobów niematerialnych dla budowania przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw na rynku są badania

² Dla rynku japońskiego kryzys finansowy okazał się dużo poważniejszy, ponieważ zmienił on sposób postrzegania firm przez inwestorów, którzy w dużo większym stopniu skupili się na realnych, „namacalnych” zasobach, które w sytuacji silnych fluktuacji finansowych pozwalają na zachowanie większej stabilności wobec otoczenia. Firmy japońskie utraciły wskutek tego istotną część swojej przewagi konkurencyjnej, która wynikała w dużej mierze z ich silnych marek oraz potencjału badawczo-rozwojowego, czyli zasobów trudnych do jednoznacznej wyceny i wartościowania dla potencjalnych zewnętrznych inwestorów i partnerów biznesowych.

przeprowadzone przez Cap Gemini Ernst & Young's Center for Business Innovation, w których wykazano, że potencjał zasobów niematerialnych organizacji stanowi główny czynnik różnicujący sukcesy rynkowe badanych organizacji³. Wyniki badań wskazują, że im większą i bardziej strategiczną (długookresową) rolę odgrywały zasoby niematerialne w prowadzonej działalności biznesowej badanych przedsiębiorstw, tym większy był ich „sukces rynkowy” na tle bezpośredniej konkurencji rynkowej.

Zaprezentowane na rysunkach 1 oraz 2 tendencje zmian wpływu omawianych grup zasobów skutkują pojawianiem się coraz większej presji środowisk biznesowych na wprowadzenie szeroko akceptowanego i powszechnie stosowanego narzędzia analitycznego, które umożliwiłoby zarówno kierownictwu firmy, jak i jej poszczególnym grupom interesariuszy pomiar wpływu niematerialnych (nienamacalnych) zasobów przedsiębiorstwa na ostateczną wartość rynkową badanych podmiotów. Oczekiwane kierunki zmian wpisują się w ogólnoswiatową tendencję do zwiększenia transparentności oceny firm operujących głównie na wysoko rozwiniętych rynkach Europy, Azji oraz Stanów Zjednoczonych.

3. WYZNACZENIE OBSZARÓW WCHODZĄCYCH W SKŁAD NIEMATERIALNYCH ZASOBÓW ORGANIZACJI

Pomimo wielu opracowań literaturowych dotyczących problematyki niematerialnych zasobów organizacji w środowisku naukowym brak jednomyślności w wyznaczaniu zestawu zmiennych, które stanowiłyby zbiór wszystkich obszarów wchodzących w skład omawianej grupy zasobów. Ponadto zarówno w literaturze naukowej, jak i w praktyce biznesowej nie ma jednego ogólnie akceptowanego narzędzia służącego do pomiaru potencjału organizacji w obszarze jej niematerialnych zasobów.

Spośród wielu modeli natury teoretyczno-badawczej ujmujących problematykę definiowania oraz pomiaru niematerialnych zasobów organizacji autor w niniejszym artykule przybliży dwie koncepcje: model FIVA (*The Framework of Intangible Valuation Areas*), opracowany przez profesor Annie Green⁴, oraz indeks VCI (*Value Creation Index*) opracowany przez wspomniane już wcześniej Cap Gemini Ernst & Young's Center for Business Innovation⁵.

Model FIVA należy traktować jako próbę opracowania dynamicznego i zarazem syntetycznego narzędzia, dzięki któremu organizacja uzyskuje możliwość całościowego pomiaru i raportowania procesu budowania swoich niematerialnych zasobów. Idea omawianego modelu polega na próbie wyznaczenia wpływu poszczególnych obszarów zasobów niematerialnych IAT (*Intangible Asset Taxonomy*; tab. 1) na cztery główne grupy celów w obszarze zarządzania wiedzą wewnątrz badanych organizacji. Schemat ramowy omawianego modelu zaprezentowano na rysunku 3.

³ K.P. Cohen, J. Low, *The value creation index: quantifying intangible value*, „Strategy & Leadership” 29/5 (2001), s. 9–15.

⁴ Zob. np. A.N. Andreou, A. Green, M. Stankosky, *A framework of intangible valuation areas and antecedents*, „Journal of Intellectual Capital” 8/1 (2007), s. 52–75; A. Green, *Prioritization of sources of intangible assets for use in enterprise balance scorecard valuation models of information technology (IT) firms*, praca doktorska obroniona na George Washington University, Washington, DC, 2004.

⁵ Zob. K.P. Cohen, J. Low, *op. cit.*, s. 9–15; J. Low, *The value creation index*, „Journal of Intellectual Capital” 3/1 (2000), s. 252–262.

Rys. 3. Model FIVA (*The Framework of Intangible Valuation Areas*)

Źródło: A.N. Andreou, A. Green, M. Stankosky, *A framework of intangible valuation areas and antecedents*, „Journal of Intellectual Capital” 8/1 (2007).

Tabela 1. Charakterystyka obszarów zasobów niematerialnych IAT (*Intangible Asset Taxonomy*)

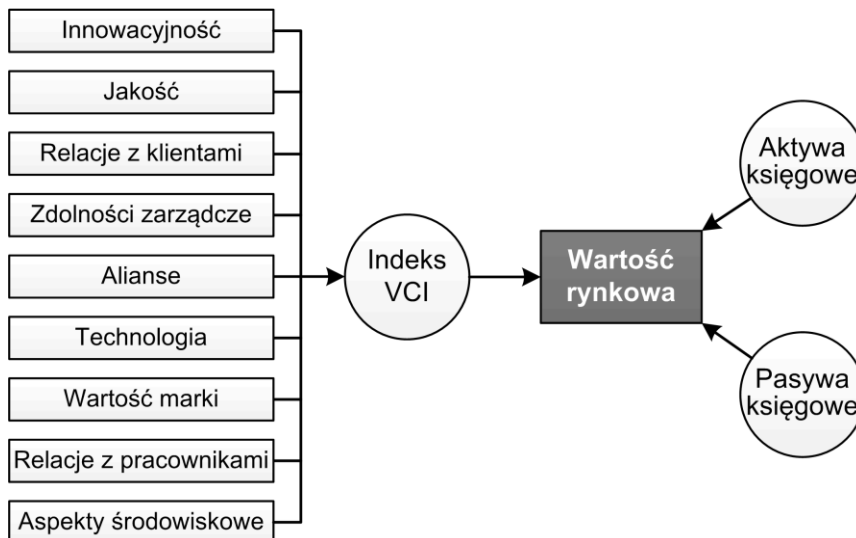
Obszary	Charakterystyka
Klient	Wartość ekonomiczna płynąca z charakteru więzi z klientami (np. lojalność, satysfakcja, trwałość), zbudowanej przez organizację dzięki jej produktom i/lub usługom oraz sposób obsługi klienta
Konkurent	Wartość ekonomiczna płynąca z pozycji firmy na rynku (np. reputacja, udziały rynkowe, wizerunek, pozycja/siła marki)
Procesy	Wartość ekonomiczna płynąca ze sposobu, w jaki firma operuje i tworzy wartość dodaną dla swoich pracowników i klientów (np. polityka, procedury działania, wykorzystywane techniki i metodologia)
Pracownik	Wartość ekonomiczna płynąca z możliwości synergii potencjału pracowniczego (np. wiedza, umiejętności, kompetencje, <i>know-how</i>)
Informacja	Wartość ekonomiczna płynąca z możliwości firmy do zbierania, przetwarzania i dystrybuowania informacji i wiedzy w odpowiedniej formie, do odpowiednich ludzi w odpowiednim czasie
Produkt/ usługa	Wartość ekonomiczna płynąca z możliwości rozwoju firmy i dostarczania swojej oferty rynkowej, która jest pochodną umiejętności rozumienia przez firmę rynku oraz oczekiwań, preferencji i wymagań klientów
Partnerstwo	Wartość ekonomiczna płynąca ze związków firmy (finansowych, strategicznych, hierarchicznych) z jej interesariuszami zewnętrznymi, które budują jej przewagę konkurencyjną na rynku

Technologia	Wartość ekonomiczna płynąca z inwestycji przeprowadzanych przez firmę w zakresie urządzeń (<i>hardware</i>) i oprogramowania (<i>software</i>) mających na celu wspieranie jej funkcjonowania w obszarach zarządzania, procesów oraz badań i rozwoju
-------------	--

Źródło: A. Green, *Prioritization of sources of intangible assets for use in enterprise balance scorecard valuation models of information technology (IT) firms*, praca doktorska obroniona na George Washington University, Washington, DC, 2004.

W odmienny sposób zasoby niematerialne zostają scharakteryzowane w indeksie VCI, który skupia główną uwagę na dziewięciu obszarach funkcjonalnych organizacji: innowacyjność, jakość, relacje z klientami, zdolności zarządcze, alianse, technologia, wartość marki, relacje z pracownikami, aspekty środowiskowe. Schemat ramowy omawianego modelu zaprezentowano na rysunku 4.

Rys. 4. Schemat budowania indeksu VCI (*Value Creation Index*)

Źródło: P. Cohen Kalafut, J. Low, *The value creation index: quantifying intangible value*, „Strategy & Leadership” 29/5 (2001).

Prezentowane koncepcje badawcze potwierdzają tezę o dużym chaosie definicyjnym występującym w obrębie tematyki niematerialnych zasobów organizacji. Autorzy w odmienny sposób charakteryzują omawiane zasoby i inaczej dobierają obszary je opisujące. Ponadto w omawianych modelach analitycznych zastosowano odmienną metodologię badawczą⁶, co skutkuje skrajnie różnymi wnioskami natury menadżersko-zarządczej dotyczącymi poziomów istotności omawianych grup czynników wchodzących w skład niematerialnych zasobów organizacji. Największe różnice obejmują obszar

⁶ Dokładny opis zastosowanej metodologii badawczej można znaleźć w opracowaniach: A.N. Andreou, A. Green, M. Stankosky, *op. cit.*, s. 52–75; K.P. Cohen, J. Low, *op. cit.*, s. 9–15; A. Green, *op. cit.*; J. Low, *op. cit.*, s. 252–262.

„klienci/relacje z klientami”. Według wyników badań przeprowadzonych z wykorzystaniem modelu FIVA zagadnienia związane z budowaniem relacji z klientami stanowią jeden z trzech kluczowych czynników sukcesu, natomiast w niezależnie prowadzonych badaniach z zastosowaniem indeksu VCI wykazano, że omawiany problem oceniono jako czynnik najmniej istotny⁷.

Tak zróżnicowane wyniki świadczą o tym, że w obszarze niematerialnych zasobów organizacji trudno zbudować jeden metamodel analityczny, który pozwalałby na jednoczesne wyznaczenie zarówno poziomów oceny, jak i istotności poszczególnych obszarów problemowych. Należy się zatem zastanowić nad możliwością oddzielnego pomiaru poszczególnych obszarów analitycznych (najlepiej z zastosowaniem takiej samej metodologii badawczej) i dopiero później zintegrować uzyskane wyniki w jeden model analityczny.

4. MODELE ŚCIEŻKOWE JAKO NARZĘDZIA POMIARU NIEMATERIALNYCH ZASOBÓW ORGANIZACJI

Obecnie na rynku funkcjonuje wiele różnorodnych metod i narzędzi badawczych służących do pomiaru poszczególnych obszarów niematerialnych zasobów przedsiębiorstwa. W niniejszym artykule autor skoncentruje się na przybliżeniu problematyki modeli ścieżkowych jako narzędzia, które umożliwią zastosowanie takiej samej metodyki do pomiaru większości obszarów ujętych w koncepcjach prezentowanych w rozdziale 3.

Główną zaletą modeli ścieżkowych jest możliwość wykonania dokładnej analizy zależności o charakterze przyczynowo-skutkowym w obszarze złożonych zjawisk marketingowych. Ponadto omawiana metoda pozwala na dokładne wyliczenie zależności występujących pomiędzy poszczególnymi zmiennymi opisywanego modelu oraz umożliwia wyznaczenie głównych czynników kształtujących badane zjawisko (poprzez analizę wpływu całościowego, czyli oddziaływania o charakterze bezpośrednim oraz pośrednim poprzez obszary zależne – w zależności od konstrukcji ramowej budowanego modelu). Niemniej jednak istotnym atutem przemawiającym za zastosowaniem metodyki modeli ścieżkowych do pomiaru omawianych zagadnień jest możliwość wyliczenia dokładnego stopnia dopasowania budowanego modelu analitycznego do zaobserwowanej rzeczywistości rynkowej poprzez wyznaczenie różnych wskaźników miary dopasowania, takich jak R^2 , AVE, *Crombach's Alfa* lub *Composite reliability*.

Jak widać na rysunku 5, za pomocą modelu ścieżkowego badacz może przedstawić proces budowania złożonego zjawiska (na omawianym schemacie nazwanego X_6) jako konstrukcję o charakterze przyczynowo-skutkowym zachodzącą pomiędzy obszarami X_1 – X_6 (przy czym według koncepcji prezentowanego modelu ramowego obszary X_5 i X_6 stanowią zagadnienia zależne, natomiast obszary X_1 – X_4 to zagadnienia niezależne). Co więcej, na prezentowanym schemacie widać część z przytoczonych wcześniej zalet modelowania ścieżkowego, czyli możliwość wskazania głównych czynników sukcesu w obszarze analizowanego zjawiska⁸, a także możliwość zdiagnozowania kluczowych

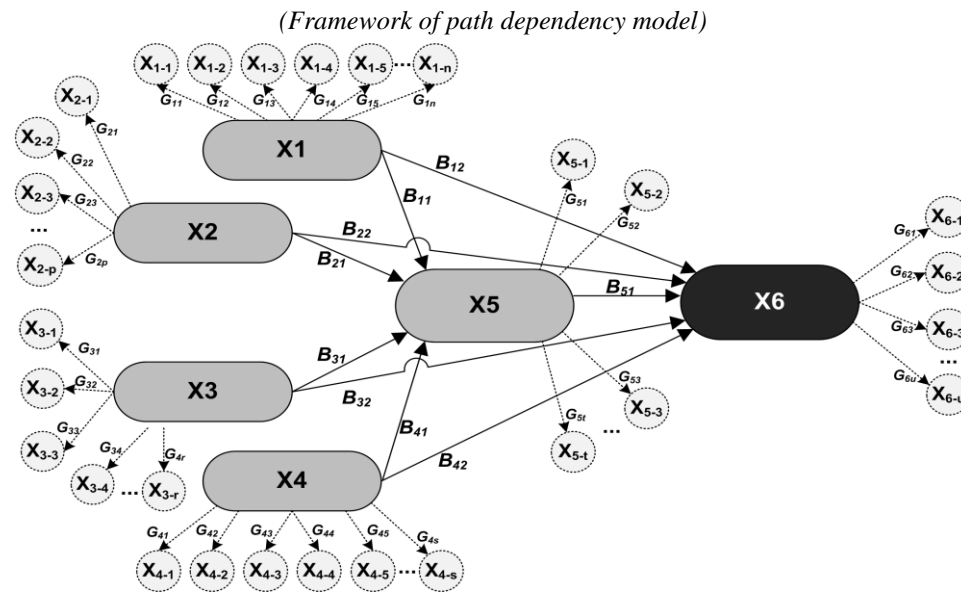
⁷ Różnica ta jest tłumaczona przez autorów indeksu VCI tym, że w zastosowanej przez nich metodologii kwestie zorientowania na klienta i wypełniania jego oczekiwań zawarto i skwantyfikowano w obszarach technologii, jakości, innowacji oraz wizerunku marki.

⁸ Poprzez porównanie uzyskanych wyników zależności ścieżkowych – pośrednich B_{11} ; B_{21} ; B_{31} ; B_{41} ; oraz bezpośrednich B_{12} ; B_{22} ; B_{32} ; B_{42} ; B_{51}

zagadnień dla badanych respondentów w aspekcie oceny poszczególnych obszarów włączonych do badanego modelu⁹.

Na rysunku 5 przedstawiono najprostszą ramową formę konstrukcji modelu ścieżkowego.

Rys. 5. Ramowa konstrukcja modelu ścieżkowego

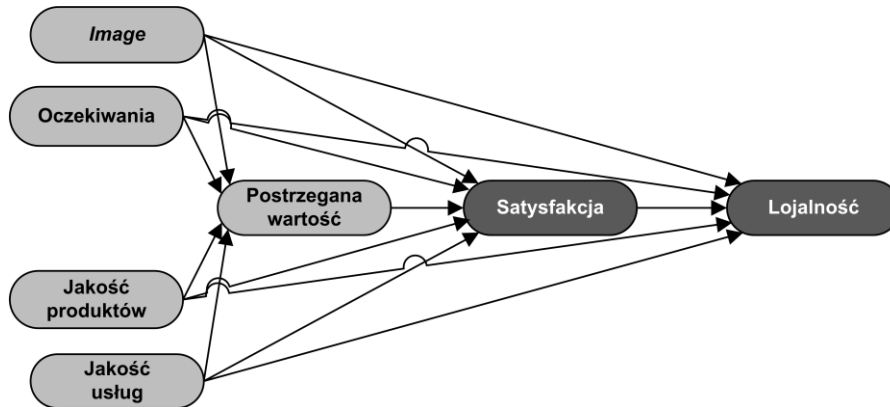
Źródło: opracowanie własne.

5. AKTUALNE ZASTOSOWANIA RYNKOWE MODELI ŚCIEŻKOWYCH

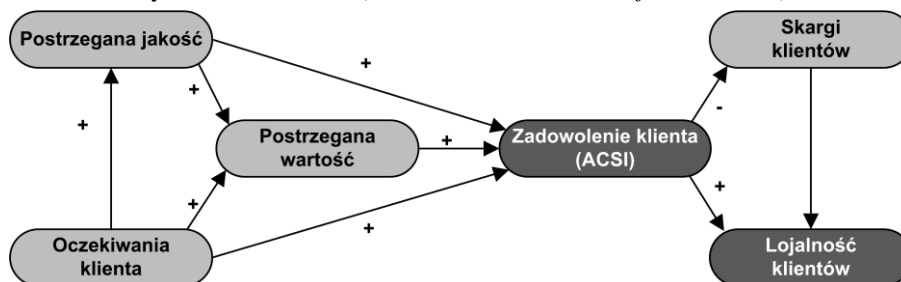
W praktyce menadżerskiej modele ścieżkowe znajdują powszechne zastosowania głównie w obszarze pomiaru poziomu satysfakcji i lojalności klientów. Obecnie na rynku w omawianym obszarze badawczym występują dwa główne, zaawansowane modele analityczne: ACSI (*American Customer Satisfaction Index*) oraz EPSI (*European Performance Satisfaction Index*). Szczegółowa charakterystyka wymienionych modeli (wraz z dokładnym opisem problemów poruszanych w ramach poszczególnych obszarów badawczych wchodzących w skład danego modelu analitycznego) jest głównym tematem wielu opracowań występujących zarówno w literaturze polskiej, jak i zagranicznej¹⁰, natomiast ich ramową konstrukcję przedstawiono na rysunkach 6 oraz 7.

⁹ W omawianym przypadku na przykład dla obszaru X1 poprzez porównanie uzyskanych poziomów wag: G_{11} ; G_{12} ; G_{13} ; G_{14} ; G_{15} ; ... G_{1n} .

¹⁰ Zob. M.D. Johnson, *Customer Orientation and Market Action*, National Quality Research Center, University of Michigan Business School, Prince Hall, Upper Saddle River, New Jersey 1998; M.D. Johnson i wsp., *The Evolution and Future of National Satisfaction Index Models*, „Journal of Economic Psychology” 2001/22; S. Skowron, Ł. Skowron, *Lojalność klienta a rozwój organizacji*, Difin, Warszawa 2012.

Rys. 6. Model EPSI (*European Performance Satisfaction Index*)

Źródło: M.D. Johnson, *Customer Orientation and Market Action*, National Quality Research Center, University of Michigan Business School, Prince Hall, Upper Saddle River, New Jersey 1998.

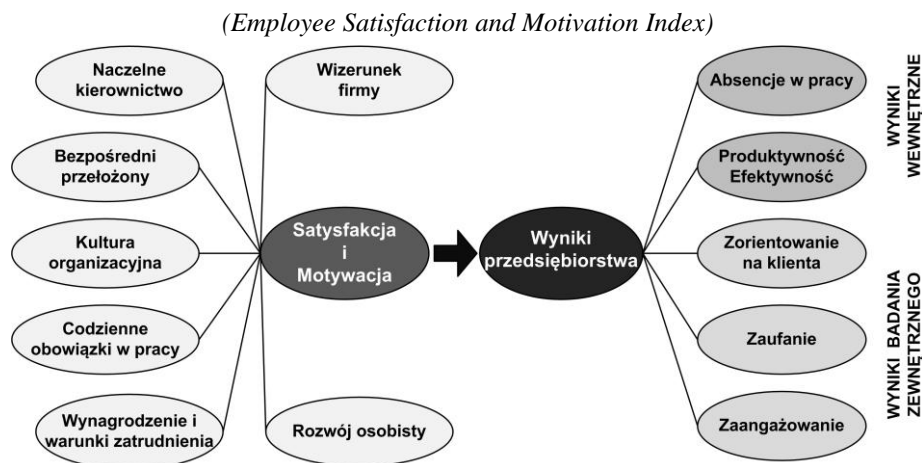
Rys. 7. Model ACSI (*American Customer Satisfaction Index*)

Źródło: A. Arbor, *American Customer Satisfaction Index: Methodology Report 1995 Update*, University of Michigan Business School, National Quality Research Center / American Society for Quality Control.

Modele ścieżkowe są obecnie stosowane również do pomiaru poziomu satysfakcji i motywacji pracowników. Na polskim rynku Agencja Badawcza Total Effect wprowadziła model ISMP (Indeks Satysfakcji i Motywacji Pracownika), który opracowano na bazie europejskiego modelu EEI (*European Employee Index*). Ramową konstrukcję omawianego modelu przedstawiono na rysunku 8.

Oprócz prezentowanych w niniejszym artykule modeli na rynku występuje wiele innych konstrukcji o charakterze ścieżkowym, opracowywanych głównie na potrzeby konkretnych problemów badawczych oraz podmiotów gospodarczych. W związku z tym, że nie znajdują one szerokiego grona odbiorców, nie mogą być traktowane jako typowe narzędzia rynkowe.

Rys. 8. Model ISMP (Indeks Satysfakcji i Motywacji Pracownika) badania satysfakcji i motywacji pracowników

Źródło: Model ISMP, www.totaleffect.pl.

Należy zauważyć, że duża elastyczność modelowania ścieżkowego pozwala badaczowi praktycznie dowolnie kształtować dany model, dzięki czemu omawiane narzędzia mogą służyć do wyznaczania poziomu indeksów większości niematerialnych zasobów organizacji (na przykład satysfakcji i lojalności klientów, motywacji i satysfakcji pracowników, postrzegania/siły marki, poziomu atrakcyjności danych obszarów terytorialnych czy postrzeganej jasności funkcjonowania instytucji/organizacji publicznych). Dodatkowo istotną zaletą modeli ścieżkowych jest ich modułowy charakter, który pozwala badaczowi w sposób doświadczalny przekształcać konstrukcję bazową. Można na przykład dodać nowe obszary będące istotnymi czynnikami sukcesu w przypadku określonych sektorów lub rynków lub rozszerzyć liczbę pytań opisujących dany obszar modelu bazowego (jednocześnie analizując, jaki ma to wpływ na poszczególne, wymienione wcześniej miary dopasowania badanego modelu).

6. ZAKOŃCZENIE

Obecnie można dostrzec, że zarówno praktycy biznesowi, jak i gremia naukowe coraz więcej uwagi poświęcają zagadnieniom budowania i zarządzania niematerialnymi zasobami przedsiębiorstwa. Na niektórych rynkach można już mówić o priorytetowym traktowaniu przez menadżerów zasobów niematerialnych w stosunku do tradycyjnych zasobów materialnych (jest to najsilniej widoczne na rynkach *stricte* wirtualnych). W tym miejscu należy jednak wspomnieć o dwóch bardzo istotnych faktach związanych z niematerialnymi zasobami przedsiębiorstwa, które wydają się pomijane przez zwolenników omawianych zagadnień:

- Zasoby niematerialne same z siebie ani nie tworzą wartości firmy, ani nie generują jej przychodów. Aby przynosiły dodatnie efekty rynkowo-finansowe, muszą być synergicznie związane z innymi tradycyjnymi (namacalnymi) czynnikami procesów operacyjnych zachodzących wewnątrz organizacji oraz z jej ofertą rynkową. W przeciwnym razie wartość czynników niematerialnych bez odpowiedniego wsparcia

systemowo-produktowego zanika dużo szybciej niż wartość tradycyjnych zasobów materialnych.

- Zasoby niematerialne są zorientowane przyszłościowo. Definiują one w większym stopniu możliwości przyszłego wzrostu i rozwoju przedsiębiorstwa niż jego aktualną pozycję konkurencyjną na rynku. Należy je zatem traktować jako wskaźniki predykcyjne do przyszłych stanów organizacji i jej otoczenia, a nie „mierniki kontrolne”, które wspomagają proces uruchamiania działań o charakterze doraźnym/krótkoterminowym.

W związku z tym obecnie dostrzega się na rynku coraz większą presję środowisk biznesowych na stworzenie holistycznego modelu, który całościowo opisywałby tworzenie wartości rynkowej przedsiębiorstw z symultanicznym uwzględnianiem relacji występujących pomiędzy materialnymi i niematerialnymi zasobami zaangażowanymi w omawiany proces budowania wartości.

LITERATURA

- [1] Andreou A.N., Green A., Stankosky M., *A framework of intangible valuation areas and antecedents*, „Journal of Intellectual Capital” 8/1 (2007), s. 52–75.
- [2] Arbor A., *American Customer Satisfaction Index: Methodology Report 1995 Update*, University of Michigan Business School, National Quality Research Center / American Society for Quality Control.
- [3] Cohen K.P., Low J., *The value creation index: quantifying intangible value*, „Strategy & Leadership” 29/5 (2001), s. 9–15.
- [4] Green A., *Prioritization of sources of intangible assets for use in enterprise balance scorecard valuation models of information technology (IT) firms*, praca doktorska obroniona na George Washington University, Washington, DC, 2004.
- [5] Johnson M.D., *Customer Orientation and Market Action*, National Quality Research Center, University of Michigan Business School, Prince Hall, Upper Saddle River, New Jersey 1998.
- [6] Johnson M.D. i wsp., *The Evolution and Future of National Satisfaction Index Models*, „Journal of Economic Psychology” 2001/22.
- [7] Low J., *The value creation index*, „Journal of Intellectual Capital” 3/1 (2000), s. 252–262.
- [8] Skowron S., Skowron Ł., *Lojalność klienta a rozwój organizacji*, Difin, Warszawa 2012.

THE ESSENCE AND MEASUREMENT OF A COMPANY'S INTANGIBLE ASSETS

Over the last few years there has been a noticeable growth of the awareness of the significance of organizations' intangible assets in building their position on the market, noticeable both in scientific literature all over the world and in business practice. The results of numerous studies conducted in the discussed problem area indicate unambiguously that intangible assets are now the key issue in the process of building market value of the analyzed business entities.

The observed tendencies of change result in the growing pressure of the business circles to introduce a widely accepted and extensively used analytical tool which would enable both the management of a company and particular groups of its stakeholders to measure the

influence of the company's intangible assets on the final market value of the studied subjects.

In order to solve the diagnosed problem concerning the research tools, the author suggests that, for analytical purposes, a separate measurement of particular intangible areas of an organization should be performed, and only later should the obtained results be integrated into one relational model. In order to do that, the author of the present article focuses on presenting the path models as a tool which allows both to use the same methodology to measure particular elements and to construct the holistic measurement model which is expected by the market.

In conclusion, the author warns against organizations uncritically concentrating exclusively on the aspects related to constructing their intangible assets. Managers should be aware of two vital facts connected with the discussed issues which seem to be ignored in current business and scientific literature:

1. Intangible assets do not constitute the value of a company nor generate its income themselves. To bring positive market-financial effects, they must be synergistically linked with other traditional (tangible) factors of operational processes taking place within the organization as well as with its market offer.

2. Intangible assets are future-oriented. They define the possibilities for future growth and development of a company to a larger extent than its current competitive position on the market.

Keywords: intangible assets, path relation models, the intangible assets measurement, customer satisfaction, employee motivation.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.21

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Andrzej SOŁTYS¹

DYSKUSJE WOKÓŁ METODOLOGICZNEGO STATUSU TEORII POZNANIA W FILOZOFII PODMIOTU

W artykule bada się zagadnienie statusu metodologicznego teorii poznania. Na przestrzeni wieków status ten ulegał ciągłej modyfikacji w kierunku przyznawania teorii poznania w filozofii coraz większego znaczenia aż do wysunięcia jej na pierwsze miejsce wśród dyscyplin filozoficznych. Stosując metodę analizy historycznej, zwanej w filozofii klasycznej metodą historyzmu, autor wskazuje na trudności związane z traktowaniem teorii poznania jako filozofii pierwszej. Wychodząc od analizy powiązań problematyki teoriopoznawczej z dyscyplinami filozofii klasycznej, pokazuje drogę rozwoju filozoficznej refleksji, na której doszło do wysunięcia teorii poznania na pierwsze miejsce wśród dyscyplin filozoficznych oraz negatywne konsekwencje takiego statusu teorii poznania dla uprawiania filozofii. Najważniejszą z nich jest zerwanie związku filozofii z realnie istniejącą rzeczywistością i zamknięcie filozoficznego poznania w polu ludzkiej świadomości. W gruncie rzeczy poznanie zostało zastąpione refleksją nad własnymi aktami poznawczymi. W ten sposób filozofia pozbawiła poznający (myślący) podmiot możliwości kontroli swoich procesów poznawczych poprzez odwoływanie się do realnego bytu. Według tomistów egzystencjalnych sposobem na poradzenie sobie ze wspomnianymi trudnościami jest wypracowanie innego niż w filozofii podmiotu statusu metodologicznego teorii poznania. Otóż teoria poznania powinna być dyscypliną, która źródłowo opisuje poznanie i czyni z niego przedmiot filozoficznego wyjaśnienia. Wtedy jednak teoria poznania nie może być filozofią pierwszą, jej punktem wyjścia nie może być wówczas analiza świadomości. Teoria poznania, badając poznanie, jest wtedy dyscypliną przedmiotową strukturalnie powiązaną z metafizyką.

Słowa kluczowe: filozofia podmiotu, filozofia klasyczna, filozofia pierwsza, teoria poznania, metafizyka, tomizm egzystencjalny.

1. WPROWADZENIE

Od pewnego czasu dominuje w filozofii pogląd, że teoria poznania jest pierwszą wśród dyscyplin filozoficznych. Niektórzy posuwają się jeszcze dalej, utrzymując, że teoria poznania jest synonimem filozofii. A wtedy wszystkie problemy filozoficzne są problemami teoriopoznawczymi. Wyróżnioną pozycję teoria poznania zdobyła w nowożytności za sprawą przedstawicieli filozofii podmiotu². Czy jednak takie miejsce teorii poznania wśród dyscyplin filozoficznych jest słuszne? Odpowiedzią na to pytanie będzie rekonstrukcja głównych historyczno-filozoficznych rozwiązań dotyczących metodologicznego statusu teorii poznania. Chociaż metodologiczny status teorii poznania jest określony przez jej przedmiot, metodę i cel, to głównie ze względu na naturę

¹ Ks. dr Andrzej Sołtys, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, e-mail: asoltys@prz.edu.pl,

² Zob. R. Descartes, *Medytacje o filozofii pierwszej*, przeł. J. Hartman, Zielona Sowa, Kraków 2006.

przedmiotu wykształciły się przedmiotowa i metapredmiotowa koncepcja teorii poznania³. Dzieje filozofii obrazują, jak wspomniane koncepcje teorii poznania dojrzejewają i z sobą konkurują.

2. PROBLEMATYKA TEORIOPOZNAWCZA W FILOZOFII KLASYCZNEJ

Metodologiczny status koncepcji teorii poznania wykształcał się w relacji do metafizyki. W filozofii klasycznej to metafizyka uchodziła za dyscyplinę pierwszą⁴. Arystoteles traktuje ją jako najwyższy i najogólniejszy⁵ typ poznania filozoficznego dotyczący substancjalnych form rzeczywistości. Na gruncie tej dyscypliny wyjaśniano wszelki byt we wskazanym aspekcie poprzez dociekanie ostatecznych jego przyczyn. Z racji przedmiotu, aspektu patrzenia na ten przedmiot oraz celu wyjaśniania metafizyka dostarczała innym dyscyplinom swego uzasadnienia, w tym także uzasadnienia teoriopoznawczej problematyki⁶. Oczywiście nie twierdzimy, że Arystoteles wyróżniał teorię poznania jako odrębną dyscyplinę filozoficzną⁷, ale jedynie to, że gdyby była przez niego wydzielona, to musiałaby być dyscypliną zależną w stosunku do metafizyki, podobnie jak wyróżniana przez niego filozofia praktyczna czy logika.

Niektórzy, próbując znaleźć miejsce dla teorii poznania w filozoficznym systemie Arystotelesa, nie tyle wskazują na zależność zagadnień teoriopoznawczych od filozofii pierwszej, co przeciwstawiają sobie te dyscypliny. Skoro metafizyka zajmuje się bytem, a logika, mając w stosunku do filozofii charakter instrumentalny, prowadzi dociekania nad ludzką wiedzą, to we wskazanym przydziale zadań zaznacza się umiarkowany dualizm bytu i poznania⁸. Na tej podstawie można by utrzymywać, że Arystoteles daje podstawę do podziału filozofii na metafizykę traktującą o bycie, logikę badającą ludzką wiedzę, czyli rezultaty poznania, natomiast teoria poznania badałaby poznanie jako czynność. W

³ Niektórzy wskazują także na trzecią koncepcję teorii poznania rozwijaną przez dwudziestowieczne nurty filozofii pozytywistycznej. Teoria poznania w ich ujęciu sprowadza się ostatecznie do logicznych analiz dotyczących języka. Por. L. Wciórka, *Teoria poznania*, Papieski Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw, Poznań 1996, s. 11. Przykładem takiej teorii poznania jest podręcznik epistemologii Jana Woleńskiego. Zob. J. Woleński, *Epistemologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

⁴ Arystoteles nie posługuje się nazwą „metafizyka”, lecz „filozofia pierwsza”. Generalnie znawcy Arystotelesa właśnie w jego filozofii pierwszej dostrzegają problematykę, która później została nazwana metafizyką. Ale są też opinie odmienne, a mianowicie, że Arystotelesa „filozofia pierwsza” dotyczy po prostu bytu pierwszego – Absolutu, natomiast filozofia druga czy wtórna zajmuje się wyłącznie bytami przygodnymi. Zob. J. Kalinowski, *O istocie i jedności filozofii*, „Roczniki Filozoficzne” 6/1 (1958), s. 5–17.

⁵ Metafizyka w pismach Arystotelesa jest nauką operującą trzecim stopniem abstrakcji.

⁶ Obszernie na temat stosunku innych dyscyplin filozoficznych do tak zwanej filozofii pierwszej, czyli metafizyki w filozofii Arystotelesa, zob. A. Mansion, *Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote*, „Revue Philosophique de Louvain” 1958/56, s. 165–221.

⁷ Autorem, który pierwszy użył nazwy epistemologia w odniesieniu do tak zwanej filozofii pierwszej jest E. Reinhold, *Theorie des Menschlichen Erkenntnisvermögens und Metaphysik*, I–II, Gotha 1832–1835.

⁸ Por. S. Kamiński, *Teoria bytu a inne dyscypliny filozoficzne*, „Roczniki Filozoficzne” 25/1 (1975), s. 6.

następnych wiekach nie podjęto próby metodologicznej determinacji dyscypliny filozoficznej badającej zagadnienia związane z poznaniem.

Podjęto się tego zadania dopiero w szczytowym okresie rozwoju średniowiecza. Wtedy święty Tomasz z Akwinu rozwinął poczynione przez Arystotelesa metodologiczne ustalenia. Nawiązując do Arystotelesa, traktował on metafizykę jako filozofię pierwszą, chociaż zmodyfikował jej metodę przedmiot i cel. Gdy Arystoteles dochodził do pojęcia bytu na drodze abstrakcji, tak święty Tomasz konstruował pojęcie bytu na drodze separacji metafizycznej. Gdy dla tego pierwszego przedmiotem były choć substancjalne, to jednak abstrakcyjne formy rzeczywistości (substancja jako natura), tak dla świętego Tomasza był nim realnie istniejący bytowy konkret (istota konkretnie istniejąca). Wreszcie gdy dla Arystotelesa celem metafizycznego poznania była głównie wiedza definicyjna, to znaczy wiedza dotycząca przyczyny formalnej, tak święty Tomasz cel ten związał z przyczynowością zasadzającą się na podstawowym złożeniu realnego bytu z istoty i istnienia. Akwinata, traktując filozofię bytu jako najważniejszą wśród dyscyplin filozoficznych, *implicite* wskazał na przedmiot metafizyki jako *totum divisionis* filozofii. Przedmiot metafizyki zakresowo ogarniał wszelki byt. Natomiast poszczególne dyscypliny filozofii wydzielono na podstawie partykularyzacji tegoż bytu. Z racji najszerszego zakresu pojęcia przedmiotu metafizyki święty Tomasz określał ten przedmiot jako *ens commune*⁹. Filozoficzny system świętego Tomasza uzyskał tym samym metodologiczną przejrzystość. W świetle przedstawionych zasad uporządkowania dyscyplin filozofii trzeba dopiero szukać miejsca dla teorii poznania we wskazanym systemie filozoficznym.

Święty Tomasz z Akwinu nie napisał żadnego traktatu z zakresu teorii poznania. Nie znaczy to jednak, że nie interesował się zagadnieniami teoriopoznawczymi. Otóż zajmował się nimi w kontekście badanej problematyki metafizycznej, co stanowi dodatkową rację przemawiającą za tym, że teorię poznania należy postrzegać w jego filozofii jako jedną z metafizyk szczegółowych. I chociaż nie wskazał on przedmiotu dla tej gałęzi wiedzy, to jednak w świetle przyjętej zasady porządkowania dyscyplin filozoficznych teoria poznania powinna mieć charakter dyscypliny przedmiotowej. Dowodzi tego badanie przez świętego Tomasza kwestii procesów poznawczych na gruncie metafizyki. Wykluczenie z metafizyki zagadnień dotyczących poznania byłoby równoznaczne z nadaniem teorii poznania statusu pomocniczej nauki w filozofii. Zaprezentowana interpretacja metodologicznego usytuowania problematyki teoriopoznawczej w systemie filozofii świętego Tomasza nie jest jedyna.

Niektórzy sądzą, że filozofia świętego Tomasza upoważnia, aby podstawą podziału filozofii uczynić nie przedmiot, lecz metodę poznania filozoficznego¹⁰. Nie wydaje się jednak, aby wydzielenie dyscyplin filozofii ze względu na metodę było alternatywą podziału filozofii na podstawie zasady partykularyzacji przedmiotu metafizyki. Raczej jest on podziałem wyższego stopnia w podziale filozofii ze względu na przedmiot. Jeśli przedmiotem filozofii jest realnie istniejący byt, a poszczególne dyscypliny filozofii są wydzielane na podstawie zasady partykularyzacji tego bytu, to można już wydzielone dyscypliny podzielić na te, które w rozważaniach przedmiotowych odwołują się do *modus*

⁹ „Philosophum primum, qui considerat ens commune et ea quae sunt separata a motu”. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, II, 37.

¹⁰ Por. S. Kamiński, *Dziedziny teorii bytu*, [w:] *Studia z filozofii Boga*, red. B. Bejze, t. 3, Warszawa 1977, s. 80.

rationalis, oraz te, które stosują *modus intellectualis*. W efekcie skrzyżowania tych dwóch podziałów dochodzi do jeszcze ostrzejszego wyróżnienia dyscyplin filozoficznych (metafizycznych). Jedne należałyby do grupy tych dyscyplin, które tworzą teorię bytu danego bezpośrednio (materialnego) i w nich obowiązywałaby metoda *modus rationalis*, dopiero w oparciu na teorii takiego bytu można by było dochodzić do nauki zajmującej się najogólniejszymi zasadami bytu, w której *modus intellectualis* byłby jej metodą. W sensie ścisłym metafizyką można by nazwać dyscyplinę, której przedmiotem jest *ens commune*, *modus intellectualis* zaś – jej metodą. Przy takim ostrym oddzieleniu dyscyplin filozofii związanych z jedną bądź drugą metodą nie bardzo wiadomo, w której grupie dyscyplin filozoficznych zmieścić zagadnienia dotyczące ludzkiego poznania. Najbardziej nadają się one do badania przez wydzieloną, odrębną od metafizyki dyscyplinę o charakterze metaprzmiotowym.

3. METODOLOGICZNY STATUS TEORII POZNANIA W FILOZOFII PODMIOTU

Za autora i twórcę metaprzmiotowej koncepcji teorii poznania uchodzi Kartezjusz. Zdawał on sobie sprawę z zamętu, jaki panował w filozofii europejskiej. W odnowionej i zrewolucjonizowanej filozofii Kartezjusz upatrywał sposób na zintegrowanie nękanej wojnami Europy. Nowa filozofia nie mogła się już odwoływać do świadectwa zmysłów, zmysły bowiem ze swej istoty zawodzą, na co wskazują przeciwstawne filozoficzne prądy myślowe opierające swoje przekonania właśnie na świadectwie zmysłów. Zmysły nie dostarczają kryteriów, na których podstawie można by odróżnić jawę od snu.

Kartezjusz, kształcąc się w jezuickim kolegium La Flèche, zaznajomił się z filozofią Franciszka Suáreza, wpływowego hiszpańskiego jezuitę. Dla Suáreza natomiast sprawą podstawową w konstruowaniu systemu było określenie przedmiotu filozofii. Według niego przedmiot filozofii był pojęty esencjalistycznie (*ens ut nomen*). Otóż bytem jest istota i dlatego wystarczy studium istoty, aby uzyskać adekwatną wiedzę o bycie. Poznawczo ujęta istota jest z kolei pojęciem bytu. Przy czym Suárez odróżnił pojęcie subiektywne (formalne) i obiektywne¹¹. Nawiązując do myśli Awicenny o naturze trzeciej, istotę rozumiał jako pojęcie obiektywne. Inaczej mówiąc, był nim byt ujęty w swych strukturach koniecznościowych. Natomiast pojęciem subiektywnym był obraz – znak, poprzez który widzi się pojęcie obiektywne. Pojęciem obiektywnym było to, co poznajemy, pojęciem subiektywnym zaś to, w jaki sposób poznajemy. Poprzez pojęcie subiektywne widzimy samą rzecz daną w pojęciu obiektywnym.

Kartezjusz zakwestionował sens pojęcia obiektywnego. Uznał, że mówienie o pojęciu obiektywnym jest niepotrzebnym „podwajaniem rzeczywistości”. Pojęcie dotychczas uznawane za obiektywne nazwał ideą (subiektywną) i uznał ją za jedyny przedmiot poznania¹². Sprowadził w ten sposób pojęcie obiektywne do pojęcia subiektywnego. Był przekonany, że złudnemu świadectwu zmysłów odpowiada właśnie suarezjańskie pojęcie obiektywne. A dopiero poznając ideę, poznajemy samą rzecz, idea bowiem jest tej rzeczy obrazem. Idea jasna i wyraźna to przedmiot pożądanego wartościowego poznania. Kartezjusz wyznaczył filozofii badanie poznania oraz wiedzy prawdziwej. Zagadnienie

¹¹ Por. F. Suárez, *Disputationes metaphysicae*, Bd. 2, Hildesheim 1998, disp. II, sect. 1, 1.

¹² Por. M. A. Krapiec, *Epistemologia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., t. 3, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2002, s. 196.

tego, co się poznaje, zeszło na dalszy plan. Krytyka poznania, a więc tego, w jaki sposób poznajemy, uprzedziła wyjaśnianie tego, że poznajemy i co poznajemy. Kartezjańskie „jak poznajemy” zastąpiło „co poznajemy”. Odtąd miejsce metafizyki jako filozofii pierwszej zajęły zagadnienia związane z krytyką poznania. Teoria poznania dokonująca wspomnianej krytyki uzyskała odmienny niż w nurcie filozofii klasycznej metodologiczny status. W niej punktem wyjścia było radykalne metodyczne wątplenie w to, że coś w ogóle wiem, z pokonania sceptycyzmu zaś uczyniono podstawowe zadanie filozofii. W gruncie rzeczy to rozważania o metodzie stały się punktem wyjścia filozofii¹³.

W filozofii nastąpił zwrot ku badaniu świadomości ludzkiej. Wysiłek teorii poznania na pierwsze miejsce wśród dyscyplin filozoficznych spowodowało, że metafizyka (o ile istniała jeszcze jakakolwiek racja jej uprawiania) mogła być już tylko nabudowana na wątpliwym podmiocie, a wtedy jej przedmiotem nie mogło być nic innego poza ideami. Życie poznawcze zostało w tym kontekście pojęte jako uświadamianie sobie tego, co jest stale obecne w strumieniu naszej świadomości, lecz w sposób niewyraźny. W konsekwencji nastąpiło oderwanie ludzkiego poznania od rzeczywistości i zamknięcie poznania w polu świadomości i „pułapce refleksji”¹⁴. Wykształcił się typ filozofii reprezentacyjalistycznej, w której poznanie spontaniczne danego przedmiotu zastąpiono refleksją nad własnymi aktami poznawczymi. Filozofia, czyniąc swoim przedmiotem własne reprezentacje poznawcze, pozbawiła poznający (myślący) podmiot możliwości kontroli swoich procesów poznawczych poprzez odwołanie się do realnego bytu i tym samym skazała go na immanencję własnej świadomości. Opisany zwrot podmiotu ku samemu sobie nie był spowodowany naturalnym porządkiem poznania, lecz był on następstwem kartezjańskiego woluntaryzmu najbardziej widocznego w jego koncepcji sądu¹⁵.

Zarysowany nurt filozoficznego myślenia rozwinął Immanuel Kant. Również dla niego ukrytym zadaniem poznania było głównym zadaniem filozofii. Analogicznie do filozofii Kartezjusza poznawanie przedmiotu znalazło się w ogniu jego krytyki, nie natomiast to, co poznajemy. Kant chociaż nie negował istnienia rzeczywistości, to jednak w krytyce poznania upatrywał jedyną rację jej rozumienia. Dla filozofa z Królewca nie metafizyka, ale metaprzmiotowo pojęta teoria poznania była więc filozofią pierwszą. W niej naukotwórcze pytanie „dlaczego” zostało definitywnie wyparte przez pytanie o warunki wiedzy prawdziwej „co mogę wiedzieć”¹⁶.

Z potrzeby wiedzy prawdziwej wykształcił się mentalistyczny paradygmat uprawiania filozofii¹⁷. Zgodnie z nim filozofia bada udział świadomości w konstytuowaniu rzeczywistości. Rozumny podmiot występuje jako czynnik aktywny, wnosi do poznania pewne schematy służące uporządkowaniu danych spostrzeżeniowych i to z tej racji ma on powszechną ważność. Całościowe badanie subiektywnych warunków poznania Kant

¹³ Zob. R. Descartes, *Rozprawa o metodzie*, przeł. T. Żeleński-Boy, Wydawnictwo Marek Derewecki, Kęty 2009.

¹⁴ Zob. W. Chudy, *Rozwój filozofowania a „pułapka refleksji”*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1995, s. 115–171.

¹⁵ Por. B. Paź, *Naczelna zasada racjonalizmu*, „Aureus”, Kraków 2007, s. 57.

¹⁶ Por. I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, t. 2, PWN, Warszawa 1986, B 833.

¹⁷ Obszernie na temat paradygmatów uprawiania filozofii zob. *Filozofia, podstawowe pytania*, red. E. Martens i H. Schnadelbach, przeł. K. Krzemieniowa, Wiedza Powszechna, Warszawa 1995, s. 66–97.

nazwał „filozofią transcendentálną”. „Transcendentálnym nazywam wszelkie poznanie, które zajmuje się w ogóle nie tyle przedmiotami, ile naszym sposobem poznawania przedmiotów, o ile ten ma być *a priori* możliwy”¹⁸. Kant w swej teorii poznania nie wyjaśniał faktyczności poznania, lecz tylko jego strukturę. Nie chodziło mu również o przebadanie struktury poznania w ogóle, lecz tylko takiego typu poznania, w którym dochodzi się do wiedzy powszechnie ważnej, czyli nauki. Metodę uczynił punktem wyjścia filozofii. Odrzucił dotychczas przyjmowaną zasadę, że metoda poznania musi odpowiadać przedmiotowi poznania. Metoda w przekonaniu Kanta współkonstruuje przedmiot poznania. Chcąc uwolnić filozofię podmiotu od kartezjańskiego idealizmu epistemologicznego, zmierzał do ponownego związania poznania filozoficznego z takim przedmiotem, który istnieje niezależnie od podmiotu poznającego. Jednakże zmienił rozumienie tego przedmiotu. Uznał, że rzeczywistym przedmiotem dla krytycznego poznania mogą być tylko te dane, które są przekazywane myśli przez wrażenia. Ostatecznie przedmiot poznania jest rezultatem swoistej syntezy między przedmiotowymi zjawiskami i apriorycznymi kategoriami podmiotu, poprzez które podmiot nadaje przedmiotowi sens¹⁹.

W Kanta krytycznej teorii poznania doszło do pomieszczenia faktu poznania z niezależną od poznania rzeczywistością. Konsekwencją tego jest to, że w poznaniu nie można odróżnić treści subiektywnej od treści realnego bytu. Poznanie zostało zredukowane do myślenia. Odtąd analiza bytu intencjonalnego stała się sytuacją macierzystą wszelkiej filozofii²⁰. Filozofowanie zamknięto w „pułapce refleksji”, z której nie sposób już utorować drogę do poznania realnie istniejącej rzeczywistości. Niewykonalność tego zadania jeszcze bardziej pogłębił przyjęty przez Kanta agnostycyzm w odniesieniu do rzeczy samych w sobie. Kant, nadając teorii poznania rangę filozofii pierwszej zajmującej się ukrytycznianiem poznania, nie wyjaśnił faktu poznania. Paradoksalnie teorię poznania zepchnął do poziomu nauk pomocniczych filozofii o charakterze metaprzecmiotowym, to znaczy takich nauk, które nie badają przedmiotów realnego świata. Teoria poznania stała się przez to dyscypliną pokrewną logice, metodologii nauk czy teorii nauki, których rolą jest eksplikowanie myśli. Dziedzictwo filozoficznej myśli Kanta zaciążyło nad filozofią europejską XIX i pierwszej połowy XX wieku. Wspomniany wpływ był szczególnie widoczny w nurcie fenomenologii²¹.

W niej teoria poznania nadal zachowała status dyscypliny metaprzecmiotowej. Również Edmund Husserl, uważany za ostatniego filozofa świadomości, traktował teorię poznania jako pierwszą dyscyplinę filozoficzną, której naczelnym zadaniem było ukrytycznienie poznania-myślenia. W świetle fenomenologii Husserla myślenie (*cogito*) miało jednocześnie charakter immanentny i transcendentny. Poznawana treść jest bytem

¹⁸ I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, t. 1, PWN, Warszawa 1986, B 25. Pojęcie transcendentalizmu ewoluowało. Na temat współczesnego pojmowania transcendentalizmu w filozofii zob. M. Szulakiewicz, *Transcendentalizm Kanta a myśl współczesna*, [w:] *Immanuel Kant i świat współczesny*, red. K. Śnieżyński, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004, s. 49–65.

¹⁹ Kantowska tablica kategorii, zob. I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, B 106.

²⁰ Por. M.A. Krąpiec, *O filozofii*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008, s. 69.

²¹ Fenomenologia jest filozofią świadomości, której celem jest dotarcie do transcendentalnych podstaw konstytucji czystej świadomości. Zob. A.B. Stepien, *Wstęp do filozofii*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2007, s. 266–269.

intencjonalnym. Husserl uznał, że w bycie intencjonalnym (immanentnym) jest odniesienie do świata²², ponieważ byt intencjonalny został utworzony z poznawczego ujęcia istniejącego świata. Ale czy intencjonalność pociąga realność? Przecież myśl nie daje podstawy do afirmowania istnienia realnego świata. Mimo wysuniętego fenomenologicznego programu powrotu do rzeczy samej w sobie (*Zurück zu den Sachen selbst*) Husserl nie związał poznania (myślenia) z realnym światem. A pozostający w nurcie fenomenologii Roman Ingarden, badając różne drogi, na których usiłuje się rozwiązywać ten problem, wykazywał, że są one jałowe poznawczo²³.

Krytykę poznania jako punkt wyjścia filozofii przyjmowali także niektórzy filozofowie tomistyczni²⁴. Wprawdzie przełomowa dla odnowionej filozofii w kręgach filozofów chrześcijańskich była encyklika Leona XIII *Aeterini Patris*, gdyż skłoniła ich do uprawiania filozofii tomistycznej, to jednak w niektórych odmianach tomizmu ciągle asymilowano elementy filozofii Kanta²⁵. Przykładem może być filozofia Désiré Merciera, który podobnie jak Kant z krytyki poznania uczynił punkt wyjścia dla filozofii, co pociągnęło z kolei determinację przedmiotu filozofii i wyznaczyło aprioryczne rozwiązanie kwestii związku danych świadomościowych z istnieniem realnego świata. Wspomniany tomista z danych czystej świadomości na podstawie zasady przyczynowości dochodził do egzystencjalnego sądu stwierdzającego istnienia świata. Rozwiązanie to jednak należy uznać za chybione ze względu na uprzednią w stosunku do rozumowania, założoną *implicite* prawdziwość tego sądu.

Dotychczasowe analizy postawiły w ostrzu krytyki nowożytnie usytuowanie teorii poznania wśród dyscyplin filozoficznych. Teoria poznania jako filozofia pierwsza nie zajmuje się poznaniem, bo się nim zajmować nie może. Przecież pojęcie poznania jest wtórne wobec aktu istnienia czegoś. Nie istnieje poznanie bezprzedmiotowe. Fakt poznania można wyjaśnić tylko w powiązaniu z realnie istniejącym przedmiotem. Jeśli więc teoria poznania bada poznanie w oderwaniu od takiego przedmiotu, to tym samym redukuje poznanie do myślenia, nie pokazując przy tym żadnej drogi, na której myślący podmiot mógłby się wydostać z „pułapki refleksji” i przejść do realnego świata.

4. METODOLOGICZNY STATUS TEORII POZNANIA W TOMIZMIE EGZYSTENCJALNYM

Odmienne rozwiązanie kwestii metodologicznego statusu teorii poznania prezentują tomiści egzystencjalni. Wspomniany kierunek filozofii jest dziełem francuskich filozofów Etienne Gilsona i Jacques'a Maritaina, a na terenie Polski Mieczysława A. Krąpca. Tomiści egzystencjalni zgodnie postulują, aby badania filozoficzne liczyły się z zastanym porządkiem rzeczywistości. Są przekonani, że filozofia, biorąc rozbrat z rzeczywistością, sztucznie generuje problemy filozoficzne. W taki też sposób narosło wiele problemów wokół kwestii wartościowego poznania. Problemy te ustąpią, jeśli poznanie będzie wyjaśniane w związku z rzeczywistością. Wówczas teoria poznania o charakterze metaprzecieżmiotowym będzie zbyteczna, gdyż ta została utworzona na użytek

²² Husserl utrzymywał, że egzystencjalnym ujęciu poznawczym dochodzi do zderzenia subiektywności i transcendencji, przez co dociera się do samej istniejącej rzeczy.

²³ Zob. R. Ingarden, *Spór o istnienie świata*, t. 1–2, PWN, Warszawa 1960–1961.

²⁴ Zob. S. Adamczyk, *Krytyka ludzkiego poznania*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1962.

²⁵ Por. A. Maryniarczyk, *Tomizm*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, s. 507.

rozwiązywania wspomnianych problemów. Nie znaczy to, że teoria poznania jako taka jest niepotrzebna.

W tomizmie egzystencjalnym utrzymuje się przekonanie, że teoria poznania wtedy uzyskuje swoją najgłębszą rację, jeśli wyjaśnia faktyczność poznania. Wyjaśnienie polega na ustaleniu tego, co jest faktem poznawczym, a następnie na wskazaniu takich czynników realnych, których ewentualna negacja byłaby negacją faktu ludzkiego poznania. Stosując metodę uniesprzeczniającego wyjaśnienia w odniesieniu do faktu poznania ustalamy te czynniki, które rozstrzygają o realizmie ludzkiego poznania i jego wartości. Jak widać, teoria poznania przejmując od metafizyki realistycznej sposób postępowania wyjaśniającego. Cel wyjaśnień teoriopoznawczych jest analogiczny do celu, jaki stawia sobie metafizyka w odniesieniu do swojego przedmiotu formalno-metodologicznego. Gdy dla metafizyki realistycznej jest nim wskazanie na ostateczne racje istnienia bytu jako bytu, tak dla teorii poznania celem tym jest wskazanie ostatecznych racji istnienia poznania.

Punktem wyjścia teorii poznania nie może być wtedy krytyka poznania, jak działo się to w jej koncepcji metaprzeczniającej. „W procesie filozoficznego ukrytowania ludzkiego poznawania i wyjaśniania świata nastąpiło swoiste pomieszczenie przedmiotu spontanicznego poznania ze sposobem samego poznania”²⁶. Uprzedzającym wobec jakiegokolwiek krytyki poznania jest fakt poznania i ten – zdaniem Krapca – powinien stanowić właściwy przedmiot teorii poznania. Poznanie jest w tej dyscyplinie przedmiotem materialnym, formalno-treściowym – natomiast poznanie w aspekcie jego prawdziwości, formalno-metodologicznym zaś – poznanie prawdziwościowe pod kątem jego przyporządkowania do ostatecznych racji jego istnienia. Przedmiot teorii poznania to spartykularyzowany byt, czyli coś, co realnie istnieje. Poznanie jest zastanym, niesamozrozumiałym faktem, faktem do filozoficznego wyjaśnienia.

W punkcie wyjścia teorii poznania musimy przyjąć jakieś źródłowe pojęcie poznania. Faktyczności poznania nie wykazujemy, każdy bowiem je doświadcza, na jego podstawie organizuje sobie codzienne życie. Pojęcie poznania nie ma nad sobą rodzaju wyższego. Z tej racji jest pojęciem powszechnym i wymyka się definiowaniu. Nie można go zdefiniować bez popełnienia logicznego błędu *circulus in definiendo*. Analiza poznania dokonuje się właśnie w obrębie procesu poznania, a zatem jest już poznaniem. Źródłowo poznanie można jedynie opisać jako kontakt władz poznawczych z tym, co realnie istnieje. Ów kontakt zapoczątkowuje proces interioryzacji treści bytu przez poznającego z racji istnienia bytu²⁷. Nie ma więc poznania bezprzedmiotowego, ale też nie ma poznania, o ile ten przedmiot realnie nie istnieje. Kontakt władz poznawczych z przedmiotem intencjonalnym nie jest poznaniem, lecz myśleniem, refleksją. Zdaniem tomistów egzystencjalnych błąd filozofów świadomości polega na redukowaniu poznania do badania zawartości strumienia ludzkiej świadomości. Tymczasem w rzeczowej analizie wyczerpuje się tylko ludzkie myślenie. Inaczej jest z poznaniem, które jest konieczną relacją podmiotu do takiego przedmiotu, który faktycznie istnieje.

Poznanie ma nie tylko swe racje w poznającym podmiocie. Akt poznania powstaje w relacji poznającego podmiotu do faktycznego istnienia. Podmiot ze względu na istnienie poznaje. I chociaż istnienie jest racją poznania, to jest ono poznawalne w relacji do

²⁶ M. A. Krapiec, *O filozofii*, s. 77.

²⁷ Por. idem, *Poznanie istniejących rzeczy*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., t. 8, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2007, s. 396.

bytowej treści. Z tego wynika, że struktura realnie istniejącego bytu rozstrzyga o strukturze aktów poznawczych²⁸. Ujęcie poznawcze bytu nie może być adekwatne w poznaniu czysto pojęciowym. Poznanie pojęciowe dotyczy tylko treści rzeczy materialnej. Natomiast poznanie prawdziwościowe odbywa się wówczas, gdy treść bytu jest ujmowana w przyporządkowaniu do faktycznego jej istnienia, a wtedy poznanie ma charakter sądowy i polega na intelektualnym „wyjmowaniu” ze świata rzeczy poszczególnych relacji połączonych naturalnym układem korelatów bytowych.

Chociaż tomiści egzystencjalni uważają poznanie za właściwy przedmiot teorii poznania, to przecież istnieje wiele typów poznania. Nasuwa się pytanie, czy przedmiotem teorii poznania jest poznanie w ogóle, czy też jakiś jeden wybrany typ poznania. Krąpiec uważa, że do poznania dochodzimy źródłowo, badając typ poznania zdroworozsądkowego. W nim rozeznajemy otaczający nas świat, organizujemy sobie warunki codziennego życia²⁹. I ono także dostarcza materiału dla uzasadnienia faktu poznania istnienia bytu, a także istniejących realnych treści bytowych³⁰. Poznanie zdroworozsądkowe, będąc podstawowym i powszechnym typem poznania, jest później, w zależności od potrzeb i możliwości, rozwijane w innych typach poznania. Jako poznanie spontaniczne angażuje wszystkie władze poznawcze podmiotu w ujmowanie zarówno faktu istnienia rzeczy, jak i jego struktury, poprzez spontanicznie tworzone pojęcia i sądy, w momencie poznawczego dostrzeżenia jakiejś rzeczy.

Status metodologiczny teorii poznania w tomizmie egzystencjalnym dookreśla jej stosunek do metafizyki. W programie tomizmu egzystencjalnego wskazywano metafizykę realistyczną jako filozofię pierwszą. Z tej racji jest ona centralną dyscypliną filozoficzną. Z nią strukturalnie związane są tak zwane metafizyki szczegółowe, które wyznaczają dziedziny filozoficznych badań. Metafizyka za swój punkt wyjścia obiera egzystencjalnie rozumiany byt. W nim akt istnienia jest najważniejszym i najdoskonalszym czynnikiem bytowym. Byt w aspekcie istnienia jest przedmiotem formalnym filozofii realistycznej. Krąpiec uczynił z pojmowanego w ten sposób przedmiotu zasadę łączącą wszystkie działy filozofii wyjaśniającej poszczególne obszary rzeczywistości. W filozoficznym programie tomizmu egzystencjalnego teoria poznania ma status metafizyki szczegółowej³¹. W przeciwieństwie do metafizyki, której przedmiotem jest byt jako byt, teoria poznania ma za swój przedmiot jedną z kategorii bytu, a mianowicie fakt poznania. Z racji badania przez nią realnie istniejącego przedmiotu słusznie nazywa się ją teorią poznania o charakterze przedmiotowym. A będąc dyscypliną przyporządkowaną i podporządkowaną metafizyce, określa się ją również jako metafizykę poznania.

LITERATURA

- [1] Adamczyk S., *Krytyka ludzkiego poznania*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1962.
- [2] Chudy W., *Rozwój filozofowania a „pulapka refleksji”*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1995.

²⁸ Por. *ibidem*.

²⁹ Por. idem, *Epistemologia*, s. 193, 200.

³⁰ Por. *ibidem*, s. 200.

³¹ Por. A. Maryniarczyk, *Przełom w dziejach polskiej filozofii*, „Człowiek w Kulturze” 2007/19, s. 87–88.

- [3] Descartes R., *Medytacje o filozofii pierwszej*, przeł. J. Hartman, Zielona Sowa, Kraków 2006.
- [4] Descartes R., *Rozprawa o metodzie*, przeł. T. Żeleński-Boy, Wydawnictwo Marek Derewecki, Kęty 2009.
- [5] *Filozofia, podstawowe pytania*, red. E. Martens i H. Schnadelbach, przeł. K. Krzemieniowa, Wiedza Powszechna, Warszawa 1995.
- [6] Ingarden R., *Spór o istnienie świata*, t. 1–2, PWN, Warszawa 1960–1961.
- [7] Kalinowski J., *O istocie i jedności filozofii*, „Roczniki Filozoficzne” 6/1 (1958), s. 5–17.
- [8] Kamiński S., *Dziedziny teorii bytu*, [w:] *Studia z filozofii Boga*, red. B. Bejze, t. 3, Warszawa 1977, s. 78–100.
- [9] Kamiński S., *Teoria bytu a inne dyscypliny filozoficzne*, „Roczniki Filozoficzne” 25/1 (1975), s. 5–18.
- [10] Kant I., *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, t. 1–2, PWN, Warszawa 1986.
- [11] Krąpiec M.A., *Epistemologia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., t. 3, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2002, s. 193–200.
- [12] Krąpiec M.A., *O filozofii*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008.
- [13] Krąpiec M.A., *Poznanie istniejących rzeczy*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., t. 8, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2007, s. 396–404.
- [14] Mansion A., *Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote*, „Revue Philosophique de Louvain” 1958/56, s. 165–221.
- [15] Maryniarczyk A., *Przełom w dziejach polskiej filozofii*, „Człowiek w Kulturze” 2007/19, s. 73–97.
- [16] Maryniarczyk A., *Tomizm*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., t. 9, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008, s. 503–508.
- [17] Paź B., *Naczelną zasadą racjonalizmu*, Aureus, Kraków 2007.
- [18] Reinhold E., *Theorie des Menschlichen Erkenntnisvermögens und Metaphysik*, I–II, Gotha 1832–1835.
- [19] Stępień A.B., *Wstęp do filozofii*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2007.
- [20] Suárez F., *Disputationes metaphysicae*, Bd. 2, Hildesheim 1998.
- [21] Szulakiewicz M., *Transcendentalizm Kanta a myśl współczesna*, [w:] *Immanuel Kant i świat współczesny*, red. K. Śnieżyński, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- [22] Św. Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, t. 2, Casa Editrice Marietti, Roma–Torino 1946.
- [23] Wciórka L., *Teoria poznania*, Papieski Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw, Poznań 1996.
- [24] Woleński J., *Epistemologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

**DISCUSSIONS ABOUT THE METHODOLOGICAL STATUS OF THE
THEORY OF KNOWLEDGE IN THE PHILOSOPHY OF THE SUBJECT**

In this article the author examines the question of the status of the methodological theory of knowledge in the mainstream of classical philosophy and in modern the philosophy of the subject. Over the centuries, the status methodological of the theory of knowledge evolves. Theory of knowledge is becoming increasingly important. In the end ranks first among the philosophical disciplines, this takes place in the modern philosophy of the subject. He points to the difficulties associated with the perception of epistemology as first philosophy. The author shows the way in which the theory of knowledge has become the philosophy of the first and the negative consequences of this status of epistemology for practicing the philosophy. The most important among the many negative consequences of is that philosophy has lost its relationship with the real world. In this way, she closed her knowledge in box of human consciousness. In result knowledge has been replaced by reflection on our own cognitive acts. Thinking human subject has lost the ability to control their cognitive processes by recourse to of real being. According to the Thomistic existential negative consequences can be removed by changing the status of methodological theory of knowledge. The starting point the theory of knowledge is to describe fact of knowledge. The aim of the theory of knowledge is a philosophical explanation of this fact. Then the theory of knowledge is metaphysics detailed.

Keywords: philosophy of subject, classical philosophy, the philosophy of the first, the theory of knowledge, metaphysics, Thomism existential.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.22

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

Jacek STROJNY¹
Maciej POMPA-ROBORZYŃSKI²

MECHANIZM KONCENTRACJI KAPITAŁU – PODKARPACIE NA TLE INNYCH REGIONÓW

Mechanizm koncentracji kapitału to proces, który bardzo silnie oddziałuje na rozwój systemów gospodarczych. W artykule omówiono mechanizm przepływu kapitału mobilnego, który jest podstawą tego procesu. Zwrócono uwagę na powstanie wysoce konkurencyjnego rynku, na którym systemy gospodarcze (kraje, regiony) walczą o decyzje lokalizacyjne dysponentów kapitału mobilnego. Taka sytuacja zwiększa wymagania względem jakości zarządzania procesem rozwoju społeczno-gospodarczego. Szczególnie dotyczy to instytucji administracji publicznej, która musi przejść dość radykalną transformację od administrowania do zarządzania. Niezwykle istotne jest przejście na szeroko rozumiany klientocentryzm, który pozwoli poprawić jakość obsługi przedsiębiorstw czy obywateli, a więc podmiotów, których decyzje lokalizacyjne wpływają na koncentrację kapitału mobilnego.

W artykule przedstawiono propozycję wybranych zmiennych, za pomocą których można ocenić natężenie omawianego zjawiska koncentracji kapitału na poziomie regionów. Wykorzystano je do przedstawienia sytuacji województwa podkarpackiego na tle innych województw. Zwrócono uwagę na sytuację innych regionów Polski Wschodniej, które podobnie jak Podkarpacie, mają duże problemy z wykreowaniem przyspieszonej ścieżki rozwoju. Aktywność dużych organizmów miejskich, takich jak Kraków i Warszawa, powoduje powstanie trwałego zagrożenia odpływu kapitału z regionu (ujemne saldo migracji oraz przenoszenie siedziby przedsiębiorstwa). To z kolei przekładać się będzie w średnim terminie na coraz większe trudności nie tylko w zwiększaniu, ale także utrzymaniu potencjału rozwojowego. W artykule wskazano wybrane skutki demograficzne i ekonomiczne wynikające z tego zjawiska.

Słowa kluczowe: kapitał mobilny, rozwój regionalny, Podkarpacie, strategie rozwoju

1. WPROWADZENIE

Jednym z efektów globalizacji jest rosnąca mobilność kapitału. Ograniczanie barier prawnych w handlu międzynarodowym, a także w przepływie kapitału ludzkiego i inwestycyjnego zwiększa możliwość wyboru lokalizacji optymalnej z punktu widzenia danego kapitału. Dodatkowo doskonalone są technologie komunikacji (telekomunikacji i transportu), które nie tylko obniżają koszt przepływu informacji, ale także przemieszczania się na znaczne odległości. Wszystko to powoduje, że w coraz większym stopniu obserwuje się zjawisko koncentrowania się kapitału na tych obszarach, które są konkurencyjne, oraz jednocześnie jego odpływ z mniej atrakcyjnych lokalizacji.

¹Dr Jacek Strojny, Katedra Ekonomii, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów, tel. (0-17) 8651529, autor korespondencyjny: jstrojny@prz.edu.pl

²Prof. dr hab. inż. Maciej Pompa-Roborzyński, Wydział Zarządzania, Katedra Prawa i Administracji, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów

Programując i realizując strategię rozwoju systemu gospodarczego, należy zwracać szczególną uwagę na możliwości wykorzystania omawianego zjawiska do przyspieszenia procesów rozwojowych. Oczywiście w regionach słabiej rozwiniętych należy zwracać uwagę, czy przepływ kapitału do innych systemów gospodarczych może zagrażać długookresowym celom strategicznym. Szczególnie istotne są skutki społeczne i ekonomiczne. Odływ kapitału ludzkiego przekłada się bowiem na przykład na pogorszenie trendów demograficznych. Natomiast odływ kapitału inwestycyjnego utrudnia uzyskanie odpowiedniego tempa przyrostu produkcji.

Te systemy gospodarcze, w których dochodzi do koncentracji kapitału, uzyskują więc silny mechanizm przyspieszający procesy rozwojowe. Widoczne jest to zarówno w poprawie trendów demograficznych, jak i w kondycji gospodarczej przedsiębiorstw, czego skutkiem jest między innymi dobra kondycja rynku pracy. Jednym z widocznych efektów koncentracji kapitału jest oczywiście także rosnąca innowacyjność danego systemu, która jest konsekwencją aktywności zgromadzonych na danym terenie technologii oraz kreatywności funkcjonujących tam osób.

W artykule wykorzystano analizę wybranych zmiennych opisujących mechanizm koncentracji kapitału do oceny sytuacji strategicznej województwa podkarpackiego. Pod względem obiektywne wskaźniki (np. produkt krajowy brutto *per capita*) jest to najbiedniejszy region w kraju i jeden z najbiedniejszych w Europie. Mechanizm koncentracji kapitału w innych, bardziej rozwiniętych regionach może być istotnym czynnikiem hamującym procesy rozwojowe na Podkarpaciu w przyszłości.

2. MECHANIZM PRZEPLYWU KAPITAŁU JAKO DETERMINANTA ROZWOJU SYSTEMÓW GOSPODARCZYCH

Systemy gospodarcze funkcjonują w konkurencyjnym otoczeniu, w którym decyzje lokalizacyjne kapitału mobilnego wpływają na przebieg procesów rozwojowych. W artykule przyjęto, że istnieją dwie główne kategorie tego kapitału – kapitał intelektualny oraz inwestycyjny. W pierwszym wypadku należy brać pod uwagę osoby, które żyjąc w danym systemie gospodarczym, oceniają swoje możliwości rozwojowe. Duże znaczenie ma tutaj przede wszystkim stan lokalnego/regionalnego rynku pracy. Jeśli istnieją możliwości realizacji kariery zawodowej w danej lokalizacji, to osoby w mniejszym stopniu skłonne są do przemieszczenia. Przemieszczanie się osób jest więc w dużej mierze konsekwencją lokalizacji czynników wytwórczych w danym miejscu. Dlatego też kapitał inwestycyjny można traktować jako bazowy, a trendy jego lokalizacji w danym miejscu mogą być decydujące dla wielu wymiarów rozwoju społeczno-gospodarczego.

Warto podkreślić, że kapitałem mobilnym jest też ten, który jest już zlokalizowany w danym systemie gospodarczym. Polityka prorozwojowa powinna więc obejmować działania ukierunkowane nie tylko na pozyskanie z zewnątrz kapitału, ale także na utrzymanie tego, który już w danej lokalizacji funkcjonuje. Zmiany technologiczne i prawne obniżają koszty zmiany lokalizacji, co w konsekwencji powoduje łatwiejsze podejmowanie decyzji o zmianie aktualnej lokalizacji na inną. Można tutaj zaproponować pewien ogólny schemat decyzyjny, który opisany jest wzorem (1):

$$Z_{NL} = E_R - E_{AR} + K_{ZL} \quad (1)$$

gdzie:

Z_{NL}	– zysk netto z lokalizacji
E_R	– efekty rozwoju kapitału możliwe do uzyskania w danej lokalizacji

E_{AR}	– efekty rozwoju kapitału możliwe do uzyskania w nowej lokalizacji
K_{ZL}	– koszty zmiany lokalizacji.

W sytuacji gdy zyski netto z lokalizacji w danym systemie gospodarczej są dodatnie, wówczas nie istnieją racjonalne przesłanki do jej zmiany. W przypadku gdy dana lokalizacja pozwala na wypracowanie ujemnych względnych efektów rozwojowych, wówczas racjonalne jest przeniesienie kapitału w bardziej korzystną lokalizację. W związku z tym, że współcześnie spadają koszty zmiany lokalizacji, coraz większego znaczenia nabiera bezpośrednie porównanie szans rozwojowych w różnych lokalizacjach. To z kolei zwiększa poziom konkurencyjności poszczególnych systemów gospodarczych między sobą.

Analizując sytuację poszczególnych systemów gospodarczych (np. województw), należy zwrócić uwagę na to, że mechanizmy przemieszczania się kapitału determinowane są sytuacją wyjściową. Oznacza to, że regiony mocne gospodarczo stwarzają bardziej korzystne warunki rozwoju niż regiony słabsze. Dlatego też uruchamiają się naturalne kanały przepływu osób i firm pomiędzy regionami, które powodują stopniowe powstawanie coraz większych dysproporcji potencjału. Regiony rozwinięte gospodarczo rozwijają się bowiem szybciej (szybka ścieżka rozwoju) niż regiony zacofane (wolna ścieżka rozwoju), czym stwarzają jeszcze silniejszą presję przemieszczania się kapitału.

Jednym z działań służących do stworzenia warunków do rozwoju zrównoważonego pod względem terytorialnym jest mechanizm solidarności czy spójności terytorialnej, na którym opiera się dotychczasowa polityka Unii Europejskiej, a także krajowe mechanizmy (np. mechanizm wyrównawczy, zwany często janosikowym). Polityka spójności polega na tym, że lepiej rozwinięte systemy gospodarcze transferują według różnej formuły środków do systemów mniej rozwiniętych w celu pobudzenia tam procesów rozwojowych. Oczywiście podjęcie tego typu działań należy traktować jako przejaw pewnego rodzaju interwencjonizmu gospodarczego, który docelowo ma doprowadzić do zrównoważonego terytorialnie rozwoju.

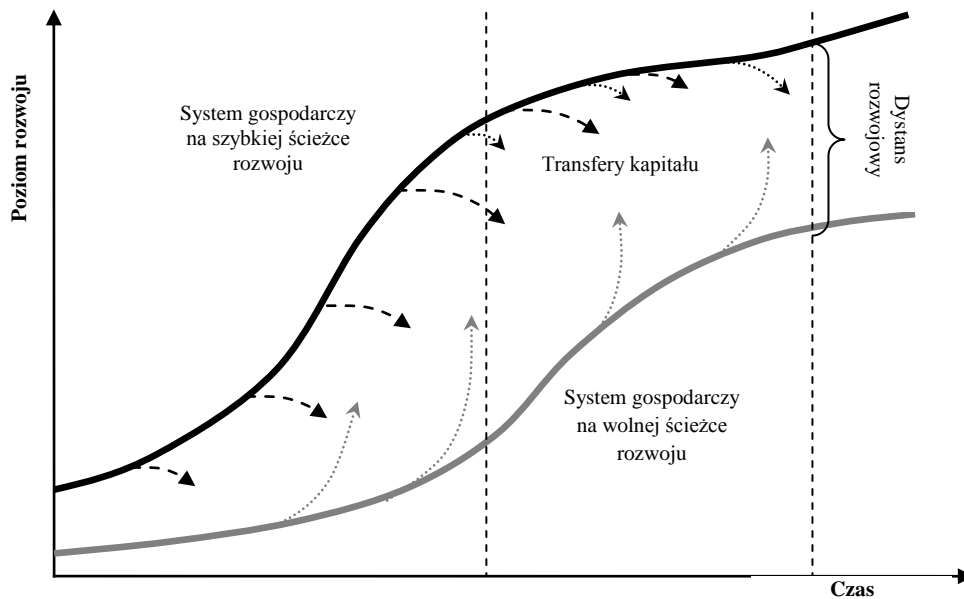
Istnieje jednak także mechanizm rynkowy, którego efektem może być zmniejszenie dystansu rozwojowego między systemami o wysokim i niskim tempie dotychczasowego rozwoju. Chodzi tutaj o zmiany cen kapitału. W tych lokalizacjach, w których obserwuje się znaczącą koncentrację kapitału inwestycyjnego, dochodzi do przyspieszonego wzrostu cen nie tylko kapitału ludzkiego, ale także innych zasobów (np. ziemi). Jeśli ceny rosną szybciej niż efektywność, dana lokalizacja stopniowo może tracić swoją konkurencyjność na rzecz innych – słabiej rozwiniętych, ale także o znacznie niższych kosztach kapitału i innych zasobów.

Uwzględniając wymienione mechanizmy, można mówić o pewnego rodzaju schemacie rozwoju systemu gospodarczego (rys. 1). Przyjmując w nim pewien okres jako punkt startowy, można obserwować akcelerację rozwoju wyżej rozwiniętych obszarów wspomaganą silnym drenażem kapitału w innych (często sąsiadujących) lokalizacjach. Po osiągnięciu pewnego poziomu cen procesy rozwojowe w systemach wysoko rozwiniętych słabną, co z kolei zwiększa szansę na pozyskanie kapitału mobilnego przez systemy biedniejsze, ale dysponujące także tańszym kapitałem (np. ludzkim). Dzięki temu można obserwować przyspieszenie ich rozwoju.

Wzrost cen kapitału ludzkiego i innych zasobów w wysoko rozwiniętych systemach gospodarczych może nie stanowić jednak istotnej lub trwałej bariery rozwoju, jeśli uda się wykreować nowe impulsy oparte na innowacjach. Nagromadzenie kapitału ludzkiego oraz środków wytwórczych sprzyja bowiem kreowaniu innowacyjności w wymiarze technologicznym i usługowym. Dzięki temu systemy już rozwinięte mogą zachowywać i dalej zwiększać swoją konkurencyjność względem innych, zwłaszcza słabiej rozwiniętych. Wejście na ścieżkę rozwoju opartą na innowacyjności jest bowiem znacznie trudniejsze w systemach

słabiej rozwiniętych. Ubytek kapitału intelektualnego powoduje, że nawet w sytuacji, gdy uzyskują one przewagę cenową, kapitał napływający do nich opiera się na mniej zaawansowanych technologiach niż w wypadku systemów rozwiniętych.

Rys. 1. Przepływ kapitału pomiędzy systemami gospodarczymi o różnym poziomie rozwoju a model przebiegu zmian rozwojowych

Źródło: opracowanie własne.

3. POZIOM KONCENTRACJI KAPITAŁU INWESTYCYJNEGO W REGIONACH POLSKI

Przedstawione aspekty związane z przemieszczaniem się kapitału znacząco wpływają na rozwój regionów. Dlatego też analizę tego zjawiska warto wprowadzić w zakres badań związanych z przygotowaniem, a następnie realizacją strategii rozwojowych. Warto podkreślić, że przyjęty tutaj punkt widzenia obejmuje elementy analizy porównawczej, w której sytuacja danego systemu gospodarczego odnosi się do innych. Dopiero na tej podstawie można uzyskać realny obraz pozycji konkurencyjnej badanego systemu gospodarczego.

Takie właśnie podejście zastosowano do oceny sytuacji województwa podkarpackiego, odnosząc ją do pozostałych regionów w kraju. Analizie poddano poziom koncentracji kapitału inwestycyjnego, wykorzystując następujące zmienne:

- nakłady inwestycyjne;
- wartość brutto środków trwałych;
- nakłady na badania i rozwój (B+R);
- liczba podmiotów gospodarki narodowej;
- liczba podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego.

Pierwsza z wymienionych zmiennych charakteryzuje aktywność podmiotów gospodarki narodowej zakresie działalności inwestycyjnej. Pozwala ona na nie tylko na odtworzenie istniejącego już majątku rzeczowego, ale także na jego zwiększenie (inwestycje netto). Dzięki temu zwiększają się moce produkcyjne regionu.

Tabela 1. Nakłady inwestycyjne w latach 2005–2011 na poziomie kraju i województw

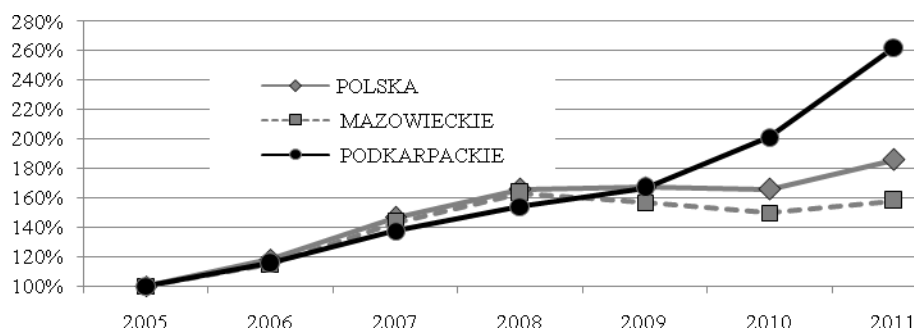
Regiony	Nakłady inwestycyjne w latach 2005–2011 w tys. zł	Udział w nakładach inwestycyjnych w kraju
POLSKA	1 374 122 856	100,00%
MAZOWIECKIE	285 757 391	20,80%
ŚLĄSKIE	171 874 197	12,51%
WIELKOPOLSKIE	121 570 494	8,85%
DOLNOŚLĄSKIE	118 848 724	8,65%
MAŁOPOLSKIE	103 375 278	7,52%
ŁÓDZKIE	91 547 047	6,66%
POMORSKIE	87 269 688	6,35%
KUJAWSKO-POMORSKIE	62 702 214	4,56%
PODKARPACKIE	58 178 798	4,23%
ZACHODNIOPOMORSKIE	52 856 188	3,85%
LUBELSKIE	49 517 037	3,60%
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	40 069 077	2,92%
LUBUSKIE	35 781 042	2,60%
ŚWIĘTOKRZYSKIE	35 415 334	2,58%
PODLASKIE	32 229 055	2,35%
OPOLSKIE	27 131 292	1,97%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

W tabeli 1 przedstawiono ranking województw uwzględniający wartość nakładów inwestycyjnych brutto w latach 2005–2011. Łączna ich wartość w Polsce wyniosła blisko 1,4 bln zł, z czego 1/5 nakładów zlokalizowana była w województwie mazowieckim. Pod tym względem Podkarpacie z kwotą 58 mld zł znajduje się na dziewiątym miejscu. Warto jednak podkreślić, że aktywność inwestycyjna w badanym regionie jest na przestrzeni analizowanych lat znacznie wyższa niż w pozostałych regionach Polski Wschodniej.

Pozytywny obraz Podkarpacia podkreśla analiza tempa wzrostu nakładów inwestycyjnych (rys. 2). W analizowanych latach było ono najwyższe w kraju i wyniosło ponad 260%. Tymczasem najbogatsze województwo mazowieckie charakteryzowało się najsłabszym w kraju tempem wzrostu wydatków inwestycyjnych, wynoszącym nieco poniżej 160%. Dzięki temu w 2011 r. udział Podkarpacia w wydatkach inwestycyjnych w kraju wzrósł do 5,5% z 3,9% w 2005 r. W analogicznym okresie udział województwa mazowieckiego spadł z 22,1% do 18,8%.

Rysunek 2. Zmiana nakładów inwestycyjnych w latach 2005–2011 – Podkarpacie na tle kraju i województwa mazowieckiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

Efektom działalności inwestycyjnej jest nagromadzenie w danym regionie majątku rzeczowego. Zjawisko to charakteryzuje zmienna w postaci wartości brutto środków trwałych. W 2011 r. wyniosła ona w Polsce 2,7 bln zł, z czego blisko 22% majątku zlokalizowano w województwie mazowieckim (tab. 2.). Przewaga tego regionu nad innymi pod względem zgromadzonego majątku jest tak znacząca, że przewyższa łączną wartość majątku w dwóch kolejnych województwach (śląskim i wielkopolskim). Wartość majątku zgromadzonego we wszystkich regionach Polski Wschodniej stanowi tylko 85% wartości majątku w województwie mazowieckim.

Tabela 2. Wartość brutto środków trwałych w 2011 r. na poziomie kraju i województw

Regiony	Wartość brutto środków trwałych w 2011 r. w tys. zł	Udział w wartości środków trwałych w kraju	Zmiana wartości środków trwałych w latach 2005–2011 w tys. zł
POLSKA	2 701 110 694	100,00%	874 203 960
MAZOWIECKIE	586 354 815	21,71%	189 650 415
ŚLĄSKIE	329 792 979	12,21%	112 571 061
WIELKOPOLSKIE	239 306 261	8,86%	76 452 179
DOLNOŚLĄSKIE	212 209 343	7,86%	71 050 801
MAŁOPOLSKIE	196 607 659	7,28%	65 566 496
ŁÓDZKIE	160 265 871	5,93%	49 828 553
POMORSKIE	152 216 511	5,64%	53 940 656
KUJAWSKO-POMORSKIE	120 926 865	4,48%	43 515 004
PODKARPACKIE	116 625 255	4,32%	39 586 914
LUBELSKIE	116 385 701	4,31%	33 982 353
ZACHODNIOPOMORSKIE	114 425 386	4,24%	34 829 639
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	79 888 735	2,96%	23 212 326
ŚWIĘTOKRZYSKIE	71 407 891	2,64%	19 978 225
PODLASKIE	71 309 096	2,64%	21 393 603
OPOLSKIE	68 609 055	2,54%	16 963 706
LUBUSKIE	64 779 271	2,40%	21 682 029

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

W latach 2005–2011 wartość brutto środków trwałych wzrosła w województwie podkarpackim o 39,5 mld zł. W pozostałych województwach Polski Wschodniej przyrosty były znacznie niższe. Tempo zmian w poszczególnych regionach jest jednak podobne. W badanym okresie najsłabiej wartość środków trwałych wzrastała w województwie opolskim – przyrost wynosił 32%. Najsilniejsze przyrosty względne zanotowano natomiast w województwie kujawsko-pomorskim i pomorskim – odpowiednio 56% i 55%.

Szczególnie istotne dla rozwoju społeczno-gospodarczego są nakłady B+R, które wiążą się z budowaniem potencjału innowacyjnego oraz wdrażaniem innowacji. Ich wartość świadczy także o rodzaju kapitału zlokalizowanego w danym regionie oraz wynikających stąd zdolności do generowania procesów rozwojowych w momencie utraty przez Polskę i poszczególne jej regiony przewagi kosztowej (niskie ceny kapitału). Zdecydowaną przewagę w kraju pod względem analizowanej zmiennej uzyskuje znów Mazowieckie. Nakłady B+R wyniosły tam w latach 2005–2011 ponad 23 mld zł, co stanowi blisko 41% wszystkich środków wydanych w kraju. Analogiczny wskaźnik dla Podkarpacia wynosi tylko nieco ponad 3%. Warto podkreślić, że sytuacja ta wynika po pierwsze z preferencji inwestorów zagranicznych (przewaga w zakresie podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego). Drugim zjawiskiem wartym podkreślenia jest natomiast przenoszenie centrów badawczo-rozwojowych, a co za tym idzie – również tego typu działalności z regionów słabiej rozwiniętych do dużych aglomeracji, w tym także do Warszawy.

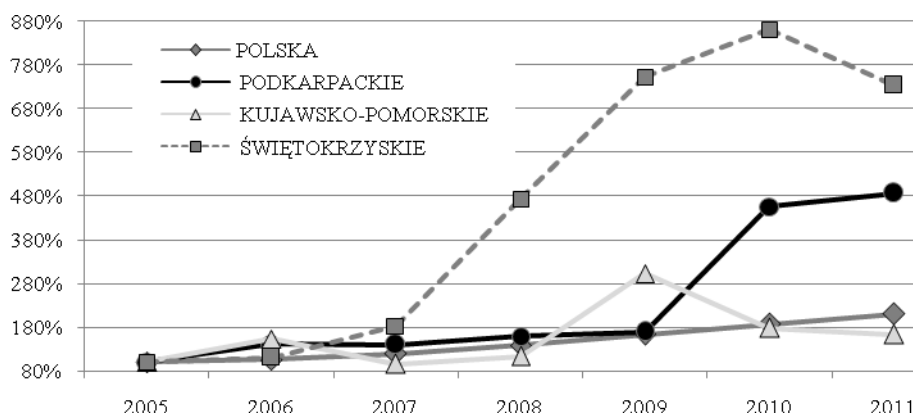
Tabela 3. Nakłady na badania i rozwój (B+R) w latach 2005–2011 na poziomie kraju i województw

Regiony	Nakłady B+R w latach 2005-2011 w mln zł	Udział w nakładach B+R w kraju
POLSKA	57 019,40	100,00%
MAZOWIECKIE	23 272,20	40,81%
MAŁOPOLSKIE	6 378,30	11,19%
ŚLĄSKIE	4 969,40	8,72%
WIELKOPOLSKIE	4 599,20	8,07%
DOLNOŚLĄSKIE	3 432,10	6,02%
LÓDZKIE	3 097,70	5,43%
POMORSKIE	2 846,00	4,99%
LUBELSKIE	1 885,80	3,31%
PODKARPACKIE	1 842,20	3,23%
KUJAWSKO-POMORSKIE	1 267,20	2,22%
ZACHODNIOPOMORSKIE	875,90	1,54%
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	788,80	1,38%
ŚWIĘTOKRZYSKIE	626,40	1,10%
PODLASKIE	562,20	0,99%
OPOLSKIE	332,10	0,58%
LUBUSKIE	244,20	0,43%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

Warto jednak podkreślić, że badane województwo znacząco poprawia swoją pozycję na tle kraju. W analizowanym okresie, a szczególnie w latach 2010 i 2011, można zaobserwować znaczący wzrost wydatków B+R, co skutkowało przyrostem nakładów w 2011 r. na poziomie 485% w stosunku do 2005 r. Najlepszym regionem pod tym względem okazało się województwo świętokrzyskie, gdzie przyrost wyniósł aż 733%. Najsłabszym regionem jest natomiast województwo kujawsko-pomorskie (rys. 3).

Rys. 3. Zmiana nakładów B+R w latach 2005–2011 – Podkarpacie na tle kraju i wybranych województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

Zarówno nakłady inwestycyjne, jak i nakłady B+R zależą w znacznym stopniu od aktywności podmiotów gospodarczych. Istnieje wiele mierników, które można wykorzystać do oceny tego zjawiska. Najbardziej ogólnym jest liczba podmiotów gospodarki narodowej. W 2012 r. wyniosła ona w Polsce blisko 4 mln (tab. 4). Największą liczbę podmiotów (blisko 700 tys.) zarejestrowano w województwie mazowieckim. Stanowi to blisko 17,6% podmiotów w kraju. Potencjał Podkarpacia i innych regionów Polski wschodniej jest zdecydowanie niższy. W badanym regionie zarejestrowano ponad 155 tys. podmiotów (4% podmiotów w kraju).

Tabela 4. Liczba podmiotów gospodarki narodowej w 2012 r. na poziomie kraju i województw

Regiony	Liczba podmiotów gospodarki narodowej w 2012 r. w jedn. gosp.	Udział w liczbie podmiotów gospodarki narodowej w kraju	Zmiana liczby podmiotów gospodarki narodowej w latach 2005–2012 w jedn. gosp.
POLSKA	3 975 334	100,00%	359 713
MAZOWIECKIE	699 212	17,59%	97 491
ŚLĄSKIE	453 496	11,41%	27 230
WIELKOPOLSKIE	387 977	9,76%	46 720
MAŁOPOLSKIE	343 375	8,64%	53 663
DOLNOŚLĄSKIE	336 928	8,48%	34 313
POMORSKIE	265 033	6,67%	38 612
ŁÓDZKIE	234 079	5,89%	-15 380
ZACHODNIOPOMORSKIE	217 045	5,46%	10 269
KUJAWSKO-POMORSKIE	187 996	4,73%	765
LUBELSKIE	166 027	4,18%	17 008
PODKARPACKIE	155 034	3,90%	15 975
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	119 913	3,02%	9 826
ŚWIĘTOKRZYSKIE	108 068	2,72%	3 652
LUBUSKIE	107 689	2,71%	5 619
OPOLSKIE	98 741	2,48%	8 144
PODLASKIE	94 721	2,38%	5 806

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

W latach 2005–2011 liczba zarejestrowanych podmiotów wzrosła w Polsce o blisko 360 tys. Tylko w jednym województwie (łódzkie) zanotowano spadek liczby podmiotów o ponad 15 tys. Bardzo słabo prezentuje się również województwo kujawsko-pomorskie, w którym liczba zarejestrowanych podmiotów wzrosła tylko o 0,39% (765 podmiotów). Podkarpacie wypada nieco lepiej niż średnia dla Polski. W badanym okresie liczba podmiotów gospodarki narodowej wzrosła o blisko 16 tys., czyli 11,5%. W rozwiniętych regionach notuje się jednak znacznie większe przyrosty. Przykładowo w województwie mazowieckim wyniósł on 16,2%, w Małopolsce zaś – 18,5%.

W ocenie mechanizmu koncentracji kapitału duże znaczenie ma także liczba podmiotów zakładanych z udziałem kapitału zagranicznego. Wskazuje ona na atrakcyjność międzynarodową danego regionu. W Polsce w 2011 r. zarejestrowanych było blisko 25 tys. tego typu podmiotów, co stanowi tylko 0,64% liczby podmiotów gospodarki narodowej. Mimo tak niewielkiego udziału podmioty tego typu odgrywają w gospodarce bardzo ważną rolę. Wiąże się ona nie tylko z budowaniem potencjału produkcyjnego, w tym eksportowego, ale i ważne jest to, że dzięki konkuroowaniu lub kooperacji z tego typu podmiotami polskie firmy zyskują możliwość poznania i wdrożenia nowoczesnych metod zarządzania.

Dominującą pozycję w kraju zajmuje województwo mazowieckie, w którym zarejestrowano blisko 38% ogólnej liczby podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego w kraju (tab. 5). Kolejne pod względem atrakcyjności województwa (dolnośląskie i śląskie) mają udział na poziomie 9–10%. Podkarpacie, w którym zlokalizowano niespełna 390 tego typu podmiotów, wypada natomiast słabo, podobnie zresztą jak pozostałe województwa Polski Wschodniej.

Tabela 5. Liczba podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego w 2011 r. na poziomie kraju i województw

Regiony	Liczba podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego w 2011 r. w jedn. gosp.	Udział w liczbie podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego w kraju	Zmiana liczby z udziałem kap. zagran. w latach 2005-2012 w jedn. gosp.
POLSKA	24910	100,00%	8 073
MAZOWIECKIE	9447	37,92%	3 917
DOLNOŚLĄSKIE	2367	9,50%	536
ŚLĄSKIE	2245	9,01%	593
WIELKOPOLSKIE	2222	8,92%	837
MAŁOPOLSKIE	1575	6,32%	655
ZACHODNIOPOMORSKIE	1380	5,54%	306
POMORSKIE	1353	5,43%	312
ŁÓDZKIE	1033	4,15%	307
LUBUSKIE	809	3,25%	127
KUJAWSKO-POMORSKIE	587	2,36%	130
OPOLSKIE	492	1,98%	72
PODKARPACIE	387	1,55%	116
LUBELSKIE	353	1,42%	21
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	320	1,28%	52
ŚWIĘTOKRZYSKIE	181	0,73%	33
PODLASKIE	159	0,64%	59

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

Zmianę konkurencyjnej pozycji poszczególnych województw można łatwo ocenić poprzez odniesienie się do tempa zmian w liczbie podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego. Wykorzystano tutaj okres 2005–2011 r., w którym liczba tego typu podmiotów wzrosła w Polsce o ponad 8 tys., czyli o połowę. Największe tempo przyrostu liczby omawianych podmiotów odnotowano w dwóch wysoko rozwiniętych regionach, czyli województwie mazowieckim i małopolskim (przyrost o ponad 70%). W najsłabszym województwie wzrost ten był najmniejszy i wyniósł tylko 6,3%. Podkarpacie z przyrostem wynoszącym 43% wypada tutaj słabiej niż średnia dla kraju.

Mimo wykorzystania ograniczonej liczby zmiennych przeprowadzona na ich podstawie analiza sytuacji pozwala ocenić poziom koncentracji kapitału w województwie podkarpackim na tle innych regionów. Potwierdza się dominacja województwa mazowieckiego, które pod każdym względem przewyższa pozostałe regiony w zakresie badanego zjawiska. Warto podkreślić, że przewaga jest szczególnie widoczna w przypadku takich zmiennych, jak nakłady B+R czy liczba podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego. Zlokalizowany w tym regionie kapitał pozwala nie tylko na wytwarzanie, ale także na wdrażanie innowacji, które zapewnią wyższe tempo rozwoju przyszłości.

Województwo podkarpackie na tle mazowieckiego, a także innych regionów wypada relatywnie słabo, choć lepiej niż inne województwa Polski Wschodniej. Warto jednak podkreślić dużą aktywność inwestycyjną oraz badawczo-rozwojową tego województwa. Są to działania, które mogą mieć duże znaczenie w najbliższej przyszłości. Z całą pewnością nie spowodują one zmniejszenia dystansu rozwojowego do najszybciej rozwijających się regionów Polski. Mogą jednak zahamować negatywne trendy związane z odpływem ludności.

4. EKONOMICZNE I SPOŁECZNE SKUTKI KONCENTRACJI KAPITAŁU

Koncentracja kapitału inwestycyjnego determinuje rozwój regionów, powodując wiele skutków zarówno o charakterze ekonomicznym, jak i społecznym. Ich pomiar, podobnie jak w wypadku mechanizmu koncentracji kapitału, wymaga zastosowania określonych zmiennych. Ze względu na ograniczoną ilość miejsca w niniejszym artykule ograniczono się tylko do wybranych, które zdaniem autora są najbardziej reprezentatywne dla omawianego zagadnienia. Wykorzystano zatem:

- wartość produktu krajowego brutto (PKB);
- bezrobocie rejestrowane;
- wielkość migracji międzywojewódzkich.

Pierwsza z wymienionych zmiennych wynika wprost z jakości potencjału wytwórczego zgromadzonego w danym regionie. Wartość PKB mierzy zdolności produkcyjne wynikające zarówno z ilości, jak i efektywności kapitału. W latach 2005–2010 wytworzono w Polsce produkty o wartości ponad 7,2 bln zł (tab. 6). Największy udział w tej wartości ma oczywiście województwo mazowieckie – prawie 22%. Kolejne dwa województwa – śląskie i wielkopolskie – mają odpowiednio udział na poziomie ponad 13% i 9%. Podkarpacie należy do województw o relatywnie niewielkiej produkcji – z udziałem 3,76% w kraju zajmuje bowiem miejsce 11.

Tabela 6. Wartość produktu krajowego brutto (PKB) wytworzonego w latach 2005–2010 na poziomie kraju i województw

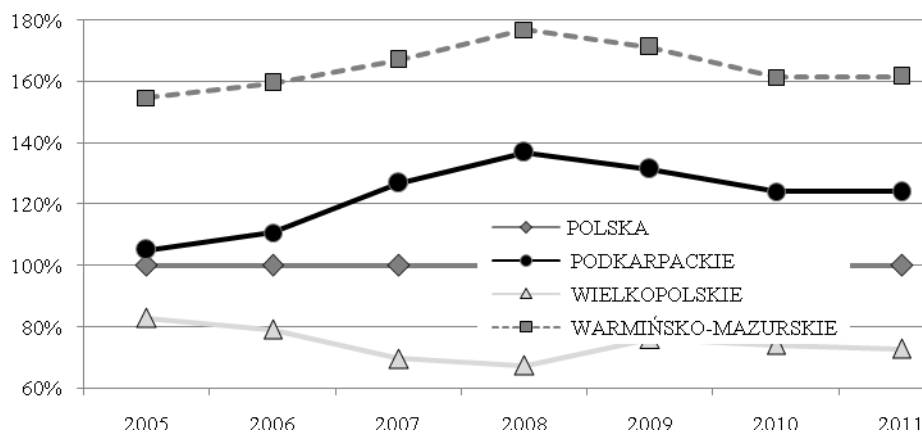
Regiony	PKB w latach 2005–2010 w mln zł	Udział w PKB kraju
POLSKA	7 256 668	100,00%
MAZOWIECKIE	1 579 070	21,76%
ŚLĄSKIE	949 441	13,08%
WIELKOPOLSKIE	678 706	9,35%
DOLNOŚLĄSKIE	592 876	8,17%
MAŁOPOLSKIE	536 905	7,40%
ŁÓDZKIE	448 195	6,18%
POMORSKIE	409 406	5,64%
KUJAWSKO-POMORSKIE	337 724	4,65%
ZACHODNIOPOMORSKIE	287 296	3,96%
LUBELSKIE	280 330	3,86%
PODKARPACKIE	273 049	3,76%
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	201 894	2,78%
ŚWIĘTOKRZYSKIE	186 783	2,57%
PODLASKIE	166 768	2,30%
LUBUSKIE	166 760	2,30%
OPOLSKIE	161 472	2,23%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

W ocenie sytuacji systemów gospodarczych używa się także wartości produkcji w przeliczeniu na mieszkańca (PKB *per capita*). Biorąc pod uwagę tę zmienną, Podkarpacie wypada jeszcze słabiej – w 2010 r. zajmowało ostatnie miejsce w kraju. Wartość PKB *per capita* wyniosła bowiem niespełna 25 tys. zł, co stanowi niewiele ponad 67% średniej w kraju. Tymczasem w najbardziej rozwiniętym województwie mazowieckim wartości te wynoszą odpowiednio: 60,4 tys. zł oraz 162%. Dystans pomiędzy województwami najbogatszym i najbiedniejszym na przestrzeni analizowanego okresu się zwiększył. W 2005 r. PKB *per capita* na Podkarpaciu stanowiło 44% wartości wyliczonej w mazowieckim. W 2010 r. relacja ta wynosi już tylko 41%.

Możliwości produkcyjne regionu przekładają się na sytuację na rynku pracy. W województwach, w których wartość PKB jest znaczna i przyrasta szybciej niż w innych, pojawia się zwiększone zapotrzebowanie na pracę, a co za tym idzie – niższy poziom bezrobocia. Zjawisko to szczególnie w okresach spowolnienia gospodarczego lub kryzysu traktowane jest jako jeden z najważniejszych problemów społeczno-ekonomicznych. Analizując sytuację regionów pod tym względem, warto zwrócić uwagę, na to, że w województwach, w których występują trwałe procesy rozwojowe, poziom bezrobocia jest w całym analizowanym okresie znacznie niższy od średniej w kraju. W latach 2005–2011 najlepiej wypadają województwa wielkopolskie, mazowieckie i małopolskie. Stopa bezrobocia notowana w tych regionach stanowi odpowiednio: 74%, 78% i 80% średniej dla kraju (rys. 4). W województwie podkarpackim wskaźnik ten wynosi 122%, podczas gdy w najsłabszym pod tym względem województwie warmińsko-mazurskim – aż 162%.

Rys. 4. Stopa bezrobocia odniesiona do średniej w kraju – Podkarpacie na tle innych regionów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

Konsekwencją sytuacji na rynku pracy jest migracja, a w szczególności jej saldo. Zjawisko to dotyczy głównie osób w wieku produkcyjnym mobilnym, dlatego też znacząco wpływa na sytuację poszczególnych regionów. Z perspektywy regionalnej należy analizować dwa główne wymiary migracji – zagraniczną oraz międzywojewódzką. W ostatnich kilku latach to właśnie ten drugi wymiar migracji zaczyna być szczególnie istotny w ujęciu średnio- i długookresowym. Saldo migracji zagranicznej nie wpływa już istotnie na sytuację regionów. Natomiast w ostatniej dekadzie na rozwój regionów coraz silniej wpływa przemieszczanie się pomiędzy województwami. W tabeli 7 przedstawiono saldo migracji międzywojewódzkich w latach 2005–2011.

Tabela 7. Saldo migracji międzywojewódzkiej w latach 2005-2011 na poziomie województw

Regiony	Saldo migracji międzywojewódzkiej w % ludności regionu	Saldo migracji międzywojewódzkiej w os.
MAZOWIECKIE	1,82%	94 711
POMORSKIE	0,77%	17 297
MAŁOPOLSKIE	0,72%	23 685
WIELKOPOLSKIE	0,46%	15 514
DOLNOŚLĄSKIE	0,16%	4 616
LUBUSKIE	-0,32%	-3 249
ŁÓDZKIE	-0,44%	-11 304
OPOLSKIE	-0,45%	-4 605
KUJAWSKO-POMORSKIE	-0,47%	-9 775
ZACHODNIOPOMORSKIE	-0,48%	-8 136
ŚLĄSKIE	-0,50%	-23 247
PODKARPACIE	-0,65%	--13 787
PODLASKIE	-1,05%	-12 620
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	-1,32%	-18 877
ŚWIĘTOKRZYSKIE	-1,32%	-16 833
LUBELSKIE	-1,54%	-33 390

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS.

W odniesieniu do prezentowanej zmiennej województwo mazowieckie znów prezentuje się najlepiej w kraju. W latach 2005–2011 saldo migracji międzywojewódzkich było tutaj dodatnie i wyniosło blisko 95 tys. osób, co stanowi 1,82% ludności tego regionu. Warto zwrócić uwagę, że jeszcze tylko w czterech innych województwach obserwuje się dodatnie saldo migracji. Są to: pomorskie, małopolskie, wielkopolskie i dolnośląskie. Województwo podkarpackie, podobnie jak inne z Polski Wschodniej, dotknięte jest natomiast wysokim poziomem migracji międzywojewódzkiej. Łącznie z Polski Wschodniej na przestrzeni analizowanego okresu do innych województw (głównie mazowieckiego i małopolskiego) przeniosło się 95,5 tys. osób, z czego blisko 14 tys. to mieszkańcy Podkarpacia. Stanowi to w omawianym regionie ubytek ludności na poziomie 0,65%. Natomiast najsilniej dotknięte migracją województwo lubelskie straciło w ten sposób ponad 1,5% społeczeństwa (ponad 33 tys. osób).

5. PODSTAWOWE WNIOSKI

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie trzech podstawowych wniosków dotyczących mechanizmów koncentracji kapitału oraz wpływu tego zjawiska na gospodarkę poszczególnych regionów. Po pierwsze, mechanizm koncentracji kapitału przekłada się na inne zjawiska ekonomiczne, demograficzne czy społeczne. Dokładna analiza zmiennych i związków między nimi wykracza oczywiście poza wąskie ramy niniejszego opracowania. Już krótki przegląd wybranych zjawisk z wykorzystaniem kilku danych statystycznych pozwala na sformułowanie dość precyzyjnych wniosków.

Po drugie, analizując omawiane zjawisko, warto odnieść się do sytuacji konkretnego regionu (np. województwa podkarpackiego). Ogólny obraz badanego systemu gospodarczego można ocenić negatywnie. Procesy koncentracji kapitału przebiegają tutaj wolniej niż w województwach wyżej rozwiniętych. Przekłada się to na sytuację społeczno-ekonomiczną, czyli wolniej rosnące zdolności produkcyjne i bogactwo społeczeństwa, wyższy poziom bezrobocia oraz ujemne saldo migracji. Wynika stąd trzeci wniosek, dotyczący regionalnej polityki rozwojowej. Takie województwa, jak podkarpackie oraz pozostałe z Polski Wschodniej, powinny ze szczególną uwagą analizować zjawiska związane z koncentracją kapitału oraz ich średniookresowe konsekwencje.

Na podstawie pogłębionych analiz sytuacji konieczne jest zbudowanie spójnej koncepcji konkurowania na bardzo wymagającym rynku kapitału mobilnego. Duże potencjalne możliwości zmniejszenia dystansu rozwojowego stwarza w tym wypadku na przykład przyjęta w Europie koncepcja oparcia rozwoju regionów na strategii *smart specialization*. Pozwala ona na jasne określenie priorytetów strategicznych, wynikających ze specyfiki regionalnego potencjału rozwojowego. Dzięki możliwościom wsparcia finansowego tego typu podejścia samorządy będą w większym stopniu zdeterminowane do jego wprowadzenia w podejmowanych przedsięwzięciach strategicznych.

Bardzo ważną kwestią jest także wsparcie wewnętrznych mechanizmów koncentracji kapitału w miastach wojewódzkich Polski Wschodniej. Obecnie nie mają one wystarczającego potencjału do tego, aby odgrywać rolę silnych centrów wzrostu, stanowiących alternatywę dla Krakowa, Warszawy, a na północy także Trójmiasta. Wzmocnienie oferty dla inwestorów w omawianych miastach i w ich bezpośrednim sąsiedztwie może być kluczowe dla rozwoju społeczno-gospodarczego Podkarpacia i innych regionów Polski Wschodniej w najbliższej dekadzie.

LITERATURA

- [1] *Aktualizacja regionalnej strategii innowacji województwa podkarpackiego na lata 2005–20013*, Rzeszów 2011.
- [2] Karpiński A., *Jak tworzyć długookresową strategię dla kraju i regionu*, Komitet Prognoz „Polska 2000 plus”, Warszawa 2002.
- [3] *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie*.
- [4] Matusiak K.B., *Innowacje i transfer technologii*, PARP, Warszawa 2011.
- [5] *Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2020*.
- [6] Strojny J., *Innowacyjne zarządzania regionem, powiatem i gminą*, Politechnika Rzeszowska, Rzeszów 2012.
- [7] Strojny J., *Model zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym w gospodarce globalnej*, [w:] *Polska Wschodnia – zarządzanie rozwojem*, red. B. Plawgo, Wyższa Szkoła Administracji Publicznej w Białymstoku, Białystok 2008.
- [8] Tkaczyński J.W., Świstak M., *Encyklopedia polityki regionalnej i funduszy europejskich*, C.H. Beck, Warszawa 2013.
- [9] www.stat.gov.pl.

**THE MECHANISM OF THE CONCENTRATION OF CAPITAL –
PODKARPACKIE COMPARED TO OTHER REGIONS**

The mechanism of the concentration of capital is the process which very strongly affects the development of economic systems. The article outlines the causes of the movement of mobile capital, which is the base of this process. It is noted for the emergence of a highly competitive market where economic systems (countries, regions) compete form localization decisions of mobile capital owners. This situation increases the requirements for the quality management of the process of socio-economic development. In particular, this applies to the institutions of public administration, which must pass quite a radical transformation from administration to management. It is particularly important to make the transition to a widely understood customer-centric organization. This will improve the quality of its service businesses or citizens, and so actors whose decisions affect concentration of mobile capital

The article shows a proposal of variables that can be used to assess the intensity of capital concentration phenomenon. They have been used to present the situation of the Podkarpackie voivodship compared to other regions of the country. Highlighted to the situation of other East Polish regions, which – like Podkarpackie – have big problems with creating an accelerated development path. The activity of large urban organisms such as Krakow and Warsaw gives rise to a permanent threat of capital outflow from the region (negative migration balance and moving the company's headquarters). This, in turn, into the medium term, will result the increasing difficulties not only in increasing, but also maintaining the development potential. The article indicated the selected demographic and economic effects of this phenomenon.

Keywords: mobile capital, regional development, Podkarpackie voivodship, development strategies.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.23

Tekst złożono w redakcji: kwiecień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2013

RECENZJA: MICHAEL HILL, *POLITYKA SPOŁECZNA WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE. ANALIZA PORÓWNAWCZA*, WARSZAWA 2010, WYDAWNICTWO DIFIN, SS. 330, (Julia Anna Grochocka¹).

Funkcjonowanie państw w XXI w. powinno opierać się na prowadzeniu działalności, mającej na celu zapewnienie obywatelom poczucia bezpieczeństwa oraz realizacji podstawowych potrzeb związanych z przetrwaniem. Zatem rolą regulacji prawnych, jako realnych narzędzi aktywności rządów, powinno się stać dostarczanie określonych standardów w zakresie urzeczywistniania koncepcji państwa dobrobytu – *welfare state*.

Powszechnie wiadomo, że odpowiednio zaprojektowana i wdrożona polityka społeczna może stanowić inwestycję, która przynosi korzyści całemu społeczeństwu. Natomiast działania zmierzające do integracji społecznej mogą zwiększyć potencjał rozwoju zbiorowości ludzkich, a także sprzyjają intensyfikacji aktywności społeczeństw we wszystkich obszarach działalności państwa. Niestety wielokrotnie polityka społeczna staje się przedmiotem walki politycznej skutecznie prowadzonej w ramach kampanii wyborczych. Co więcej, niewłaściwy dobór środków i metod rozwiązywania kwestii socjalnych, a także brak rzetelnej wiedzy na temat realnych możliwości przeciwdziałania kryzysom społecznym czynią z polityki społecznej nieskuteczną formę przeciwdziałania nierównościom.

Nieefektywność poszczególnych modeli polityki społecznej oraz ich znaczne zróżnicowanie przyczyniły się do zwrócenia uwagi na konsekwencje wdrażanych na świecie systemów zabezpieczeń społecznych. Niemniej jednak zjawisku prowadzenia zaawansowanych badań nad problematyką rozwiązań dylematów polityki społecznej nadal towarzyszy zauważalny brak opracowań, które kompleksowo omawiają konsekwencje przyjętych modeli polityki społecznej. Wyjątek stanowi opracowanie Michaela Hilla *Polityka społeczna we współczesnym świecie. Analiza porównawcza*, w którym autor poruszył kwestie polityki społecznej wybranych państw, konfrontując ze sobą charakterystyczne dla nich mechanizmy bezpieczeństwa socjalnego. Dzięki perspektywie komparatystycznej Hill dokonał opisu zasadniczych podejść do problematyki. Przywołując konkretne egzemplifikacje, podjęto dyskusję nad przydatnością teorii porównawczej w badaniach rezultatów zabezpieczenia socjalnego. Za najważniejszy element rozważań teoretycznych można uznać, niekoniecznie trafną, próbę uporządkowania problematyki bezpieczeństwa społecznego w państwach współczesnych.

Opracowanie składa się z trzech części, w których skład wchodzi trzynaście rozdziałów autorstwa Hilla, z wyjątkiem rozdziału V „Rynek pracy”, napisanego przez Margaret May. Część I – teoretyczna – spełnia funkcje wprowadzające. W części tej Hill wyjaśnił pojęcia polityka społeczna, teoria porównawcza oraz zajął się zagadnieniami finansowania polityki społecznej. Część II traktuje o poszczególnych obszarach polityki społecznej: zabezpieczeniu społecznym, polityce zatrudnienia, ochronie zdrowia, opiece społecznej oraz edukacji. Hill w tej części omówił wspomniane obszary polityki społecznej poszczególnych państw, posługując się metodą komparatystyczną. Analiza porównawcza dostarczyła istotnych informacji na temat rozwiązań z zakresu zabezpieczenia socjalnego, praktykowanych we współczesnym świecie. Natomiast w części III, o charakterze problemowym, autor zajął się podstawowymi dylematami

¹ Mgr Julia Anna Grochocka, Zakład Teorii Polityki i Metodologii Politologii, UMCS w Lublinie

polityki społecznej: nierównościami społecznymi i płciowymi, konfliktami etnicznymi, a także zjawiskiem starzenia się populacji. Zagadnienia zawarte w części III oraz związane z nimi hipotezy również sformułowano przy zastosowaniu komparatystyki. Monografię zaopatrzone w słowniczek terminów, którymi autor posłużył się, wyjaśniając omawiane zagadnienia².

Dysertacja stanowi podręcznik akademicki przeznaczony zarówno dla studentów zgłębiających wiedzę z zakresu zabezpieczeń społecznych, jak i dla nauczycieli akademickich, prowadzących przedmioty z zakresu bezpieczeństwa socjalnego.

Pomimo że Hill podjął się przeprowadzenia kompleksowych badań, uzyskując w ten sposób holistyczny pogląd na kwestie z zakresu polityki społecznej, co niewątpliwie stanowi niekwestionowany atut opracowania, należy zwrócić uwagę na liczne uchybienia. W rozdziale I autor skupił się na rozważaniach definicyjnych związanych z tematyką bezpieczeństwa oraz na badaniach porównawczych. Ujęte w rozdziale zagadnienia nasuwają jednakże refleksje natury ogólnej. W tej części monografii jest widoczny wyraźny brak informacji o interdyscyplinarnym charakterze terminu polityka społeczna, która jako jedna z dyscyplin naukowych korzysta z dorobku zarówno ekonomii, statystyki, jak i demografii oraz socjologii. Kolejna uwaga odnosi się do stwierdzenia autora, że swymi badaniami objął „w zasadzie wszystkie kraje na świecie” (s. 13), co jest dużym nadużyciem, gdyż analizie porównawczej zostały poddane jedynie państwa należące do Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD, *Organisation for Economic Co-operation and Development*) bądź państwa ujęte w statystykach prowadzonych przez tę instytucję.

Niezwykle ciekawą, jednakże problematyczną kwestią stało się sformułowanie autora, że zbagatelizował nieco możliwość wykorzystania metodologii nauk społecznych, zatem nie wiadomo, jak należy wytłumaczyć zastosowanie metody komparatystycznej, na której opiera się cała publikacja. W doborze poddanych wnikliwym analizom obszarów polityki społecznej oraz sposobie ich uporządkowania w monografii autor kierował się, jak sam tłumaczył, koniecznością arbitralną wynikającą z tendencji pojawiających się w licznych pracach z zakresu polityki społecznej, co może świadczyć o braku własnego, oryginalnego poglądu na owe zagadnienie. Zatem inklinacje Hilla do odwzorowywania efektów przeprowadzonych już badań czynią jego pracę mało nowatorską, pozbawiając ją w ten sposób walorów unikatowej pracy naukowej. W prezentowanym przez autora ujęciu problemowo-badawczym pomocne mogłoby się okazać spojrzenie na – jak dotąd pomijane – problemy polityki społecznej, takie jak ochrona środowiska, rehabilitacja osób niepełnosprawnych, system ubezpieczenia społecznego rolników, polityka mieszkaniowa oraz kulturalna.

Przywołany na początku monografii podział dotyczący sposobów dokonywania badań porównawczych³ nie znajduje odzwierciedlenia w recenzowanej publikacji. Co prawda Hill nadmienił, iż skoncentrował się jedynie na wariancie trzecim, a więc na badaniu przejawów polityki społecznej w różnych krajach, jednakże zaznaczył, że inne metody także zostały wykorzystane. O ile można się zgodzić z opisanymi przez Hilla efektami

² Niemniej jednak nie jest jasne kryterium doboru pojęć ułokowanych w zestawieniu, co może świadczyć o zbyt dużej wybiórczości i powierzchowności postawionych przez autora tez.

³ Margaret May wyróżniła trzy zasadnicze metody prowadzenia analizy porównawczej: badania w tym samym kraju, biorąc pod uwagę różne okresy; w różnych częściach tego samego kraju oraz porównanie różnych krajów.

badania prowadzonymi w danym państwie w różnych przedziałach czasowych, o tyle wątpliwe stały się analizy funkcjonowania mechanizmów zabezpieczeń społecznych w poszczególnych częściach konkretnego kraju.

Michael Hill w rozdziale I stwierdził błędnie, że analiza funkcjonowania mechanizmów polityki społecznej w państwach słabo rozwiniętych jest zbędna, gdyż rola struktur państwowych w rozwiązywaniu problemów bezpieczeństwa socjalnego w tego typu państwach jest znikoma. Otóż jak powszechnie wiadomo, kwestie polityki społecznej leżą w gestii nie tylko państwa, lecz również organizacji pozarządowych i międzynarodowych, które niejako przejmują rolę organów publicznych. Dlatego też dzięki analizie komparatystycznej rezultatów działań podejmowanych na rzecz zabezpieczenia społecznego przez konkretne państwa oraz właściwe organizacje pozarządowe dysertacja zyskałaby charakter innowacyjny.

W rozdziale II Hill wysunął tezę odnoszącą się do problemów związanych z interpretacją rozbieżności w poziomie wydatków poszczególnych państw. Z pewnością zasadna byłaby analiza nie tylko poziomu rozwoju ekonomicznego państw interesujących autora, ale również ich ustroju politycznego, a także myśli politycznej partii rządzących. Otóż wnikliwa analiza profilu ideologicznego rządzących partii politycznych w poszczególnych państwach pozwoliłaby na adekwatną ocenę kierunku, priorytetów oraz efektów przyjętego modelu zabezpieczenia socjalnego. Zatem warto byłoby podjąć badania nad aktywnością gabinetów rządowych z punktu widzenia polityki społecznej, jak również warte uwagi są przyczyny biernej postawy rządzących w konfrontacji z poszczególnymi dylematami zabezpieczeń socjalnych. Należy również zauważyć, że w opracowaniu Hilla brakuje tak zwanych historycznych pytań badawczych⁴, które mogłyby dostarczyć istotnych informacji na temat metod rozwiązywania kwestii społecznych w przeszłości przy jednoczesnym wyciągnięciu konsekwencji dla współczesnych modeli polityki społecznej.

Wątpliwości budzi również interpretacja tabeli 2.1. „Wydatki społeczne (w tym edukacja) w krajach OECD jako odsetek PKB (2001 rok)”. Mianowicie Hill zauważył znaczne dysproporcje w poziomie wydatków społecznych badanych państw, wysuwając jedynie wniosek, że to budżety państw Unii Europejskiej pochłaniają najwięcej wydatków na owe cele. Jednakże nie tylko państwa wysoko rozwinięte generują znaczną część dochodów na finansowanie polityki społecznej, ale także – a może przede wszystkim – państwa o nieco niższym poziomie rozwoju ekonomicznego, o czym świadczy chociażby zestawienie dwóch przypadków⁵.

⁴ Więcej na temat typów badań i rodzajów pytań badawczych w polityce społecznej zob. B. Szatur-Jaworska, *Diagnozowanie w polityce społecznej*, Warszawa 2002, passim.

⁵ Otóż Stany Zjednoczone przy blisko 38 tys. dolarów PKB *per capita* w roku 2001 przeznaczyły zaledwie 19,6% na cele publiczne, podczas gdy Polska, której PKB wyniósł trzykrotnie mniej niż w Stanach Zjednoczonych, przeznaczyła na rozwiązanie problemów społecznych aż 28% PKB. W tej sytuacji użycie analizy komparatystycznej przysparza problemu związanego z trudnością porównywania obiektów o wielu zmiennych. Zatem nie jest spełniony istotny w statystyce warunek jednorodności porównywanych grup. Aby zapobiec wszelkim błędom, należałoby wyeliminować czynniki różniące badane obiekty, gdyż porównywanie układów o tak wielu zmiennych nieuchronnie prowadzi do nadużyć statystycznych. Istotą podejścia naukowego jest więc wykluczenie wpływu tych zmiennych na wynik. Można podać w wątpliwość porównywanie w oparciu na jednej lub dwóch zmiennych systemów tak różnych, jak polski i amerykański, zwłaszcza przy dużej heterogeniczności populacji. Korelacja zmiennych nie musi prowadzić do związku

Kolejny zarzut dotyczy użytej przez Hilla typologii Gøsty Espinga-Andersena, która jest niewystarczająca do porównywania większości państw. Główną przyczyną ograniczonej metody, jak zauważył Hill, jest oparcie typologii na dwóch kryteriach – istnienie rynku kapitalistycznego oraz ustroju demokratycznego. Zatem wykorzystanie typologii do analizy mechanizmów polityki społecznej wyklucza uwzględnienie w badaniach chociażby Republiki Białorusi (ze względu na dyktaturę Aleksandra Łukaszenki) oraz państw afrykańskich (brak rynku kapitalistycznego, brak demokracji). Hill przeanalizował podejścia krytyczne innych badaczy do modelu reżimów Espinga-Andersena, jednakże widoczna jest jego osobista fascynacja metodą. Nie tylko rynek kapitalistyczny i ustrój demokratyczny znacząco oddziałują na kształtowanie się polityki społecznej, lecz wydarzenia, które doprowadziły do uformowania się konkretnego systemu zabezpieczeń⁶. Pomimo wielu uwag krytycznych pod adresem teorii reżimów brakuje obligatoryjnego uzupełnienia wykorzystującego klasyfikację uwzględniającą również inne aspekty⁷. Autor niesłusznie uznał więc koncepcję „reżimów” Espinga-Andersena za najbardziej satysfakcjonujące podejście teoretyczne do analiz porównawczych polityki społecznej.

Ponadto w opracowaniu można dostrzec chaos. Mianowicie w rozdziale III monografii w tabeli 3.1 (s. 58) przedmiotem analizy nie uczyniono takich państw, jak Polska, Szwajcaria oraz Meksyk. Autor tłumaczył wykluczenie owych krajów brakiem danych o całkowitych wydatkach publicznych. Potrzebne dane Hill mógł uzyskać, analizując budżet państw przewidziany w interesującym go roku. W związku z tym tabela 3.1, jako rzekoma kontynuacja tabel wcześniejszych, nie dostarcza rzetelnych informacji, gdyż wyeliminowanie trzech państw spowodowało, że kraje znajdujące się w zestawieniu ogólnym za Polską, Meksykiem i Szwajcarią uplasowały się na wyższej pozycji. Dzięki proponowanej zmianie zagadnienia dotyczące finansowania polityki społecznej stanowiłyby logiczne powiązanie z omawianą w poprzednim rozdziale kwestią wydatków społecznych, będących częścią PKB w poszczególnych państwach. Podobna sytuacja dotyczyła tabeli 6.2 dotyczącej wydatków zdrowotnych w krajach OECD w 2003 r. (rozdział VI), w której umieszczono również dane pochodzące z roku 2002. Niestety autor nie umotywował wyboru danych właśnie z tego okresu. Nawet jeśli dane z 2002 r. niewiele różnią się od danych pochodzących z 2003 roku, czytelnik powinien mieć świadomość celowości takiego zabiegu.

przyczynowo-skutkowego pomiędzy nimi, zwłaszcza w wypadku wielości czynników. Z pewnością liczne zestawienia tabelaryczne wykorzystane w monografii zyskałyby walor naukowy po uprzednim uwzględnieniu w badaniach komparatystycznych dodatkowej zmiennej, związanej chociażby z kwotą przeznaczaną w poszczególnych państwach na sektor prywatnej służby zdrowia. Wówczas analiza stałaby się pełnowartościową podstawą wyprowadzania konkretnych wniosków.

⁶ Niezwykle ciekawą egzemplifikacją syntezy wydarzeń szczególnie ważnych dla konkretnych państw byłaby zapewne analiza wpływu transformacji systemowej na mechanizmy polityki społecznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Problematyką polityki społecznej w Polsce w okresie transformacji zajmowali się uczeni Instytutu Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego Mirosław Książkowski oraz Ewa Leś.

⁷ Ciekawe koncepcje modeli polityki społecznej, z rozszerzonym zbiorem kryteriów badań oraz poszerzonym katalogiem państw poddanych analizom, zaprezentowali również tacy badacze, jak Richard Titmuss, Norman Furniss, Timothy Tilton, Mirosław Książkowski, Wil Arts i John Gelissen oraz Beth Cook.

Zastrzeżenia budzą także błędy związane z numeracją tabel⁸ oraz nieprzemyślane odsyłacze⁹, a także problemy z deklinacją lub wręcz brak odpowiednich końcówek¹⁰.

Autor, podejmując problematykę polityki społecznej we współczesnym świecie oraz analizy porównawczej, opierał się głównie na badaniach OECD, której dane dotyczą zaledwie wydatków na ochronę zdrowia i edukację. Uwypuklenie podstawowych dylematów związanych z funkcjonowaniem polityki społecznej za pomocą zestawień wygenerowanych przez OECD spowodowało, że praca straciła walor obiektywizmu. Widoczna jest wyraźna aprobata autora do wykorzystywania głównie schematów tabelarycznych tejże instytucji, pomija on zaś badania równie istotne dla omawianych zagadnień przeprowadzane przez pozostałe organizacje. Przy prowadzeniu badań nad pozostałymi obszarami polityki społecznej zasadne okazałoby się wykorzystanie chociażby źródeł Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO, *International Labour Organization*), Międzynarodowego Funduszu Walutowego (IMF, *International Monetary Fund*), Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO, *Food and Agriculture Organization*), Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Wychowania (UNESCO, *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*), Europejskiej Sieci Organizacji Walczących z Ubóstwem (EAPN, *European Anti Poverty Network*), *Luxembourg Income Study*¹¹ oraz osiągnięć wybitnego badacza w dziedzinie porównawczej polityki ekonomicznej i reform polityki społecznej w Ameryce Północnej i Europie Zachodniej – Lyle’a Scruggsa.

W podrozdziale „Centralizacja, samorządność i federalizm” rozdziału III Hill podjął dyskusję nad zasadą „sprawiedliwości terytorialnej”, w której zakłada się równoprawne traktowanie obywateli bez względu na obszar terytorialny zamieszkiwanego państwa. Analizując poszczególne założenia związane z dysponowaniem środkami przeznaczonymi na cele publiczne na poziomach centralnym i lokalnym, Hill przedstawił ujęcie, w którym zrezygnował z klasyfikacji państw na unitarne i federalne. Otóż podział państw

⁸ Zastosowana numeracja tabel na stronach 253 i 257 została powielona, co spowodowało, że obie tabele, dotyczące dwóch różnych problemów, mają tę samą numerację 10.4. Ponadto dane zawarte w wybranych tabelach nie zostały opatrzone żadnym wyjaśnieniem (tabela 4.2, s. 93–94).

⁹ Hill, przedstawiając legendę tabeli 10.2 (s. 251) oraz tabeli 10.3 (s. 252), odwołał się do treści umieszczonych na stronach 194–195, rzekomo dotyczących polemiki w definiowaniu ubóstwa. Otóż tekst znajdujący się na wymienionych stronach dysertacji odnosi się do aktywności państwa w systemie edukacyjnym. Do podobnej sytuacji doszło w wypadku omawiania wpływu płci na model stratyfikacji społecznej. Autor, powołując się na omówiony model trzech grup społecznych, podał numery stron, na których przedstawiono kwestie niezwiązane bezpośrednio z podjętą dyskusją (s. 243).

¹⁰ „[...] kwestie związane z oddziaływaniem polityki społecznej na mniejszości etnicznych [...]” (s. 15); „Polityka społeczna jest nauką stosowaną [...]” (s. 23); „Esping-Anderson posługuje się pojęciem [...]” (s. 39); „Podobne argumenty są zawarte *implicitie* w opisywanym powyżej ujęciu Bonoliego [...]” (s. 44); „[...] maleje atrakcyjność dyskusja [...]” (s. 47); „Jeśli chcemy potraktować składki na ubezpieczenia społeczne inaczej niż różne bezpośrednie wydatki rządowych [...]” (s. 63); „[...] prawa pracowników do informacji i uzyskani porad prawnych” (s. 135).

¹¹ *Luxembourg Income Study* jest organizacją zajmującą się prowadzeniem baz danych pochodzących z 30 krajów, między innymi z Australii, Europy, Ameryki Północnej i Azji. Informacje zebrane z dziedziny mikroekonomii są gromadzone głównie na potrzeby nauk społecznych.

wynikający z kryterium terytorialnego wydaje się jak najbardziej uzasadniony w wypadku badań nad polityką społeczną, chociażby dlatego, że w każdym z tych dwóch typów są widoczne znaczne dysproporcje pod względem instytucjonalnym, prawnym oraz organizacyjnym. Zatem jest niemożliwe dokonanie uogólnienia dystrybucji wydatków na cele społeczne w państwach federalnych i unitarnych, nawet jeśli zastosuje się trafną dyferencjację na poziom centralny i lokalny. Jednostki lokalne w federacjach charakteryzują się znacznie większym stopniem autonomiczności niż poziom lokalny państwa unitarnego. Tendencję do zróżnicowania badanych obiektów należałoby raczej zastosować w wypadku analizy komparatystycznej polityki społecznej w państwach Unii Europejskiej ze względu na odmienne modele polityki społecznej¹². Hill bezpodstawnie dopuścił możliwość ujednoczenia polityki społecznej w Unii Europejskiej, co na etapie powrotu do modelu Europy „dwóch prędkości” nie jest możliwe.

W dalszej części monografii Hill, omawiając zagadnienia świadczeń okolicznościowych, finansowanych z podatków, powołał się na typologię świadczeń zaproponowaną przez Helen Bolderson i Deborah Mabbett, nie dostrzegając, że procedura uruchamiania tego typu świadczeń zależy w głównej mierze od wewnętrznego prawa państwowego, charakterystycznego dla poszczególnego porządku prawnego. Zatem kryteria oraz warunki uzyskania owych świadczeń mogą przybierać niezwykle zróżnicowaną formę, inną dla państw europejskich, a jeszcze inną dla krajów Azji Południowo-Wschodniej. Zatem autor niesłusznie dokonał generalizacji twierdzeń, przenosząc je na poszczególne problemy polityki społecznej.

Najbardziej wartościowy i niezwykle ciekawy okazał się rozdział autorstwa Margaret May o polityce rynku pracy. Na szczególną uwagę zasługują rozważania autorki na temat przeciwdziałania bezrobociu, stanowiące tym samym solidną podstawę oraz uzasadnienie dalszych badań nad istotnymi regulacjami dotyczącymi zatrudnienia. Jednakże można wysunąć krytyczne uwagi w stosunku do treści tegoż rozdziału. Mianowicie May uznała, że najbardziej narażoną na bezrobocie grupą są kobiety oraz osoby poniżej 25. roku życia. Niestety brakuje uzasadnienia tej tezy w odniesieniu do genezy owej tendencji. Ponadto May uznała, że instrumentami zwiększającymi szanse na zatrudnienie są szkolenia oraz podnoszenie kwalifikacji, zapominając chociażby o możliwościach organizowania aktywnych form przeciwdziałania bezrobociu, takich jak staże, przygotowanie zawodowe, prace interwencyjne, prace społecznie użyteczne, pożyczki szkoleniowe, dofinansowanie podjęcia działalności gospodarczej.

W rozdziale VI traktującym o ochronie zdrowia Hill zajął się rolą państwa w opiece zdrowotnej, omawiając poszczególne kompetencje rządu polegające na regulacji, finansowaniu oraz planowaniu systemu zdrowotnego. Większej uwagi wymaga podrozdział dotyczący roli państwa jako regulatora, w którym zdecydowanie pożądane byłoby uwypuklenie znaczenia regulacji prawnych. Kontrowersje budzi również stwierdzenie Hilla dotyczące wysokiej śmiertelności wśród niemowląt, co zdaniem autora jest spowodowane nieefektywnym systemem walki z pauperyzacją społeczeństwa. Otóż przyczyn owego procesu można dopatrywać się również w niewłaściwym systemie ochrony zdrowia, niedostosowanym do potrzeb społeczeństwa, bądź w trudnościach

¹² Wystarczy przywołać chociażby wykorzystaną przez Hilla klasyfikację sposobów rozumienia polityki społecznej autorstwa Espinga-Andersena, by przekonać się, jak odmienny jest model konserwatywno-korporacyjny, funkcjonujący w Niemczech, Francji, Belgii i Austrii, od modelu liberalnego (Irlandia, Wielka Brytania) czy socjaldemokratycznego (państwa skandynawskie).

związanych z rozpoznawaniem chorób wśród dzieci, a w konsekwencji brakiem wyspecjalizowanej kadry lekarskiej. Ponadto warto również dokonać wnikliwej analizy funkcjonowania poszczególnych jednostek odpowiedzialnych za nadzór nad instytucjami świadczącymi usługi zdrowotne.

Rozdział VII dotyczący opieki społecznej rodzi obiekcje w odniesieniu do wiarygodności źródła, z którego autor skorzystał, umieszczając dane w tabeli 7.5. Mianowicie Hill, powołując się na konkretnych badaczy, miał wyraźny problem z określeniem właściwej daty pozyskania przez nich danych (s. 176). Natomiast podrozdział „Opieka nad dziećmi” może się stać przyczyną burzliwej dyskusji na temat kurateli nad dziećmi. Otóż z wywodów autora wynika, że polityka opieki stanowi jedynie wąski zakres czynności państwa w stosunku do najmłodszych (s. 180).

Natomiast w rozdziale VIII o problemach edukacji Hill błędnie uznał poziom analfabetyzmu wśród osób dorosłych za jedyny wskaźnik weryfikowania skuteczności systemów edukacyjnych na świecie. Na deficyt działań związanych z szerzeniem oświaty mogą również wpływać czynniki ekonomiczne, związane z kryzysem finansowym, postępującą pauperyzacją społeczeństw oraz nieudolnością ze strony władz państwowych¹³.

W rozdziale IX wątpliwości budzą dane pochodzące z tabeli 9.1 – otóż pożądanym wyników nie przyniesie komparatystyka wskaźnika ubóstwa i nierówności w poszczególnych państwach świata oparta na zmiennej, jaką jest dochód przeciętny. Wielkość średniego wynagrodzenia będzie w zasadzie zależeć od poziomu ekonomicznego państwa, zatem będziemy obserwować znaczne rozbieżności w badanych egzemplifikacjach. Jedynym stosownym rozwiązaniem wydaje się zestawienie tych wartości w wypadku państw znajdujących się na porównywalnym poziomie rozwoju gospodarczego, a więc ograniczenie wielości zmiennych do minimum.

Dyskusyjny stał się również rozdział X za sprawą bezpodstawnego stwierdzenia autora o wyższości mężczyzn nad kobietami w większości dziedzin życia społecznego. Powszechne jest odmienne traktowanie kobiet i mężczyzn, a także postulat równouprawnienia obu płci w wielu dziedzinach życia. Jednakże wydaje się zasadne zwrócenie uwagi na przyczyny owego zróżnicowania – czy wynika ono z predyspozycji psychofizycznych, czy też może z tradycji, obyczajów bądź głęboko zakorzenionych stereotypów. Nakreślona w rozdziale X sytuacja kobiet na podstawie modelu stratyfikacji społecznej i wynikający z niego podział na trzy grupy mogą dotyczyć również mężczyzn. Zdawkowe odwołanie się w tym przypadku do wpływu religii oraz brak konkretnych przykładów czynią ten rozdział zbyt pobieżnym. Niedostateczne wytłumaczenie owych zależności prowadzi do pojawienia się licznych, czasami sprzecznych, poglądów w tej sprawie.

Interesujący okazał się rozdział XII, w którym autor dokonał prognozy procesów związanych ze starzeniem się społeczeństwa, czego zdecydowanie brakuje w poprzednich rozdziałach – to z pewnością podniosłoby wartość naukową prezentowanej dysertacji. Niezrozumiałe staje się jednak stwierdzenie Hilla, że jedynie zmniejszenie konsumpcji wśród osób starszych, finansowanej ze środków publicznych i prywatnych, może

¹³ Interesującymi źródłami wiedzy w związku z problematyką edukacji mogłyby się okazać raporty UNESCO: „Education for All. Global Monitoring Report 2010”, „The hidden crisis; Armed conflict and education” oraz „Reaching the marginalized”, które dostarczają istotnych informacji na temat kwestii rozwoju oświaty w poszczególnych krajach we współczesnym świecie.

ograniczyć obciążenie społeczne. W wyniku takiego rozwiązania wszelkie obowiązki związane z fachową opieką sprawowaną nad seniorami zostałyby scedowane na osoby najbliższe.

Polemicznie wydaje się również przedstawienie refleksji autora w postaci tabeli 12.4. Otóż zestawienie ilustruje wybrane kraje UE i odpowiadający im odsetek gospodarstw rodzinnych posiadających mieszkanie na własność. Zestawienie jest pozbawione równie ważnego wskaźnika w postaci wieku właścicieli. Pomimo zwrócenia uwagi przez autora na ten mankament w dysertacji nie pojawiło się racjonalne wytłumaczenie zależności pomiędzy danymi przedstawionymi w tabeli.

Podsumowując, monografia stanowi podręcznik akademicki, którego nakład został sfinansowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Budzi to niepokój, zwłaszcza ze względu na występowanie w tekście licznych błędów stylistycznych¹⁴, a także ortograficznych¹⁵. Ponadto w monografii pojawiają się również błędy rzeczowe¹⁶ oraz błędy zwane potocznie „literówkami”¹⁷, co świadczy o niechlujności ze strony wydawnictwa.

Atutem monografii jest niewątpliwie obecność dużej liczby zestawień tabelarycznych, które w większości przypadków wyraźnie odzwierciedlają rzeczywistość, jednakże ze strony autora brakuje uzasadnienia wyboru państw, które posłużyły za przykłady. Czytelnik oczekuje klarownego wytłumaczenia, z czego wynika owa selekcja. Ponadto wydaje się zasadne zwrócenie uwagi na kilka uchybień. Ostatni rozdział, spełniający funkcje zakończenia, jest podsumowaniem refleksji autora nad konwergencją polityki społecznej oraz uwypukleniem wpływu procesów globalizacji na jej kształt. Rozdział ten stanowi również syntezę wszystkich kwestii omawianych w dysertacji. Należy jednakże

¹⁴ „Dyskusje dotyczące tego problemu nie koncentrują się bynajmniej na komplikacjach i anomaliami mogących na styku poszczególnych wymiarów polityki społecznej” (s. 108); „[...] szczególnie w krajach szczególnie skoncentrowanych wokół kwestii swojego dziedzictwa kulturowego [...]” (s. 208); „Jedną z trudności na jakie napotyka badanie stratyfikacji społecznej dotyczy sprzeczności między statyczną sytuacją klasową przypisaną w określonym momencie, a próbą wyjaśnienia na jest podstawie bardzo dynamicznego aspekt życia społecznego” (s. 221); „Najczęściej rządy wyznaczając uprawnienia do opieki i zakres udziału beneficjenta w kosztach stosują kryterium dochodowe obejmujące także posiadane stan posiadania” (s. 297); „Pociągającym w pracy porównawczej jest to, że zaprasza nas ona, abyśmy zastanowili się, jak nasz kraj wypada w porównaniu z innymi oraz jak bardzo podobne są nasze troski i problemy” (s. 324).

¹⁵ Wybrane przykłady: „[...] wciąż dużą rolę mają rodziny [...]”, s. 54; „Wsparcie publiczne jest ograniczone i postrzegane jako niezbędne tylko w określonych warunkach, gdy nie możliwa jest opieka [...]”, s. 184; „Wskazani autorzy zauważyli, że w raz z upływem czasu [...]”, s. 309; „[...] świadczenia przysługują im jako jednostką [...]”, s. 246; „[...] opierają się na mechanizmie transferów międzypokoleniowych w stopniu niemniejszym niż systemy pozbawione programów inwestycyjnych”, s. 291. Zgodnie z zasadami pisowni partykułę przeczącą „nie” z formami stopnia wyższego i najwyższego przymiotnika piszemy rozdzielnie, inaczej jest natomiast z formami stopnia równego, które zapisujemy łącznie.

¹⁶ Autor zaliczył Hongkong do wysoko uprzemysłowionych krajów wschodnioazjatyckich (s. 45). Otóż Hongkong nie stanowi samodzielnego państwa, ma natomiast nadany status terytorialny specjalnego regionu administracyjnego Chińskiej Republiki Ludowej. Hongkong cechuje niezwykle duża autonomia, z wyjątkiem kwestii z zakresu polityki zagranicznej oraz wojskowości. Formalnie obszar ten należy do ChRL oraz podlega jej władzy.

¹⁷ Wybrane przykłady: „[...] przypisywanie do grypy poszkodowanej”, s. 221; „[...] wobec wąskiemu ekonomistycznemu punkowi widzenia [...]”, s. 304.

zaznaczyć, że właściwe okazałoby się dokonanie rzetelnej analizy potencjalnych rozwiązań stosowanych przez państwa borykające się z problemami społecznymi.

W świetle ogólnej tendencji Michaela Hilla do weryfikowania skuteczności polityki społecznej na podstawie metody porównawczej materiał empiryczny zebrany przez autora i zaprezentowany w monografii może zyskać miano solidnej podstawy do analizy zmian zachodzących w polityce społecznej w poszczególnych państwach oraz podejmowania badań prognostycznych nad przyszłymi rozwiązaniami socjalnymi.

Monografia, mimo licznych zastrzeżeń, po uprzednich poprawkach może stanowić znaczący wkład w upowszechnianie rezultatów zastosowania analizy komparatystycznej w badaniu systemów zabezpieczeń społecznych w wybranych państwach na świecie.

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2013 and on the website:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>
<http://hss.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Circulation 130 copies. Publisher's sheet 15,38. Printer's sheet 12,5. Offset paper 70g B1.

Manuscript completed in September 2013, Printed in September 2013.

Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów

Order no. 135/13